

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

АБДРАХМАНОВА МІРА ЖУМАТІВНА

УДК 008“18/19”(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**НАЦІЄТВОРЧІ ТА КУЛЬТУРОТВОРЧІ ЧИННИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ КІНЦЯ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
В КОНТЕКСТІ МОДЕРНОГО ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ**

09.00.05 – історія філософії
філософські науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М. Ж. Абдрахманова

Науковий керівник
Сторожук Світлана Володимирівна,
доктор філософських наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Абдрахманова М. Ж. Націєтворчі та культуротворчі чинники української культури кінця XIX – початку XX століття в контексті модерного історико-філософського дискурсу. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.05 – історія філософії. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2018.

У дисертації розглядається специфіка становлення української культури на зламі XIX–XX століть, де показано вплив чинників на її формування та особливості процесів націєтворення та культуротворення у модерному історико-філософському дискурсі. У ході дослідження проаналізовані основні націєтворчі та культуротворчі чинники, розкрита історико-філософська динаміка змістовного навантаження понять нація та культура, а також колізії навколо становлення української культури кінця XIX – початку XX століття. На цьому підґрунті підкреслено, що роль чинників актуальна лише в процесі формування культури, у момент сформованості нації та національної культури вони зникають.

Колізії на зламі XIX–XX століть пов'язані із здобуттям державності та зовнішньополітичної незалежності. Модерна українська нація так і не була сформована, а революційні події 1917-1918 рр. показали, що неконсолідованість еліти стала основною причиною поразки на шляху до незалежності. Свідома життєздатна еліта є ознакою історичності нації, як і успадкування державотворчої традиції, що передається від попередніх поколінь. А тому однією із найбільших проблем в українській історіографії є асиміляції еліти та її періодичне знищення. На зламі XIX–XX століть переважна більшість української еліти була не готовою до сприйняття ідеї самостійності України та в переломний момент історичного становлення не змогла мобілізувати народ.

Незважаючи на відсутність національної ідеї, що поставила під загрозу постання модерного українського суспільства – політичної нації, українська національна культура була сформована. Гомогенізація, етнічна однорідність населення та високий ступінь національної свідомості – основні ознаки української культури зламу століть. Разом з тим, в основі національної культури лежить етнічна культура із її культурною різноманітністю та неоднорідністю. На зламі XIX–XX століть між елітою та народом виникає спільний діалогічний простір, представлений у вигляді свідомості «Ми». Були створені передумови для конструювання етнічної ідентичності та нової етнічної спільноти – українського етносу.

У дисертації звертається увага на те, що українська етнічна культура виросла із землеробської культури, консерватизм якої дав змогу протистояти наступу техногенної цивілізації та зберегти власну культуру. Однак всупереч модернізаційним процесам на зламі XIX–XX століть він виявився своєрідним «гальмом» і підтвердив незрілість українського суспільства та його неготовність до суспільно-політичних змін. Завдяки діяльності культурної еліти, яка зуміла наблизити свій народ до світової культурної спадщини, етнічна культура піднімається до рівня національної. Разом із тим, народна культура та фольклор стали фундаментом, на якому національна культура набула своєї своєрідності та національного обличчя.

Розглядаються основні націєтворчі чинники та динаміка змістовного навантаження слова, поняття, явища нації. Показано, що основними націєтворчими чинниками є етнічний та політико-правовий, а також суб'єктивний чинник національна свідомість. Хоча у модерному історико-філософському дискурсі нація завжди постає як політична спільнота, у премодерній культурі це спільнота, яка виникає на основі кровноспоріднених зв'язків та спільності походження. Сформовані у XIX столітті дві традиції вживання поняття нації – політична та етнічна – суттєво не вплинули на те, що творення європейських націй є цілісним процесом. Нація, об'єднана ідеєю громадянства та держави, –

це суто політичний феномен, а національність визначається за громадянською приналежністю.

На основі культурних елементів різної природи та усвідомлення належності до тієї «уявної спільноти», яка мала б солідаризуватися (спочатку до етнічної, а згодом і до національної), була сформована етнічна культура, яка лягла в основу національної культури і визначила її самобутність у світовому культурному просторі. Національна культура сприяла об'єднанню усіх верств населення у єдиному контексті спілкування та стиранню культурних відмінностей. Якщо становлення нації та національної культури є рівноцінними процесами, то на XIX–XX століть українців можна було вважати етнічною нацією.

Важливе значення культуротворчих чинників у дисертаційному дослідженні обумовлене рівнем розвитку свідомості групи. Показано, що функціонування культури як групового феномену у вигляді життєдіяльності спільноти – родини, общини, етносу, народу, нації тощо, обумовлене рівнем розвитку свідомості різного типу колективних спільнот. У цьому контексті народна, етнічна та національна культури являють собою рівні відображення суспільної свідомості. У свою чергу, зміна суспільної свідомості еліти отримала своє вираження у трьох етапах національно-культурного відродження: академічному, етнічному, політичному.

Становлення нації відбувається разом зі становленням національної культури та літератури. Завдяки еліті, яка підняла рівень етнічної свідомості спільноти через літературу та зробила її доступною здиференційованим верствам населення, було показано, що українська література кінця XIX – початку XX століття спроможна вийти за межі етнічної замкненості та отримати статус національної. Була сформована нова українська ідентичність, яка створила підстави етнічної єдності спільноти та лягла в основу національної культури.

Ключові слова: нація, культура, національна культура, націєтворчі

чинники, культуротворчі чинники, етнос, народ, етнічна культура, народна культура, фольклор, еліта, інтелігенція, інтелектуали, ідентичність, національна література, українська культура.

ABSTRACT

Abdrakhmanova M. Zh. National and cultural factors of Ukrainian culture in the late 19th – early 20th centuries within the framework of modern historic and philosophical discourse. – Manuscript.

Dissertation for the PhD Academic Degree, Speciality 09.00.05 – History of Philosophy. – Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2018.

This dissertation investigates the particular nature of the establishment of Ukrainian culture at the turn of the 20th century. The influence of different factors on the formation of Ukrainian culture and the peculiarities of the process of nation and culture formation in the modern historico-philosophical discourse are outlined. As part of the study, the principal factors of nation and culture formation have been analysed, the historico-philosophical dynamics of the concepts of nation and culture as well as the collisions over the establishment of Ukrainian culture in the late 19th – early 20th century have been described. On this basis it is emphasized that the role of factors is essential only during the culture formation process, but it loses its importance once a nation and its ethnic culture are established.

The collisions at the turn of the 20th century are associated with gaining nationhood and diplomatic autonomy. Modern Ukrainian nation was not formed and the revolutions of 1917-1918 showed that the main reason for the failure to gain independence was the nonconsolidated elite. Conscientious viable elite is indicative of the historicity of a nation as well as the state-building tradition inheritance, passed from previous generations. Due to this, the greatest problem of Ukrainian historiography is the assimilation of the elite and its recurrent annihilation. At the turn of the 20th century the majority of Ukrainian elite wasn't ready to perceive the idea of independent Ukraine and at the turning point in historical establishment failed to mobilize the nation.

The Ukrainian culture was formed in spite of the absence of a national idea, which jeopardized the establishment of a modern Ukrainian society – a political nation. Ethnical homogeneity of the population and high degree of national identity were the dominant features of the Ukrainian culture of that period. Moreover, at the core of a national culture lies the ethnic culture with its cultural diversity and heterogeneity. At the turn of the 20th century the space for communication between the elite and the nation was created, which was presented as the «Us» consciousness. The groundwork for the development of ethnic identity and new ethnic community – Ukrainian ethnos was laid.

In the dissertation the attention has been drawn to the fact that Ukrainian ethnic culture developed from the culture of people who were involved with animal husbandry and agriculture. Conservatism of this culture made it possible to persist the approaching industrial civilization and preserve their own culture. Notwithstanding modernization processes at the turn of the 20th century, it proved to be a “decelerator” and confirmed the immaturity of Ukrainian society and its unpreparedness for sociopolitical changes. As a result of the active involvement of the cultural elite that managed to bring the nation closer to the world’s cultural heritage, the Ukrainian ethnic culture rose to the national level. At the same time, the folklife culture acquired its originality and national identity.

The principal factors of nation-building as well as the dynamics of the concept of nation are explored. It is shown in the dissertation that the fundamental factors of nation-building are the ethnical and sociopolitical factors as well as the sense of national identity, which is subjective. Though nation appears as a political community in the historico-philosophical discourse, in pre-modern culture it means a community that has arisen on the basis of blood relations and shared common origin. There were two traditional uses of the notion of nation established in the 19th century – political and ethnical, but the ambiguity of the notion did not have a substantial influence on the idea that the formation of European nations is an integral process. The concept of

a nation, consolidated by a common idea of nationality and citizenship, is not a purely political phenomenon. Ethnicity is determined by a citizenship.

The ethnic culture was established on the grounds of cultural elements of various kinds and the realization of being a member of that «imaginary community» that should have been consolidated to an ethnic community, and then to a national one. This culture laid the foundation for the national culture and predetermined its uniqueness among other cultures around the world. The national culture facilitated the process of unification of all population strata for the purposes of communication and erasing cultural differences. Providing that the processes of nation-building and national culture formation are equipollent, at the turn of the 20th century Ukrainians could be viewed as an ethnic nation.

In the dissertation the role of culture formation factors is of great importance due to the level of group consciousness development. It is illustrated that the functioning of a culture in the form of community's activity (of family, community, ethnos, nationality, and nation) as a group phenomenon is dependent on the level of national integrity development in communities of different types. Hence folklife, ethnic and national cultures represent the reflection levels of social consciousness. Whereas the change in social consciousness of the elite was reflected in three stages of national and cultural revival: academic, ethnical, and political.

The establishment of a nation is indissolubly related to the formation of national culture and literature. The elite that raised the level of ethnical consciousness by means of literature and made it available for differentiated social strata proved that the Ukrainian literature of the late 19th – early 20th centuries was able to exceed the scope of ethnical restraint and become national. The new Ukrainian identity that established the basis for ethnical unity of the community and laid the foundation for national culture was formed.

Keywords: nation, culture, ethnic culture, national culture, nation-building factors, culture formation factors, ethnos, nation, folklife culture, folklore, elite, intellectuals, identity, national literature, Ukrainian culture.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті у фахових виданнях України:

1. Абдрахманова М. Ж. Нація премоделної та моделної епохи. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: ВІР УАН, 2013. Випуск 78 (№11). С. 151-154.

2. Абдрахманова М. Ж. Історико-філософська ретроспекція змістовного навантаження поняття «культура». Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. К.: Видавництво «Гілея», 2014. Вип. 90 (11). С. 309-312.

3. Абдрахманова М. Ж. Поняття національної культури: джерела та складники. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: [зб. наукових праць]. К.: Видавництво НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. Вип. 32 (45). С. 209-216.

Наукова стаття у фаховому виданні України,

включеному до міжнародної наукометричної бази даних:

4. Абдрахманова М. Ж. Роль та значення культури в процесі націєтворення. Гуманітарні студії. Збірник наукових праць. К.: Київський університет, 2014. Випуск 22. С. 3-9.

Наукова стаття у фаховому виданні іншої держави:

5. Абдрахманова М. Ж. Коллизии становления украинской культуры на рубеже XIX – XX в. Молодой ученый: научный журнал. Казань: Издательство Молодой ученый, 2015. Вып. №15 (95). С. 694-696.

Наукова стаття у іншому виданні:

6. Абдрахманова М. Ж. Роль еліти у формуванні національної культури кін. XIX – поч. XX ст. Мультиверсум. Філософський альманах. К.: Інститут

філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2014. Випуск 8 – 9 (136 – 137). С. 46-56.

Тези наукових доповідей:

7. Абдрахманова М. Ж. Етнічна та національна культури: спадкоємність і протистояння. «Дні науки філософського факультету – 2013», Міжн. наук. конф. (2013; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2013», 16-17 квіт. 2013 р.: [матеріали доповідей та виступів]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. Ч. 2. С. 3-4.

8. Абдрахманова М. Ж. До проблеми сприйняття національної культури. «Дні науки філософського факультету – 2014», Міжн. наук. конф. (2014; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2014», 15-16 квіт. 2014 р.: [матеріали доповідей та виступів]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. Ч. 2. С. 3-4.

9. Абдрахманова М. Ж. Значення мови у творчості Т. Шевченка. Збірник тез студентського науково-практичного семінару «Т. Г. Шевченко і сучасна гуманітарна наука». К.: ДЕТУТ, 2014. С. 25-27.

10. Абдрахманова М. Ж. Національна культура: проблема визначення поняття. «Дні науки філософського факультету – 2015», Міжн. наук. конф. (2015; Київ). Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2015», 21-22 квіт. 2015 р.: [матеріали доповідей та виступів]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2015. Ч. 2. С. 3-4.

11. Абдрахманова М. Ж. Українська культура кінця XIX – початку XX ст.: особливості розвитку та перспективи становлення. «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 6-7 листопада 2015 року). Дніпропетровськ: НО «Відкрите суспільство», 2015. С. 41-44.

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ	22
<i>Висновки до I розділу</i>	42
<i>Список використаних джерел до першого розділу</i>	44
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ НАЦІЄТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ В КОНТЕКСТІ ЧИННИКІВ СТАНОВЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ	50
2.1. Зміст нації в історико-філософському та соціокультурному вимірі	50
2.2. Етнічна єдність як чинник націєтворення	69
2.3. Держава та політика як чинники модерного націєтворення	82
<i>Висновки до II розділу</i>	91
<i>Список використаних джерел до другого розділу</i>	94
РОЗДІЛ 3. ДІАЛЕКТИЧНИЙ РОЗВИТОК ЗМІСТОВНОГО НАВАНТАЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРА»	100
3.1. Зміст культури в історико-філософському процесі	100
3.2. Народна та етнічна культури як рівні відображення суспільної свідомості	112
3.3. Концептуальні засади національної культури в історико-філософській ретроспективі	132
<i>Висновки до III розділу</i>	141
<i>Список використаних джерел до третього розділу</i>	144
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ. В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ	152
4.1. Засоби конструювання української ідентичності ХІХ – поч. ХХ ст.	152
4.2. Етапи і особливості трансформації суспільної свідомості еліти та їх вплив на націє- та культуротворчий процес	164
4.3. Колізії та проблеми українського націє- та культуротворення поч. ХХ ст.	176
<i>Висновки до IV розділу</i>	192

<i>Список використаних джерел до четвертого розділу .....</i>	194
ВИСНОВКИ.....	201

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Новітнє державотворення в Україні цілком справедливо можна вважати духовно-культурним процесом, що його переживає одна з найчисельніших націй сучасної Європи. Якщо обличчя нації визначається її культурою, то остання посідає чільне місце тоді, коли поряд із пріоритетністю соціально-економічної та державно-політичної сфери, духовний вимір набуває не менш важливого значення. Провідне місце у цьому процесі посідають історико-філософські розвідки, що дають змогу здійснити історичну ретроспективу, розкрити власне національне обличчя та вибудувати векторну площину свідомого вибору спільнотою свого майбутнього. При цьому переосмислення «історичного капіталу» є запорукою успішного націєтворення та державотворення, особливо в переломні моменти розбудови країни. Саме тому найбільшій уваги заслуговує період зламу XIX–XX століття – час, коли відбулися кардинальні трансформації та суспільно-політичні зміни в житті суспільства, була сформована модерна українська спільнота із власною культурою та ідентичністю.

Підкреслена необхідність дослідження української культури кінця XIX – початку XX століття зумовлена гострою потребою формування цілісного образу української культури у модерному історико-філософському дискурсі, пошуку обличчя нації в руслі світоглядних трансформацій сьогодення. Останні зумовлені впливом націєтворчих та культуротворчих чинників, що сприяють розкриттю духовного, соціокультурного, інтелектуального та політичного потенціалу спільноти. Для того, щоб зрозуміти місце і значення української культури у сучасному європейському світі та окреслити її подальший рух у загально цивілізаційному історичному поступі, варто повернутися у період, коли відкритість суспільства до змін була максимально ефективною, а залучення ресурсів спільноти мало свій практичний результат у вигляді національної культури, спроможної вести діалог як на зовнішньому, так і внутрішньому рівнях.

Звернення до обраної теми актуалізується інтересом дослідження усіх складових української культури – мистецтва, етнографії, матеріальної культури, наукового знання, усіх форм духовних цінностей, які формують світогляд. Особливо тема набуває своєї актуальності в умовах економічної, політичної та духовної кризи суспільства. Постає проблема розвитку особистості, коли кожна освічена людина відчуває необхідність знання історії і сучасності того народу, серед якого живе, а також формування в неї таких якостей як різнобічна освіченість, висока свідомість, моральнісність, патріотизм, розвинене почуття обов'язку тощо.

Варто відзначити, що аналіз наявних у сучасному інтелектуальному дискурсі досліджень і публікацій, присвячених формуванню феномену української культури кінця XIX – початку XX століття дає підстави стверджувати, що кардинальних змін у дослідженні даного явища у наш час не виявлено. Це означає, що вплив чинників розкритий недостатньо та вимагає подальших досліджень. Окремим аспектам їх виявлення присвятили увагу такі вітчизняні науковці як В. Вілков, О. Гринів, Я. Грицак, А. Дербак, Я. Ісаєвич, С. Кримський, В. Лісовий, М. Попович, М. Русин, П. Ситник, С. Сторожук, В. Шинкарук та ін. В колі обраної теми чільне місце належить проблемі національно-культурної ідентичності, яка досліджувалась у роботах М. Козловця, Н. Кривди, Л. Нагорної, М. Степико та ін. Серед зарубіжних учених впливу різних чинників на розвиток культури надали увагу російські дослідники П. Гуревич, В. Єрьоміна, В. Межуєв, В. Тишков, С. Токареєв, а також польський науковець А. Новак.

В українській історико-філософській думці маємо небагато праць, присвячених дослідженню чинників української культури, не висвітлено їх вплив на формування української культури у загальноєвропейському історико-філософському процесі. Попри це, філософські розвідки, що стосуються витоків, джерел та формування української культури кінця XIX – початку XX століття мали своє практичне втілення у навчальних посібниках та підручниках з історії української та зарубіжної культури за авторством Б. Білика та Ю. Горбань, а

також історії філософії України за авторством М. Тарасенка, М. Русина та І. Бичка.

Висвітлення проблем розвитку української культури кінця XIX – початку XX століття варто розглядати в контексті історії зарубіжної культури та в руслі державно-політичної історії України, що несе на собі відбитки соціально-економічних потрясінь, воєнних катаклізмів, класової боротьби та соціального гноблення народу. Враховуючи вищезазначене, можна стверджувати, що на сучасному етапі розвитку української історико-філософської думки створюється належне підґрунтя для інтенсифікації процесу володіння теоретичними напрацюваннями української культури кінця XIX – початку XX століття. Саме цей контекст актуалізує звернення до обраної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі філософії Національного університету біоресурсів і природокористування України у межах комплексної науково-дослідницької роботи кафедри філософії «Сучасна філософія науки та освіти: проблеми гуманітарного дискурсу» (номер державної реєстрації 0108U001972), що входить до тематичного плану програми розвитку НУБіП України на 2015 – 2020 роки «Голосіївська ініціатива – 2020». Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України (протокол № 4 від 21 травня 2015 року).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є теоретична реконструкція модерної рефлексії націєтворчих та культуротворчих чинників та розробка концептуального підходу до української культури кінця XIX – початку XX століття.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- з'ясувати специфіку становлення української культури на зламі XIX–XX століття;
- дослідити націєтворчі та культуротворчі чинники та встановити їх роль

у формуванні української культури відповідного періоду;

- розкрити особливості тлумачення змісту народної, етнічної та національної культури в модерному історико-філософському дискурсі;
- показати амбівалентний взаємозв'язок процесів етно- та націєтворення;
- експлікувати відмінності між елітою, інтелігенцією, інтелектуалами та показати їх роль у процесах націє- та культуротворення;
- висвітлити понятійно-категоріальний апарат модерного дискурсу в контексті сучасної української термінології;
- розглянути доцільність використання сформованої І. Лисяком-Рудницьким періодизації національного відродження;
- здійснити історико-філософську ретроспекцію змістовного навантаження поняття нація;
- розкрити динаміку становлення поняття культура.

Об'єктом дисертаційного дослідження є історико-філософський вимір українського культуротворення кінця ХІХ – початку ХХ століття, а **предметом** – націєтворчі та культуротворчі чинники української культури кінця ХІХ – початку ХХ століття.

Методи дослідження. Дисертаційну роботу виконано на засадах комплексного міждисциплінарного підходу, який дозволяє у процесі дослідження звертатись до надбань із галузі філософії, історії, культурології, соціології та політології. При вирішенні конкретних завдань дисертаційного дослідження використовували наступні методи: 1) *системний аналіз*, який забезпечив цілісне бачення процесу націє- та культуротворення в модерному історико-філософському дискурсі та став методологічною основою формування авторського розуміння своєрідності української культури кінця ХІХ – початку ХХ століття; 2) *метод текстологічного аналізу* дозволив виявити імпліцитний авторський сенс філософських текстів, присвячених проблемам націє- та культуротворення 3) *метод компаративного аналізу* став методологічною основою дослідження світоглядних трансформацій у розумінні змісту та

своєрідності феноменів нації та культури, в тому числі в премодерний та модерний період; 4) *метод культурологічного аналізу* використано для з'ясування особливостей формування культурного простору в історично змінних типах спільнот; 5) *діалектичний метод* сприяв розкриттю єдності націєтворчого та культуротворчого процесів з врахуванням їх якісних змін на різних етапах їх історичного розвитку. Зважаючи на те, що історико-філософське дослідження не можливе без інтерпретації та реінтерпретації текстів, важливе значення відіграв *герменевтичний метод*.

Реалізація поставлених у дисертаційному дослідженні завдань здійснювалася в контексті *загальнометодологічних правил* аналізу історико-філософського процесу, також були використані принципи єдності історичного і логічного, розвитку, всебічності та історизму. Кожен із вказаних методів використовувався для вирішення конкретних дослідницьких завдань у відповідних розділах дисертаційного дослідження.

Наукова новизна дослідження розкрита в наступних положеннях, що виносяться на захист:

Вперше:

- з'ясовано, що на зламі XIX–XX століть українська культура була сформована як національна, ставши повноцінним членом європейського діалогічного простору, завдяки чому могла трансформувати його цінності та репродукувати власні як на зовнішньому, так і на внутрішньому рівнях. Показано, що національна культура – це культура спільноти, що об'єднує всі верстви населення у єдиному контексті спілкування та сприяє стиранню культурних відмінностей населення;

- висвітлено вплив націєтворчих та культуротворчих чинників на становлення української культури кінця XIX – початку XX століття. Встановлено, що найважливішими націєтворчими чинниками для розуміння природи нації є етнічний та політичний. У свою чергу, національну свідомість (суб'єктивний чинник) можна пов'язувати як з тим, так і з іншим чинником. З-поміж культуротворчих чинників чільне місце належить мові, міфології, релігії

та традиціям. Доведено, що роль чинників актуальна лише в процесі становлення національної спільноти та її культури, на рівні сформованості вони втрачають своє провідне значення;

- розкрито особливості тлумачення змісту народної, етнічної та національної культури в модерному історико-філософському дискурсі, обґрунтовано їх органічний взаємозв'язок та показано, що ці види культури відрізняються рівнем розвитку колективної свідомості, соціокультурний та історичний вияв якої забезпечує еліта;

- експліковано відмінності між елітою, інтелігенцією, інтелектуалами та показано їх роль у процесах націє- та культуротворення. Встановлено, що всі три поняття можуть перетинатися, але не ототожнюватися;

- виявлено, що в українській етнографії XIX століття поняття народ і етнос ототожнюються. У наш час некритичне використання інтелектуальної спадщини XIX століття створює підстави для теоретичного спекулювання історичною пам'яттю, міфами, символами, культурними артефактами тощо. У цьому контексті показано, що «народ» і «етнос» – відмінні поняття, створені на різних концептуальних засадах.

Уточнено:

- періодизацію національного відродження, запропоновану українським істориком І. Лисяком-Рудницьким, зокрема, замість указаних ним трьох етапів: *шляхетського, народницького та модерного*, виокремлені власні: *академічний, етнічний та політичний*. Показано, що рівень розвитку суспільної свідомості еліти впливає на те, про яку еліту ми говоримо та про яку спільноту: етнічну, національну чи політичну. Фактично, процеси національного відродження у всіх країнах відбуваються подібно, але не тотожно.

Набули подальшого розвитку:

- розуміння провідного значення етнічної культури в процесах модерного націє- та культуротворення. У цьому контексті доведено амбівалентний взаємозв'язок процесів етно- та націєтворення та обґрунтовано фундаментальне

націєтворче значення етнічної єдності в процесі формування української нації та культури;

- історико-філософські ретроспекції змістовного навантаження поняття «нація», на основі яких доведено, що нація є модерним феноменом. Поділ націй на етнічні (культурні) і політичні (державні) не можна недооцінювати, а проте творення сучасних європейських націй є цілісним процесом, який не варто розривати. Встановлено, що нація є політичним феноменом, а національність визначається за громадянською приналежністю;

- дослідження історико-філософської динаміки змісту поняття «культура», на тлі яких показано, що змістовне навантаження слова «культура» трансформується разом із зміною парадигми тлумачення сутності людини. У модерний час культура починає розглядатися не лише як процес творчої та перетворюючої діяльності людини, але й як процес розвитку її свідомості. На цьому тлі доведено, що головним чинником якісної різнорідності культури виступає рівень розвитку свідомості/самосвідомості групи.

Теоретичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що вони презентують реконструкцію формування і взаємодії чинників націє- та культуротворення в українській культурі кінця XIX – початку XX століття, а **практичне** – в тому, що вони можуть бути використані для підготовки навчальних програм, посібників, у нормативних курсах та спецкурсах з історії української та зарубіжної культури, історії України, етнографії та краєзнавства. Водночас, окремі положення та висновки, що стосуються відродження духовної спадщини нації кінця XIX – початку XX століття необхідні для використання у формуванні державних програм з розвитку та підтримки сучасної української культури та історії.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням автора. Висновки та положення наукової новизни отримані дисертантом самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на засіданнях кафедри філософії

Національного університету біоресурсів і природокористування України та були висвітлені на наступних наукових конференціях: Студентський науково – практичний семінар «Тарас Шевченко і сучасна гуманітарна наука» (м. Київ, від 12 березня 2014 р.), Міжнародній науковій конференції «Дні науки філософського факультету» Київського національного університету ім. Т. Шевченка (м. Київ, 2013, 2014, 2015 рр.), заочній Міжнародній науково – практичній конференції «Суспільні науки сьогодні: постулати минулого і сучасні теорії» (м. Дніпропетровськ, від 6 – 7 листопада 2015 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлені у 11 авторських публікаціях, у тому числі: 1 стаття у фаховому виданні з філософських наук іншої держави, 4 статті у фахових виданнях України з філософських наук, з них 1 – у виданні України, включеному до міжнародної наукометричної бази даних, 1 – в іншому періодичному виданні з філософських наук; 5 – тези доповідей у збірниках матеріалах наукових конференцій.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які включають у себе дев'ять підрозділів, висновків та списків використаних джерел (загалом 230 найменувань, із них 30 – іноземною мовою). Загальний обсяг дисертації становить 210 сторінок, із них 174 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

Феномен нації один із найскладніших соціальних феноменів, сутність і природу його з'ясувати надзвичайно складно. З огляду на це, однозначно визначити набір усталених зовнішніх критеріїв та характеристик наразі надзвичайно складно. До вирішення цього питання, дослідники підходять з найрізноманітніших позицій. Водночас із цим у сучасному соціогуманітарному дискурсі чітко проглядається субстанціоналістська віра у те, що націю можна визначити і охарактеризувати на основі зовнішніх критеріїв та характеристик. На цій же теоретичній основі пропонуються відмінні дефініції, які, однак мають невисоку пояснювальну силу на конкретно-історичному рівні – кожна конкретна нація, спосіб її формування та функціонування виходить за рамки пояснювальних схем. Однак, це не означає, що такі схеми не важливі і не потрібні – саме завдяки їм можна визначити загальні закономірності існування націй, особливості їх формування та перспективи у світлі тих змін, що відбуваються сьогодні.

У модерний історико-філософський дискурс проблеми нації та народного суверенітету почали проникати ще з кінця XVI століття, однак лише у XVIII столітті завдяки роботам Т. Гоббса і Ж.-Ж. Руссо, які сформували концепцію політичної нації, вони отримують своє виразне оформлення. Власне, саме французька інтелектуальна думка XVIII століття дає початок концепту політичної нації, позбавленого будь яких етнічних (чи генетичних) ознак, і отримує своє яскраве підтвердження у роботах Ф. Гізо, Д. Дідро, Ш. Монтеск'є, А. Де Сен-Симона, Е.-Ж. Сійєса та ін. На противагу їй німецький інтелектуальний дискурс XVIII-XIX століття відштовхується не від проблем народного суверенітету та розвитку держави, тут розвиваються проблеми розвитку мови, культури, релігії, традицій. Отже, концепція нації формується на основі самобутності певної культурно-мовної спільноти. Це яскраво засвідчують роботи німецьких мислителів Й. Гердера, Г. Гегеля, Й. Фіхте та ін.

Змістовне навантаження поняття «нація» може бути різним. Якщо це «модерна нація» – традиційно вважається, що вона виникла в Європі в період Великої французької революції (1789 р.), коли межа між «нацією» як феодальними верствами і «народом» як третім станом була розмита. У премодерній культурі націями називали якісно різнорідні соціальні утворення, які, як правило, не мали спільного соціального підґрунтя, а тому широко вживаним було лише слово «нація» або знак для позначення відмінних в своїй основі явищ. Спільних суттєвих ознак у позначуваних ним соціальних феноменів не існувало, а тому не можемо говорити про існування поняття «нація» в цей час. За модерної доби поява нації була обумовлена активним волевиявленням населення. Носієм політичної волі стає загал. Спільнота перестає бути нацією, коли втрачає волю і навпаки – нацією вона стає тоді, коли здобуває волю, і, перш за все, волю до політичного самовизначення.

Починаючи від Ж.-Ж. Руссо, активним співтворцем законів у житті держави виступає одинична воля, яка, утворюючи інтегральну волю всього суспільства, має на меті загальне благо і є носієм вищої влади, народ же розглядається як єдиний законний носій верховної влади та джерело суверенітету (основна проблема, що піднімається мислителем у трактаті «Про суспільний договір» (1762) – це можливість побудови справедливого громадянського суспільства на умовах договору, закону, суспільної власності). Приймати участь у політичному житті держави – значить проявляти громадянську активність, відстоювати власні права. Послідовник Ж.-Ж. Руссо абат Е.-Ж. Сійєс у своїх міркуваннях іде далі. У роботі «Що таке третій стан?» він піднімає питання про те, кого слід відносити до представників народу (нації). До нації він відносить третій стан, який, користуючись загальним громадянським правом і законом, а не привілейованим та приватним, як представники аристократії, має рівність у правах і привілеях. Якщо громадянин отримує переваги, його інтереси суперечать загальним інтересам, а отже, і загальному праву. Отже, рівність перед законом і правом незалежно від станової приналежності – ось характерні ознаки нації, що визначають приналежність до неї.

Під впливом Великої французької революції «представників нації» ототожнюють із «громадянами держави». Відповідно, поняття громадянин та держава були покладені в основу «політичної» концепції нації, що і до нашого часу є домінуючою у країнах Західної Європи. Однак вони не були включені до німецькомовного теоретичного дискурсу. На відміну від французьких мислителів, німецькі дослідники на перший план виносять не ідею держави та громадянського суспільства, а поняття народу як живої органічної єдності, об'єднаної на основі спільності мови, звичаїв, культури, традицій. Так, Й. Гердера особливо турбувала проблема німецької культури як такої, що виокремлює німців серед інших народів, та має бути збережена і розвинена далі, а тому в «Ідеях до філософії історії людства» він особливо переймався проблемами культури і мови як таких, що вирізняють один народ від іншого. Однак концепція мислителя направлена на ідею цінності та рівноправності культур, на відміну від Й. Фіхте, у філософії якого присутня ідея месіанізму німецького народу. Так, у «Промовах до німецької нації» основним завданням для німецького народу Й. Фіхте вбачав побудову німецької держави на основі єдності німецького народу. Цей задум міг реалізуватися лише за умов повернення його самобутності, шляхом виховання, формування національної свідомості та гідності у підростаючого покоління.

Вперше історичну типологію націй здійснив Г. Гегель. Ідею нації він тісно пов'язав із національною державою, а історичний процес із процесом розвитку та усвідомленням свободи світового Духу (Розуму), що отримує свою реалізацію тільки в державі. У «Філософії історії» («Лекціях по філософії історії людства») мислитель пише, що народи (нації), які не спромоглися до створення власної держави, не мають і власної історії, отже, їх «неісторичність» стає загрозою для зникнення, на відміну від державних націй, історичність яких уможливує подальший розвиток та існування. Використавши свою формулу «історичних і неісторичних» народів, він поставив завдання пов'язати світову історію із національною, де кожна нова держава стоїть перед необхідністю створення концепції своєї історії. Однак вже далі Г. Гегель проаналізував основні періоди

становлення націй – юність, зрілість, занепад, де кожен історичний період є послідуєчим етапом реалізації світовим Духом своєї свободи – мети, з якою нації виходять на історичну сцену.

Під впливом німецьких мислителів XVIII століття, серед яких передусім хотілося б згадати Й. Гердера, Г. Гегеля, Й. Шада, Ф. Шеллінга, Й. Фіхте, які приділили чималу увагу підкресленню націєтворчого значення мови, постала плеяда українських мислителів XIX ст., увагу котрих привертала процеси українського націєтворення. Найбільш плідними у даному контексті стали досягнення представників народницької школи (В. Білозерський, М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш, П. Маркович, Т. Шевченко – вони, як відомо, першими політизували українське національне пробудження. Не менш значимою стала діяльність представників «Старої Громади», а саме В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Зібера, М. Драгоманова, П. Житецького, Т. Рильського, М. Старицький, П. Чубинський та ін.), які поділяли притаманне для зарубіжного та українського інтелектуального дискурсу XIX ст. переконання в тому, що національна приналежність – це вроджена ознака, а тому вона носить історично сформований і, що особливо важливо, незмінний характер, який постає на основі лінгвістично-етнографічних ознак – мови, культури, звичаїв, побуту тощо, які в сукупності формують «народний дух».

Слід зазначити, що народники від самого початку ставили собі за мету прості і зрозумілі, не позбавлених утилітарних мотивів завдання – просвіта народних мас. Цю діяльність повною мірою характеризувало загальновідоме гасло народників – «повернення лицем до народу», що, своєю чергою, формувало передумови для руйнування властивого традиційній культурі розриву між елітарними частинами суспільства та простонароддям, тим самим закладаючи основи для усвідомлення етнічної єдності українських земель. Саме з цією метою, М. Костомаров у «Книзі буття українського народу» («Закон Божий») приділяє чималу увагу розкриттю ментальної своєрідності українців, яка, на його думку, проявилася у своєрідності української історії, культури та психології, тим самим окреслюючи простір того, що можна вважати

українським. Водночас із цим, мислитель чітко і однозначно визначає простір «Чужого» та «Іншого», «не-українського», однак і не ворожого чи чужого. Власне саме з цією метою, він виокремлює такі риси українців як індивідуалізм, ідеалізм, релігійність, демократизм, свободолюбність та спротив авторитаризму. Попри відсутність ідей автономізму, все ж діяльність М. Костомарова, так само як і інших народників була спрямована на забезпечення права українців на гідне життя, яке, на його думку може забезпечити освіта, що має здійснюватися рідною мовою. це, своєю чергою, забезпечить розвиток і процвітання української культури, тим самим сприятиме піднесенню національної свідомості та духовної культури народу.

В українській етнографії XIX століття, поняття «народ» традиційно ототожнювалося із поняттям «етнос». Вперше до проблеми етногенези українців звернувся М. Костомаров, обґрунтувавши етнічну відрубність українців. З цією метою він розмежував історичний процес за суб'єктами та виокремив зовнішнє та внутрішнє життя народу, тим самим виокремивши в історії її зовнішній та внутрішній рівень. Творцем внутрішньої історії, на думку М. Костомарова, є народ, як носій духовної сили, що спроможна рухати поступ. На цьому концептуальному тлі, у загальновідомій роботі «Дві руські народності», вчений розмежував українців і росіян на основі їх ментальної неподібності та обґрунтував протилежність «двох руських народностей». Упродовж усього XIX століття, дослідженням проблем етногенезу в українській суспільствознавчій думці займалися: В. Антонович, Ф. Вовк, М. Грушевський, М. Драгоманов, П. Куліш, М. Максимович, М. Маркевич, П. Маркович, , І. Франко, П. Чубинський та ін.

Звернемо увагу на те, що «етнос» як науковий термін з'явився у західноєвропейській літературі ще наприкінці XVIII – початку XIX століття разом із термінами «етнографія» та «етнологія». А вже із середини XIX ст. завдяки дослідженням німецького етнолога А. Бастіана почав використовуватися у значенні «народ». Дослідник ототожнив поняття «етнічний» і «народний», де етнічність як якісна характеристика була прив'язана

до культурно-побутових елементів життя народу. На межі ХІХ–ХХ століть схожі конотації слова знаходимо у французького антрополога Ж. Денікера, який відносив до «етносу» усі ті народи, нації та племена, сформовані на основі культурних відмінностей (мова, спосіб мислення, поведінка тощо). Користуючись теоретико-методологічними засадами природничих та соціогуманітарних наук, у ХХ столітті деякі вчені вказували на прямий вплив біологічних чинників у становленні етносу (Ч. Дарвін), або ж опосередкований (Т. Еріксен), що дало підстави стверджувати про внутрішній взаємозв'язок етносу та раси, їх спорідненість (В. Авдєєв, О. Севастьянов). Однак етнос і расу не слід плутати, оскільки вони використовуються для опису різних аспектів колективних спільностей: перше – для поділу людей на категорії, друге – на позначення групової ідентичності, в основі якої лежать культурно-психологічні чинники. Принципову відмінність раси та етнічності доводять М. Бентон, О. Бочковський, Дж. Гатчинсон, Л. Гумільов, В. Коннор, Е. Сміт, В. Старосольський, В. Тишков, Дж. Фішман та ін. У ХХ ст. у суспільствознавчих дослідженнях «етнос» набуває загального поширення, та незважаючи на це, однозначного його визначення так і не було сформовано. Над розкриттям сутності поняття та введенням у історико-філософський інтелектуальний дискурс займалися: П. Брас, Р. Брубейкер, Дж. Гатчинсон, Т. Еріксен, Е. Сміт; російські вчені В. Авдєєв, Ю. Бромлей, Л. Гумільов, О. Севастьянов, С. Токарев, С. Широконогов та ін. Якщо ми говоримо про сучасну українську філософську думку, то заслуговують на увагу роботи В. Лісового, М. Обушного, І. Онищенко, М. Степика, С. Сторожук та ін.

З огляду на те, що поняття «етнос» стало невіддільною частиною інтелектуального дискурсу тільки у кінці ХХ століття, його відсутність в інтелектуальному дискурсі ХІХ століття видається цілком закономірною. Окрім того, у зорі національного пробудження, українські інтелектуали ставили за мету визначити саме ті чинники, які можуть сприяти усвідомленню українцями власної окремішності та культурної самобутності. Натомість відсутність уваги до розробки абстрактних пояснювальних схем, які вписують процес

українського етно- та націєтворення у загальноєвропейський контекст видається цілком закономірною – процеси етно- та націєтворення перебували в ембріональному вигляді, а їх результати та мета залишалися несформованими. Не став виключенням у даному контексті й виданий український історик, культурний та політичний діяч М. Грушевський. Звісно, ми жодним чином не бажаємо применшити його значення в процесі українського національного відродження, адже саме він запропонував першу наукову синтезу української історії та показав її тяглість та неперервність. Очевидно, що вказане завдання не було простим як мінімум з огляду на тривале перебування українців у складі Російської імперії та, як наслідок, тривалу відсутність самосвідомої культурної та політичної еліти. Поміж тим, учений у прагненні підкреслити історичну тяглість і культурну самобутність українців, поставив у центр власного дослідження та й всього історичного процесу, народ як етнокультурну спільність, що дало можливість обґрунтувати історичну тяглість українців.

Вищенаведену ідейну лінію М. Грушевський чітко і однозначно розвиває у роботі «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства», М. Грушевський обстоює право кожного слов'янського народу на свій соціокультурний розвиток. «Ми знаємо, – писав він, – що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської» [3, с. 77]. А вже у праці «Українство і питання дня в Росії», він наполягає на тому, що етнокультурне та політичне самовизначення українців, так само як і інших народів, може здійснюватися тільки на основі економічної незалежності. «Українство, – пише з цього приводу М. Грушевський, – зрештою, мусить статися тепер неминуче питанням політичним уже тому, що в нинішнім моменті політичного перестрою Росії всі питання, зв'язані з тим перестроєм, мусять бути питаннями політичними», і далі «Українці мусять стати нацією, коли не хочуть зостатися паріями серед народностей. Прийшов той час – час життя або смерті» [3, с. 297, 300].

Розглядаючи значення творчої спадщини М. Грушевського дослідники

завичай акцентують увагу тільки на його внеску у розвиток української історіографії. «Якщо сьогодні ставимо питання про вклад Грушевського в українську і всесвітню історію в площині наукових тривалих вартостей, – пише Л. Винар, – дослідник творчості М. Грушевського, – то відповідь є виразна: він був творцем української наукової історіографії, автором монументальної Історії України-Руси і архітектором нової моделі історії України, який був прийнятий українськими істориками як схема української національної історіографії» [1, с. 30]. Важливе значення у розвитку історичної науки мало написання М. Грушевським «Історії України-Руси». Не буде помилкою визнати, що дана робота є найвидатнішим історичним дослідженням українського народу в контексті понад 1000-літнього розвитку української історичної науки, вона не обмежується лише аналізом і синтезом політичного розвитку українського народу, а й охоплює розвиток культури, релігійне життя, економічно-суспільний розвиток, судівництво і розвиток та занепад української державності в різних історичних періодах. Тематично доповнює «Історію України-Руси» в аспекті культурного розвитку українського народу «Історія української літератури», адже література є ключем до пізнання соціального життя суспільства і є важливим культурно-історичним явищем. М. Грушевський вперше спробував побудувати концепцію історії української літератури та періодизації її розвитку від початків словесності в Україні до XVII століття і пов'язанні цього розвитку з національно-культурним відродженням в Україні.

Звісно, творчість М. Грушевського мала надзвичайне значення для розвитку української історичної науки. Водночас, не варто забувати й про те, що саме М. Грушевського, як громадського та політичного діяча, є всі підстави розглядати фундатора української модерної нації, а як наслідок і як духовного лідера сучасної української нації, спадок якого мав надзвичайно важливе значення для етнічного та національного самовизначення українців.

Розв'язання гострих політичних проблем сучасної України, у тому числі і проблем нації, не можливо уявити без опори на здобутки академічно і водночас практично зорієнтованих досліджень українських інтелектуалів з діаспори

післявоєнної доби (Б. Гаврилишин, О. Мотиль, Р. Шпорлюк, та ін.). У прагненні поглянути на проблеми українського суспільства з об'єктивної точки зору, вони залучили світову наукову спільноту. Однак для того, щоб привернути увагу до «української проблеми» західноєвропейських дослідників, потрібно було обґрунтувати право українців на історичність як частини європейського світу. Отже, основна увага була прикута до історіософських питань. В першу чергу це роботи теоретиків-науковців з української діаспори: О. Бочковського, Л. Винара, Г. Грабовича, Д. Дорошенка, Є. Маланюка, П. Мірчука, О. Пріцака, І. Огієнка, В. Старосольського, В. Томашівського та інших.

Одне з центральних місць у дослідженні проблем українського націєтворення, без сумніву, належить І. Лисяку-Рудницькому. У своїх «Історичний есе» український канадський історик, приділив чималу увагу вирішенню найгостріших і водночас найдискусійніших проблем української історії та процесу українського націєтворення. Беручи за основу теоретико-методологічні засади філософії Г. Гегеля, І. Лисяка-Рудницький, ставить питання історичності української нації й на цьому концептуальному тлі обґрунтовує право українського народу на самовизначення. З цією метою він переосмислює запропоновану Г. Гегелем, а згодом розвинуту К. Марксом і Ф. Енгельсом, дихотомію історичних та неісторичних націй, і розкриває унікальність української історії загалом та зокрема, українського народу, який аж двічі у своїй історії зумів витворити власну культурну та політичну еліту. Такого, як доводить І. Лисяк-Рудницький, не знала жодна інша нація у світі, і саме це забезпечує право українців не тільки на культурне, а й політичне самовизначення.

Слід зазначити, що розкриваючи своєрідність українського націєтворення, не оминув І. Лисяк-Рудницький, й несформованість понятійного апарату українського націософії, що звісно, істотно гальмувало постання універсальних пояснювальних схем українського націєтворення. З цією метою дослідник приділяє чималу увагу уточненню націологічної термінології й передусім таким надзвичайно важливим для пояснення українського етно- та націєтворення

поняттям як народ, нація, модерна нація, неісторична нація, історична нація, національний характер тощо. Ці та багато інших тем, тем розглянуті ним у роботах «Формування українського народу і нації», «Україна між Сходом і Заходом», «Український національний рух напередодні першої світової війни», «Четвертий універсал на тлі української політичної думки», «Напрями української політичної думки» та ін. Варто відзначити, що науковий спадок вченого дав поштовх до постання цілої плеяди українських зарубіжних дослідників, однак, як не парадоксально, на українських теренах тривало залишався поза увагою широкого кола фахівців.

У другій половині ХХ століття відбулися кардинальні зміни у дослідженні сутності нації, коли у зарубіжному та вітчизняному суспільствознавстві формується ряд наукових підходів, що прагнуть дати науковий, ідеологічно незаангажований аналіз нації. Серед них варто виокремити концепції західноєвропейських дослідників нації Б. Андерсона, Ю. Габермаса, Дж. Гатчінсона, Е. Гелнера, Е. Гобсбаума, К. Дойча, Дж. Пламенаца, Е. Сміта тощо; а також українських вчених ХХ-ХХІ ст. В. Вілкова, О. Гриніва, В. Лісового, Г. Касьянова, М. Обушного, І. Онищенко, М. Степика, С. Сторожук та ін. Незважаючи на ряд плідних думок, сформованих в рамках цих теоретико-методологічних підходів, їх представники будували свої висновки на прикладах становлення різних націй, внаслідок чого не змогли сформуванати єдиного її розуміння.

Формування та розвиток української культури кінця ХІХ – початку ХХ століття не можливо уявити без відродження та переосмислення матеріальної і духовної спадщини всього українського народу. Дослідження проблем формування української культури даного періоду вимагає звернення до наукового доробку Г. Грабовича, Д. Донцова, Т. Зіньківського, В. Липинського, Є. Маланюка, І. Огієнка, М. Семчишина, І. Франка; а також до творчої спадщини сучасних вчених-історіографів Я. Грицака, Б. Кравченка, І. Лисяка-Рудницького, О. Субтельного та ін., у роботах яких детально проаналізований період, що охоплює чверть століття перед першою світовою війною. У сучасному науковому

вітчизняному дискурсі висвітленням особливостей націєтворчих та культуротворчих процесів кінця XIX – початку XX століття із різними аспектами вияву займалися: А. Дербак, В. Єленський, М. Жулинський, О. Забужко, Я. Ісаєвич, В. Лісовий, П. Магочий, Н. Мозгова, О. Пруднікова, П. Ситник, М. Попович, С. Сторожук, П. Толочко та ін.

Попри істотні теоретичні напрацювання царині української культури в контексті модерного історико-філософського дискурсу, все ж вважає за доцільне зауважити, що наразі поза увагою фахівців залишається дослідження тих чинників, які сприяли постанню модерної української культури кінця XIX – початку XX століття. Поміж тим, саме це питання є осердям проблеми національно-культурної ідентичності, яку сьогодні є всі підстави вважати осердям інтелектуального дискурсу. Наразі проблема збереження етнокультурної, національної, а також релігійної ідентичності привертає увагу не лише науковців, а й політиків, громадських і релігійних діячів тощо. звісно, окремі її аспекти розглянуті у працях М. Козловця, Н. Кривди, Л. Нагорної, М. Степика та ін. Загалом ж, проблема формування української культури кінця XIX – початку XX століття в українській історико-філософській думці розкрита недостатньо, а тому, спираючись на теоретико-методологічні розробки вищезгаданих дослідників, маємо відкритий простір для подальших наукових розробок.

Аналіз феномену української культури зламу століть переконує, що погляд сучасної людини на культуру впливає з наочного факту множинності культур, їх національної своєрідності. Культура не може бути абстрактно-людською, бо завжди конкретно-людська, а значить, національна, і лише в такому розумінні є загальнолюдською. Тож відстоюючи право на самостійний розвиток та існування, культура кожного народу одночасно відстоює право на мирне співіснування усіх культур та народів, особливо у сучасному глобалізованому світі. Зокрема, ще Й. Гердер наполягав на цінності та рівноправності культур, значимості кожної з них. Він стверджував, що людина – істота соціальна (улюблена фраза Й. Гердера – «Людина народжена для суспільства»), а отже, і

культурна. Так, у роботі «Ідеї до філософії історії людства» мислитель наділяє культуру консолідуючою функцією у житті суспільства і стверджує, що культура – це і результат, і стимул розвитку суспільства, консолідуючими елементами котрого є мова, релігія, мистецтво, побут та звичаї. Важливим консолідуючим чинником, на думку мислителя, є й держава.

Переконання Й. Гердера у тому, що народження людини відбувається не тільки біологічно, а й завдяки культурі набули подальшого розвитку у німецькій класичній філософії, а саме філософії І. Канта, Й. Фіхте, Й. Шеллінга та Г. Гегеля. Загальною рисою їх розуміння культури було те, що культура – це по суті вміння мислити, яке дозволяє людині вільно діяти по відношенню до своїх цілей, представлене у вигляді дисципліни розуму (І. Кант), самовдосконалення як кінцевого призначення людини та перемоги над своєю тварною (чуттєвою) природою (Й. Фіхте), реалізації свободи духу (Г. Гегель). Так, у «Феноменології духу» Г. Гегель розглядає усю набуту людством культуру як «царство духу». Наскільки людина є мислячою, настільки вона є і культурною, бо лише здатність мислити дозволяє індивіду актуалізувати дійсність, реалізувати свободу духу. Найважливішим досягненням Г. Гегеля, на наш погляд, можна вважати філософське осмислення проблем культури у всій повноті її проявів, що взяті в їхньому історичному розвитку і представлені як формотворення людського духу. Саме цю роль, на думку німецького мислителя відіграє мова, релігія, мораль і право, наука й просвіта, праця та історичні форми громадської діяльності, тощо. Мислитель твердить, що духовна культура людства представлена у закономірному розвитку та поступовому вияву творчих сил «світового розуму». Втілюючись у послідовно змінних образах культури, безособовий (світовий, об'єктивний) дух одночасно пізнає себе як його творця. Разом із тим, через самопізнання духу відкривається шлях до напруженої гегелівської діалектики – процесу «заперечення» (негації) кожного наступного досягнутого духом стану (під протиріччям розуміється тут «мотор», внутрішній імпульс для розвитку духу взагалі), а отже, культура виступає своєрідним відчуженням опредмечених сутнісних сил людини (опредмечення є своєрідною негацією природного стану

людини і входження її до суспільного).

Якщо для німецьких мислителів І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шеллінга та Г. Гегеля культура була пов'язана з розвитком духовних (розумових) здібностей індивіда, то вже у ХІХ столітті австрійські вчені З. Фрейд та К. Юнг переконливо доводять, що розум заважає гармонізації людського життя, оскільки домінують чинники, за своєю природою алогічні та ірраціональні. Їх дія має потужніший характер, тож розум не здатен їх опанувати, масштабами і силою вони перевершують його. А тому культура в силу своїх норм і приписів у процесі соціалізації руйнує природне начало в людині. Із виходом у 1871 р. фундаментального дослідження англійського етнографа, культуролога і засновника антропології Е. Тайлора «Первісна культура» культура починає охоплювати цілий комплекс складників.

Інтелектуальний дискурс ХІХ століття був зосереджений не лише на проблемах культури, а й на чинниках її формування та типології, зумовлений її націєтворчим значенням. Зважаючи на це, провідні західноєвропейські мислителі ХІХ–ХХ століть, а саме: О. Бауер, В. Вундт, Г. Лебон, Ф. Майнеке, К. Маркс, Е. Ренан, Г. Кон та ін., працюючи у парадигмальному полі зазвичай відмінних теоретико-методологічних та ідеологічних уподобань, змогли показати націєтворче значення культури. Така ж інтенція спостерігається і в тогочасному українському та вітчизняному інтелектуальному дискурсі, представленого іменами Ю. Бачинського, О. Бочковського, В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Драгоманова, Т. Зіньківського, В. Липинського, М. Міхновського, Л. Ребета, Й. Сталіна, В. Старосольського, І. Франка та ін. Однак більшість із них, пропонуючи власне бачення процесу націє- та культуро творення в Україні, так і не змогли вийти за рамки власних суспільно-політичних уподобань та ідеологічних програм, а тому, незважаючи на вагомий внесок у розробку теоретичного аспекту проблеми, не змогли запропонувати підвалин для суспільної консолідації.

Постання модерної української культури кінця ХІХ – початку ХХ століття не могло відбутися без усвідомлення етнокультурної відрубності українців, та усвідомлення їхньої культурної самобутності. Поміж тим, у сучасному

інтелектуальному дискурсі немає критеріїв та однозначних методик для визначення рівня усвідомлення чогось навіть у синхронному вимірі, натомість коли мова йде про певний історичний період, визначення рівня усвідомлення, індивідуальної та колективної ідентичності є надзвичайно проблематичним та дискусійним. Вирішення цього питання зазвичай здійснюється опосередкованим шляхом і за допомогою чинників та ознак різної природи. Очевидно, саме це стало причиною такої пильної уваги дослідників до тих соціокультурних трансформацій, які відбувалися на зламі XIX–XX століть. В даному контексті цілком доречно згадати роботи Ю. Бачинського, В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Драгоманова, В. Липинського, М. Міхновського, І. Франка та ін. Плідними видаються і роботи цілої плеяди українських дослідників, що присвятили свою увагу вивченню цього питання. Серед них: О. Гринів, Я. Грицак, В. Лісовий, П. Магочий, М. Семчишин та ін. Усі вони зазвичай поділяють думку про те, що процес національно-політичного відродження на зламі століть був найбільш потужним від ліквідації Гетьманщини (1764) та Запорізької Січі (1775). Водночас, дослідники українського націє- та культуротворення цілком свідомі того, що процес національного пробудження українців, порівно з іншими європейськими народами, розпочався пізно. Крім того, привертає увагу дослідників і те, що на відміну від більшості модерних європейських націй, українці не реалізували кінцевої мети національного руху і не вибороли політичної незалежності. З огляду на це, осердям українського культурологічного дискурсу тривалий час залишалася надзвичайно дискусійна проблема тяглості й перервності культурної та національної традицій, права українців на культурне і політичне самовизначення.

Однією із особливостей відродження модерної української культури кінці XIX – початку XX століття є закоріненість у ній стереотипів. Найпопулярнішим серед них є стереотип сільськості. Одні дослідники трактують українську культуру як суцільний селянський світ, який розглядають як єдиний осередок, де щось збереглося з величного колись та органічного світобачення наших

пращурів (звідси – міркування про недержавність української нації, її непретензійність та надмірну пасивність (М. Костомаров, П. Куліш)), інші ж демонструють прагнення якомога швидше покінчити з провінційністю української культури, трансформувати її в сучасну міську та індустріальну для того, щоб вписатися у європейський контекст (Ю. Липа). Однак у нас немає підстав розглядати українську культуру за своїми витокami як суто селянську, із іншої – коли йдеться про українське професійне мистецтво кінця ХІХ – початку ХХ століття, а особливо літературу, то існувала небезпека зведення її до сільської тематики і характеру (що відчували митці вже наприкінці ХІХ століття). На думку українського вченого О. Гриніва, не можна вважати українську культуру як цілковито сільську культуру (хоча землеробство і вважається своєрідним її символом). Потрібно зважати на той факт, що після позбавлення українських міст на початку ХІХ століття магдебурзького права та занепаду промисловості російською імперською владою, життя українців було сконцентроване переважно на селі. Звідси – упереджене ставлення до української культури як сільської. «...українська культура не може вважатися винятково сільською. У минулому, зокрема у ХVІ–ХVІІ століттях, вона була великою мірою міською, бо тоді в містах діяли релігійні братства, а бароко було просякнуте духом саме міської культури. Занепад нашої міської культури – це наслідок занепаду міст і промисловості під московським пануванням, зокрема початку ХІХ століття, коли українські міста втратили магдебурзьке право» [2, с. 515]. Дійсно, витoki української культури лежать у землеробстві (культ землі), однак це не означає, що її можна культивувати як селянську культуру.

Актуалізація проблем культури в модерному інтелектуальному дискурсі, як показав Г. Гегель, зумовлена тими політичними процесами, які в цей час відбуваються в Європі. Спалах сепаратизму та націоналізму, який зазвичай підтримували не тільки еліта, але й широкі народні маси, з необхідністю зумовлювала зацікавлення не тільки до проблем професійної, але й народної культури. Як відомо, одним із перших проблеми творення народної культури торкнувся Й. Гердер («Про німецький характер і мистецтво», в якому була

опублікована стаття «Про Шекспіра» і «Уривок із переписки про Оссіяна і пісні давніх народів»). На його думку, саме у мистецтві виражений «дух народу», його світогляд, почуття, характер, а тому воно найтісніше пов'язане із народною творчістю. Таким чином, можна говорити про те, що Й. Гердер, як один із перших збирачів народної творчості, поклав початок сучасній фольклористиці. Разом із тим, гердерівська ідея «народного духу» лягла в основу одного із найпопулярніших напрямків у другій половині ХІХ – початку ХХ століття напрямку наукових досліджень, що увійшов в історію під назвою «психології народів». Його представники – В. Вундт, М. Лацарус, Г. Штейнталь, загалом визнавали думку Й. Гердера про те, що саме народ, активне начало якого у вигляді «народного духу», який відображається у всій культурі – міфах, віруваннях, релігії, мові, звичаях, традиціях тощо, є рушійною силою історичного процесу.

В сучасному інтелектуальному дискурсі найбільш плідні думки з приводу народної культури були висловлені німецькими романтиками та українською народницькою думкою. Так, приміром, беручи до уваги той факт, що основним виявом народної культури (усіх прошарків непривілейованого населення) та виразником свідомості й світовідчуття народних мас, а отже, головним засобом трансляції архетипних форм синкретичної первісної культури, на тлі якої формується єдність народу, є фольклор (основний чинник самоідентифікації людини з групою), він є основою для творення вищого рівня культур – етнічної та національної. На ниві фольклористики працювало чимало українських етнографів, лінгвістів, літературознавців, вчених ХІХ століття: М. Максимович, М. Маркевич, А. Метлинський, П. Куліш, М. Судієнко, А. Афанасієв-Чужбинський та ін. Так, у 1849 р. М. Максимовичем були започатковані студії з ділянки фольклористики («Сборник украинских песень»), у цей час П. Куліш видав у Москві книжку про українські народні перекази, чимало його фольклорних записів були поміщені у «Записках о Южной Руси» та «Збірці малоросійських пословиць»; цікавою з точки зору етнографії є праця А. Метлинського «Народные южнорусские песни». Як блискучий фольклорист

заявив про себе М. Костомаров у монографії «Слов'янська міфологія» та іншій, менш відомій, роботі «Про історичне значення російської народної поезії», де виклав своє бачення історичного підходу до народної поезії та розкрив природу фольклорних образів-символів через пояснення українського народного характеру, світобачення народу. Неодноразово мислитель порушує проблему народного і професійного мистецтва. Зокрема, у «Згадці про двох малярів» М. Костомаров наполягає на потребі творчого самооживлення в народі, однак подальше розв'язання цього завдання вбачає у професійній літературі.

У руслі фольклористики та етнографії кінця ХІХ – початку ХХ століття показовою є діяльність І. Франка та М. Драгоманова. Як збирач і видавець усної народної творчості та сумлінний її дослідник, І. Франку немає рівних, однак і позиція М. Драгоманова не уступає своєю значущістю, оскільки, на думку вченого, міцна закоріненість народної пісні лежить у соціальній дійсності, а це не заперечує зв'язку поезії з прадавніми уявленнями народу. І. Франко відомий не лише як збирач і видавець усної народної творчості, а й як сумлінний її дослідник. Його наукова спадщина на ниві фольклористики не має собі рівної за обсягом виконаних досліджень та за теоретичним рівнем аналізу народної поезії. Це підтверджує близько 50 наукових його розвідок – неоціненний вклад в історію української фольклористики. Серед досліджень, виконаних ученим упродовж 1902 – 1915 рр. фундаментальна праця «Студії над українськими народними піснями», складовими частинами якої є 48 розвідок про окремі пісні українського народу. Власне, це була та основа, на якій зводилося професійне мистецтво українського народу.

У ХХ столітті в українській філософській думці проблеми фольклору найбільш повно висвітлені у роботі М. Русина «Фольклор: традиції та сучасність», де науковець ґрунтовно досліджує природу фольклору, його специфіку та особливості розвитку. Потрібно звернути увагу на те, що фольклор – це народне масове мистецтво, однак не будь-яке народне та масове мистецтво є фольклорним, адже народність – якісна його ознака, що проявляється на рівні ідейної спрямованості твору. Разом із тим, фольклор є культурою мас і слугує

тим підґрунтям, на якому у подальшому розвивається висока (елітарна) культура. Цей аспект детально розроблений російським дослідником Ф. Прокоф'євим. Однак культура мас і масова культура – різні речі. Проблеми співвідношення елітарної, народної і масової культур торкається у своїх роботах іспанський мислитель Х. Ортега-і-Гассет («Дегуманізація мистецтва», «Бунт мас» тощо).

Без з'ясування особливостей процесу національно-культурного відродження кінця ХІХ – початку ХХ століття не можливо зрозуміти сутність української культури в модерному історико-філософському дискурсі та перспектив подальшого її розвитку. Так, В. Лісовий вважає, що українська культура за своїми витокami є етнічною, а тому українці повинні підтримувати відродження культурної самобутності своєї нації. Однак остання не створює достатніх підстав для громадянської консолідації нації, що вимагає підтримки з боку держави та відповідних інституцій – без цього культурний розвиток нації не має подальших перспектив свого розвитку та досягнення рівня, який відповідає світовим стандартам: «Припускається, що тільки деякі елементи української культури – мова, основні політико-правові традиції (зафіксовані в Конституції) – мають бути основою громадянської консолідації» [4, с. xxxi]. Культурна самобутність нації ще не створює достатніх підстав для об'єднання нації в цілісний етносоціальний чи етнокультурний організм, як і не може забезпечити передачу інформації та досвіду поколінь. Для цього необхідні значні зусилля зі сторони національної і культурної еліти, яка сприяє становленню національної свідомості населення.

Аналізуючи націєтворчі та культуротворчі чинники української культури кінця ХІХ – початку ХХ століття у модерному історико-філософському дискурсі, ми постійно переконуємося, що боротьба за державну і культурну самостійність нації завжди була справою активної меншості – еліти чи національної аристократії, яка створює вартості і є прикладом для наслідування, а тому спроби знищення нації завжди починалися із винищення еліт. Історія підтверджує, що успішність націєтворчих і культуротворчих процесів у першу чергу залежить від

сформованості прошарку національної еліти, навпаки – якщо успадкування на рівні еліти переривається, а основою творення стає народ, з маси якого формується «нова еліта», то націєтворення має серйозні недоліки. Дослідженню ролі еліт були присвячені теоретичні розробки західноєвропейських мислителів: Е. Гелнера, Е. Гобсбаума, А. Новака, Е. Сміта та ін. Серед українських дослідників кінця XIX – початку XX століття, які займалися цією проблематикою варто згадати: Ю. Бачинського, О. Бочковського, Д. Донцова, М. Драгоманова, Т. Зіньківського, В. Липинського, І. Лисяка-Рудницького, В. Старосольського, І. Франка та ін. Серед сучасних українських науковців заслуговують на увагу роботи В. Лісового, П. Ситника, А. Дербак, С. Сторожук та ін.

Якщо відродження нації та її культури рівноцінне відродженню національної еліти, то відродження останньої уможлиблюється через літературне відродження. Література є показником розвитку і росту духовних, матеріальних і суспільних сил нації. На зламі XIX–XX століть українська література не просто вижила (незважаючи на численні мовні заборони і репресії), а й розцвіла. До бурхливого її розвитку спричинилося успішне засвоєння нових літературних стилів та жанрів, вона «рішуче розламає обмежені тематичні і стильові рамки і знов-таки прагне зрівнятися зі світовими літературами і тематичною повнотою, і багатством стильових барв» [2, с. 515]. Проблеми літератури та українського літературного відродження зайняли чільне місце у творчості відомих українських дослідників: П. Грабовського, М. Грушевського, М. Драгоманова, Т. Зіньківського, І. Огієнка, І. Франка; а також сучасних українських вчених: О. Забужко, М. Жулинського, Г. Грабовича та ін. Показово, що як і культурні процеси залежать від політичних, так і література стала результатом зміни динаміки внутрішніх і зовнішніх сил і процесів, спричинених історичними і політичними умовами, в яких вона розвивалася. Власне, питання перервності і тяглості у літературі, як зазначають Г. Грабович та Т. Зіньківський, є одними із центральних в українській культурі. Для того, щоб їх зрозуміти, потрібно дати відповідь на запитання: «Що таке українська література?», «Яка її сутність?».

«Хто і що до неї належить?». Переважна більшість дослідників сходяться на думці про те, що тільки історія робить українську літературу специфічно українською, у свою чергу історіографія надає цій дисципліні науковості й моделює.

Як показав модерний історико-філософський дискурс, нації як великі спільноти не виникають на пустому місці, а потребують міцної етнічної основи, а тому процес націогенези невіддільний від процесу етногенезу. Однак, нації не з'являються лише як продовження етногенезу, а шляхом творення нового типу культури, що одержала назву «національної культури». Її виникнення і є найважливішим чинником націєтворення. Якщо становлення нації здійснюється на основі витворення національної культури, то формування останньої відбувається на ґрунті етнічної культури, що проявляється на традиційно-побутовому рівні (потреби у спілкуванні, одяг, житло, виховання, творчість тощо), національна ж – на рівні свідомості/самосвідомості групи. Проблема формування національної культури вже неодноразово привертала увагу дослідників. Одну із перших спроб тематизувати українську національну культуру здійснив у 1918 р. приват-доцент Київського університету І. Огієнко, опублікувавши свій авторський курс «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу». В цій книзі чи не вперше обґрунтовується самотній характер української культури та розгорнуту і ґрунтовно розроблена картини розвитку культурного процесу на теренах України. Надзвичайно багато увагу, вчений присвятив ворожому ставленню до українців з боку російського імперського царизму, внаслідок чого праця набула глибоко полемічного характеру. Теоретичні аспекти національної культури були розглянуті О. Бочковським, Ю. Бромлеєм, В. Лісовим, В. Межуєвим, О. Пріцаком, Е. Смітом, В. Старосольським, С. Сторожук та іншими дослідниками. Поміж тим, наразі немає підстав вважати, що феномен національної культури вивчений повною мірою і не потребує уточнень. Навпаки, в умовах сучасних соціокультурних трансформацій, ця проблема набуває нової актуальності як у діахронному, так і синхронному вимірі.

Актуальність та своєчасність теоретичних та конкретно-історичних праць присвячених висвітленню особливостей постання та функціонування національної культури, супроводжується виразним дефіцитом праць у цій царині. Це, на наш погляд, цілком закономірно, адже національна культура – це завжди діалог, який ведеться не тільки між окремими особистостями, а й цілими спільнотами. Адже, національна культура – це не замкнена, а відкрита система, що передбачає культурну взаємодію на засадах толерації, а відтак тільки вона здатна забезпечити гармонію та мир у світі. Національна культура – у такому випадку, постає унікальним та самобутнім поєднанням (комбінацією) тих культурних цінностей, які поділяють інші спільноти, і водночас діалог з культурною та історичною пам'яттю свого народу. Її постання, не можливе без знання та прийняття традицій і звичаїв предків, їх світобачення та цінностей. Мабуть саме тому, так багато уваги приділяють дослідники вивченню самобутності саме української культури. в даному контексті заслуговує на увагу видана у 1954 р. у Нью-Йорку фундаментальна праця Є. Маланюка «Нариси історії нашої культури», насичену слухними спостереженнями і глибокими думками. Не менш плідною, з наукового та історичного погляду, видається й робота М. Семчишина «Тисяча років української культури (історичний огляд культурного процесу)». Слід зазначити, що сьогодні, запропонований вченим огляд, є всі підстави вважати найґрунтовнішим. Не можна оминати увагою й праці М. Поповича «Нарис історії культури України», де вчений пропонує власне авторське бачення процесу українського культуротворення, в межах якого культура розглядається не тільки як деякий набір духовних та матеріальних здобутків спільноти, а весь комплекс, який визначає особливості життя та світобачення українців.

Висновки до I розділу

Наявність значного масиву літератури, присвяченого проблемі нації як соціокультурного феномену від XVI століття й до нашого часу, не створює

достатніх підстав для твердження, що впродовж вказаного часу нація стала об'єктом системного, ідеологічно незаангажованого історико-філософського дослідження. Значною мірою такий стан справ був обумовлений тим, що нація тривалий час залишалася невід'ємним складником різних суспільних ідеологій, в тому числі антидемократичних, що й стало підставою упередженого ставлення до цього феномену. Ситуація значно ускладнюється соціокультурними та політичними трансформаціями сьогодення, адже тенденції глобалізації та спалах етнонаціональних рухів, що спостерігаються по всьому світу, призводять не лише до розхитування державних кордонів, але й в умовах «відкритого суспільства» потребують нових засад для міжнародної легітимації новітніх націй. Усе це, безумовно, актуалізує звернення до відповідної наукової літератури, котра хоча і не вирішує окреслених проблем, однак є важливим теоретичним джерелом вивчення загальних тенденцій націєтворчого процесу, а отже, допомагає краще зрозуміти сутність, специфіку, чинники, теоретичне та практичне значення домінуючої в певному соціокультурному середовищі на конкретно-історичному етапі розвитку нації.

Українська культурна творчість кінця XIX – початку XX століття стала оригінальним внеском нашого народу у скарбницю європейської та світової культури. Однак у дослідженні української культури зазначеного періоду виявити зовнішні аспекти її функціонування виявилось набагато легше, ніж виокремити оригінальні частини культури та показати своєрідність національного характеру, оскільки зовнішні є з чим порівняти. Це, в свою чергу, обумовлене недостатньою кількістю відповідної наукової літератури, присвяченої проблемі зрізу народної, етнічної чи то національної культур. Аналіз наукової літератури показав, що поняття національної культури в модерному історико-філософському дискурсі досліджене недостатньо, як і сам феномен українського. А тому, незважаючи на численні наукові розвідки з української культури кінця XIX – початку XX століття, жодного комплексного її дослідження ми не маємо, оскільки усі вони стосуються лише окремих аспектів її висвітлення, комплексно даною проблематикою ніхто із науковців не займався.

До того ж, зважаючи на те, що важливе місце у дисертаційному дослідженні займають націє творчі і культуро творчі чинники української культури, ніхто з науковців не зміг ґрунтовно і всебічно розкрити їх специфіку становлення.

Список використаних джерел до першого розділу:

1. Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації (Статті і матеріали). К.: Вид-во ім. Олени Теліги. 1995. 304 с.; іл.
2. Гринів О. Українська націологія: від другої світової війни до відродження держави. Історичні нариси. Львів: Світ, 2004. 592 с.
3. Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. Львів: Світ, 2002. Т. 1. Серія «Суспільно-політичні твори (1894-1907)». 2002. 592 с.
4. Лісовий В., Проценко О. Націоналізм, нація та національна держава. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. хі-хххіі.
5. Мозгова Н. Г. Логіко-гносеологічна проблематика в київській духовно-академічній філософії ХІХ – початку ХХ ст.: Монографія. К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2005. 170 с.
6. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 328 с.
7. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні: Колективна монографія / Відп. ред. к. філос. наук Б. В. Попов. К.: Український Центр духовної культури, 2005. 328 с.
8. Новак А. Роль еліт у функціонуванні суспільства [Електронний ресурс]. Незалежний культурологічний часопис «І». 2006. № 45. Режим доступу: <http://ji.lviv.ua/n45texts/nowak.htm>. Назва з екрану.
9. Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. К.: Український Центр духовної культури, 1998. 204 с.
10. Онищенко І. Г. Етно- та націогенез в Україні (Етнополітологічний аналіз):

Монографія. К.: Четверта хвиля, 1997. 240 с.

11. Поперечна Г. А. Філософська антропологія та історіософія Пантелеймона Куліша: автореф. дис. ...канд. філос. наук: 09.00.05 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. К., 1998. 16 ст.
12. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ-Кембрідж: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України АН України, 1991. 80 с.
13. Сторіжко Л. В. Філософські інтерпретації проблеми несвідомого в контексті фрейдистської та неофрейдистських парадигм: автореф. дис. ...д-ра філос. наук: 09.00.05 / Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. К., 2007. 30 с.
14. Сторожук С. В. Амбівалентність національної культури / Релігія та соціум. Міжнародний часопис. Чернівці: Чернівецький нац. університет, 2014. С. 129-134.
15. Сторожук С. В. Нація як об'єкт історико-філософського аналізу: автореф. дис. ...д-ра філос. наук: 09.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2013. 33 с.
16. Сторожук С. В. Нація як засадничий чинник державотворення (європейський контекст). Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. Вип. 6 (104). 2011. С. 49-59.
17. Сторожук С. В. Специфіка української політичної традиції: історіософський аналіз. Мультиверсум. Філософський альманах. К., 2011. Вип. 8 (106). С. 138-147.
18. Сторожук С. В. Специфіка співвідношення держави та нації в контексті. Сучасна українська політика. 2011. Вип.23. С. 344-351.
19. Сторожук С. В. Специфіка впливу культури на формування націй. Динамика еволюції людського інтелекта, етико-естетического сприйняття світа і художественного творчества: Сб. мат-ов XIII-ой Міжнародной науко-практической конференції. Одеса, 2011. С. 100-102.
20. Сторожук С. В. Теорія нації як засадничий принцип державної політики у

- сфері громадянства. Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр. К., 2012. Вип. 64 (9). С. 257-261.
21. Сторожук С. В. Ідея політичної нації В. Липинського в контексті сучасних націотворчих процесів в Україні. Гілея: науковий вісник: Зб. наук. пр. К., 2012. Вип. 61 (6). С. 237-242.
  22. Сторожук С. В. Теоретичні засади трансформації цінностей української нації в контексті історіософії В. Липинського. «The value system of modern society»: materials digest of the XVII International Scientific and Practical Conference (London, January 19-January 23, 2012). Odessa: InPress, 2012. P. 148-149.
  23. Сторожук С. В. «Вавилон» как фактор национальной консолидации: европейский и украинский контекст. «Historical projection and modern interpretation of the substance and form of human activity, creativity and aesthetics issue»: materials digest of the XXXIII International Research and Practice Conference (London, October 11 – October 16, 2012). London: IASHE, 2012. P. 90-92.
  24. Сторожук С. В. Культурно-психологические признаки этноса (на примере первобытной и рабовладельческой формации). Dynamics of human intelligence evolution, moral and aesthetic world perception and artistic creation»: materials digest of the XX International Scientific and Practical Conferences and the I stages of Research Analytics Championships (London, March 10 – March 13, 2012). London: IASHE, 2012. P. 128-130.
  25. Сторожук С. В. Историсофские основания этнокультурного раскола современного украинского общества. «Modern problems of humanity in the context of social relations and international politics development»: materials digest of the XXIX International Scientific and Practical Conferences (London, July 31 – August 06, 2012). London: IASHE, 2012. P. 107-109.
  26. Сторожук С. В. Світоглядні підстави української національної ідеї / Вісник Черкаського університету. Серія Філософія № 11 (304). Черкаси: 2014. С. 3-9.

27. Сторожук С. В. Український «Вавилон» в контексті світової та вітчизняної філософської думки / Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. наук. пр. К., 2012. Вип. 29 (41). С. 218-224.
28. Теоретичні засади виховання національної свідомості. Програма спецкурсу і навчальний посібник / За ред. Д. О. Тхоржевського. К.: ІЗМН, 1998. 150 с.
29. Українська культура: минуле, сучасне та шляхи розвитку. Наукові записки Рівненського державного інституту культури. Випуск II: Міжвузівський збірник наукових праць. К.: комп'ютерна агенція «Вперед, Україна», 1997. 243 с.
30. Українська національна ідея і сучасність / Під заг. ред. проф. Г. І. Гончарука. Одеса: Астропринт, 1999. 256 с.
31. Українська перспектива: свідомісні та соціокультурні виміри: Колективна монографія / За загал. ред. д. іст. наук В. Сергійчука. К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. 396 с.
32. Українська революція і державність (1917 – 1920 рр.) / Авторський колектив. К.: Парламентське видавництво, 1998. 248 с.
33. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.): Колективна наукова монографія в трьох частинах / Відп. ред. В. Г. Сарбей. К.: Поліграф. д-ця ін-ту історії України НАН України, 1999. Ч. II. 488 с.
34. Феномен української культури: методологічні засади осмислення: Збірка наукових праць / Відп. ред. В. Шинкарук, Є. Бистрицький. К.: Фенікс, 1996. 478 с.
35. Alter P. Nationalism / Transl. by St. McKinnon-Evans (2nd ed.). London: Edward Arnold Publishers Ltd., 1989. 176 p.
36. Bill Barry Ukrainian People Places. People Places Publishing Ltd. Regina, Saskatchewan, Canada, 2001.
37. Brass P. Elite group, symbol manipulation and ethnic identity among the Muslims of South Asia / David Taylor, Malcolm Yapp. Political identity in South Asia. Curzon Press, Humanities Press in London, Atlantic Highlands, NJ. 1979. 266 p.

38. Brubaker R. *Nationalism Reframed: Nationhood and the national Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 216 p.
39. Grabowicz George G. Some Further Observations on Non-Historical Nations and Incomplete Literature. A Reply. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. V. N 3. September, 1981. P. 369-388.
40. Eriksen T. H. *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press; Third Edition, Enlarged & Updated edition, 2010. 256 p.
41. Gellner E. *Nations and Nationalism*. Second Edition (The New Perspectives on the Past). Cornell University Press, 2009. 208 p.
42. Giddens A. *The Nation-State and Violence*. University of California Press, 1987. 408 p.
43. Greetz C. *The Interpretation of Cultures*. Basic Books. 1977. 480 p.
44. Horowitz D. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1985. 697 p.
45. Hryniuk S., Picknicky J. *The Land They Left Behind*. Canada's Ukrainians in the Homeland. Printed in Canada by Hignell Printing Ltd., 1995. 108 p.
46. Malinowski B. *Culture / Encyclopedia of the Social Science*. New York, 1931. V. 4. P. 621-645.
47. Malinowsky B. *A scientific theory of culture and other essays*. Oxford university press, 1960. 228 p.
48. Smith A. *Theories of Nationalism*. Holmes & Meier, 1983. 355 p.
49. Rudnytsky Ivan L. *Essays in Modern Ukrainian History*. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1987. 534 p.
50. Shatulsky Myron *The Ukrainian Folk Dance*. Published by Kobzar Publishing Co. Ltd. Toronto, 1986. 210 p.
51. Subtelny Orest *Ukraine: a history*. 4th ed. University of Toronto press: Toronto Buffalo London, 2009. 784 p.
52. *Ukraine and its people*. Edited by I. Mirchuk. U.U.A.R.C. Ukrainian Free University Press. Munich, 1949. 280 p.
53. *Ukrainian Folk Toy / Article*, March 17, 2018. Ukrainian Art Library.

<http://en.uartlib.org/ukrainian-folk-toy/>

54. Wilson A. Ukrainian nationalism in the 1990s. A minority faith. Cambridge University Press, 1997. 300 p.
55. Yaroslava Surmach Ukrainian Easter Eggs. Reprinted from Ukrainian Arts, New York, 1995. 32 p.

РОЗДІЛ 2.

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА РЕФЛЕКСІЯ НАЦІЄТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ В КОНТЕКСТІ ЧИННИКІВ СТАНОВЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ

2.1. Зміст нації в історико-філософському та соціокультурному вимірі

Вже понад два століття нація залишається одним із центральних понять соціогуманітарного дискурсу, що пояснюється його складністю і неоднозначністю трактувань. Так, приміром, Б. Андерсон розглядає націю як «уявлену спільноту», що має політичний вимір [3, с. 333], натомість П. Альтер вважає, щоб під нацією варто розглядати соціальну групу, яка усвідомлює свою єдність на основі різноманітних соціальних зв'язків: мовних, культурних, релігійних чи політичних [2, с. 278]. Змістовно близьке визначення нації зустрічаємо в українського історика І. Лисяка-Рудницького, який вважає, що нація – це політична спільнота з виразною свідомістю і волею. Нація – це спільнота, що хоче бути політично суверенним колективом, на думку Ф. Майнеке, адже коли йдеться про націю, мова йде про бажання чи небажання колективу бути частиною цілого, незалежно від способу, яким він утворюється. З іншої сторони, нація – це велика родинна спільнота, де почуття національного зв'язку подібне до почуття родинного зв'язку і зводиться до спільного походження, заснованого на кровній спорідненості (В. Старосольський). Або ж це особливий тип спільноти, об'єднаний у спільному культурно-психологічному вимірі, витвореному історично: мові, традиціях, звичаях, релігії, міфології тощо (В. Лісовий). У такому випадку нарід виступатиме первісним чинником суспільного життя, нація – вторинним. Перший засновується на кровних, фізичних зв'язках, другий – на політичних.

Як бачимо, складність феномену нації пояснюється його суперечністю і неоднозначністю, що відображено у численних підходах і визначеннях. Це зумовлює історико-філософський та соціогуманітарний дискурс, позначений пошуком нових шляхів і рішень, прагненням розширити сенсо-життєві та

культурно-цивілізаційні горизонти людського існування. Окрім того, визначення нації істотно ускладнюється тим, що це історично змінний феномен, який у конкретно-історичному вимірі може набувати відмінних проявів. Саме тому, наразі маємо велику кількість різних наукових підходів до тлумачення змісту та розгляду природи націй, які мають пояснювальний потенціал тільки з огляду на конкретно-історичні особливості формування нації. Не кращою є ситуація й тоді, коли дослідники намагаються сформувані абстрактні схеми європейського націєтворення, які завжди хибують особливостями розвитку кожної конкретної нації.

На наш погляд, найбільш плідним у контексті дослідження націй є діахронний підхід. Він дає можливість відтворити розвиток поняття «нація», проаналізувати етимологію слова та показати як у процесі соціокультурного та політичного розвитку європейського суспільства, слово нація перетворювалося на інструмент докорінних суспільно-політичних трансформацій європейського суспільства. Показово, що навіть сьогодні нація не втрачає свого інструментального значення і далі визначає політичні та соціокультурні орієнтири розвитку соціуму.

Зрозуміти причини інструментального значення феномену та терміну нація, можна повернувшись до його етимології. Зокрема, слово «нація» має латинське походження. У латинізованій європейській культурі «natio» використовувалося для позначення роду, племені або спільноти кровного походження і мало негативний контекст. Адже, слово «нація» використовувалося римлянами для позначення не-римлян – це могли бути варварські племена, або ж угруповання чужинців чи підкорених народів, що знаходилися на території Римської держави. Натомість себе, римляни називали «populus». Слід зазначити, що спочатку це слово позначало тільки привілейовані верстви населення, поміж тим згодом почало використовуватися для позначення всіх громадян (однак не усіх жителів) Римської держави. Ця дуальність отримала своє продовження у перекладах Біблії. У латинському перекладі Біблії, грецьке слово «λαός» (лаос), яке використовувалося для позначення європейського народу, на противагу слова «етнос» – поганського, невірного народу, латинський текст Біблії дещо змінює

конотації слова було призвичаєне до місцевих значень у підсумку чого, «*populus*» стає відповідником християн, у той час як «*patio*» позначає поган або нехристиян. Слід зауважити, що згодом ці первинні змісти були істотно знівельовані у підсумку того, що слово «*patio*» почало використовуватися для позначення спільноти кривного споріднення, культурної єдності чи спільності інтересів.

Трансформація змістового наповнення слова «нація» чітко проглядається в період Середньовіччя. В цей час, слово «нація» починає набувати нових змістових конотацій – воно позначає не тільки «спільноту за походженням», а й «спільноту за інтересами». Починаючи з XII–XIII століть на цій основі виникали університетські та купецькі об'єднання, спільні не тільки за своїм характером, а й за принципами. Націями в цей час, за твердженням Л. Ребета, називали групи чужоземних студентів, які представляли власні інтереси перед університетом [39, с. 10]. Слід зазначити, що студенти організуються в нації не тільки заради відстоювання власних інтересів, вони функціонують і як спільноти взаємодопомоги, і як спільноти інтересів, і як культурні спільноти, які дотримуються звичаїв і традицій своєї батьківщини.

Окрім того, в епоху Середньовіччя, націями називались купецькі об'єднання, що тривалий час мандрували караванами й перетинали чимало кордонів. зокрема, у багатьох середньовічних містах, купці та ремісники об'єднувалися у нації – купецькі союзи, до яких входили купці, які торгували з певним містом чи регіоном. Самі союзи називалися гільдіями, а купці об'єднані торгівлею – націями. До такого об'єднання спонукало прагнення позбавитися конкуренції та захистити власні інтереси під час мандрівки. Члени гільдій були зобов'язані допомагати один одному під час подорожей. Організація гільдій була подібної до цехової організації – при вступі до гільдії (або цеху), необхідно було зробити грошовий внесок та організувати частування для діючих членів об'єднання. Кожна гільдія мала власний статут та власного керівника – старшину. За національною ознакою скликалися і церковні собори, на яких представники «націй» угруповувалися за приналежністю до певної країни, куди входили як церковні, так і світські кола.

За Середньовіччя сутнісною ознакою нації вже була активність, котра проявлялася, по – перше, через солідаризацію верхніх прошарків населення (лицарство та міський патриціят) навколо правлячої династії, по – друге, через почуття співвідповідальності за долю держави – нації. Це – початковий етап у розвитку нації: «Суттю нації є активна постава її членів, їхня воля бути політичним суверенним колективом. Ця постава, це свідоме напруження існували вже в феодальному і становому суспільстві. Тільки що тоді воно обмежувалося до вищих шарів суспільства. Ці верстви, визнаючи над собою зверхність монарха... були співгосподарями нації – держави й почували себе співвідповідальними за її долю» [32, с. 16-17]. Тому перші інтенції на виникнення націй були закладені вже у Середньовічній Європі і формувалися вони на основі земляцтв. Однак, якщо за античних часів етимологічно слово «patio» означало народження, а отже, в основі єднання лежали кровноспоріднені зв'язки (періодично значення слова змінювалося: від ототожнення із варварами – групами чужинців із далеких земель, до поган в якості нехристиян та земляків – осіб зі спільним місцем народження), то вже за Середньовіччя, із виникненням університетів, корпорацій, купецьких гільдій тощо, коли виникала потреба захищати інтереси групи, об'єднання здійснювалося на основі спільності інтересів. Нація починає трактуватися як спільнота за інтересами. Незважаючи на це, у премодерному світогляді поняття «нація» не існувало. Кровноспоріднені спільноти, групи чужинців, нехристияни, земляки, університетські нації, купецькі гільдії тощо, які характеризувалися різними якісними і цільовими характеристиками, були лише передумовою формування ідеї нації, однак усі вони ніколи не мали суттєвих спільних ознак, а лише інтенцію на об'єднання за певними характеристиками: спільністю походження, географічним місцем положення, релігійною приналежністю, спільністю інтересів, становою приналежністю тощо.

У XV столітті слово «нація» виражало родовитість та мало станове забарвлення, воно означало приналежність до певної ієрархії класів та стосувалося передусім шляхти, церковників, дворян та князів (серед поляків і угорців навіть існувало переконання, що націю творять виключно дворяни, а

тому в Угорщині, наприклад, піддані не зараховувалися до нації. Показово, що у Франції Людовік XIV уособлював собою усю французьку націю): «Зауважимо, що в політичному значенні слово «нація» в середні віки стосувалося передусім елітних

верств населення і не застосовувалося щодо «низів», тобто більшості населення» [26, с. 34]. Окрім етнічним та географічним контекстом, у XVI–XVII століттях слово «нація» використовується для позначення єдності колективних інтересів. Націями в цей час називають об'єднання лікарів, адвокатів, ченців, молодих жінок тощо. Так, приміром, Н. Макіавеллі писав про «націю» гібеллінів, Д. Юм вважав, що нація – це просто «група осіб». Як не дивно, але премодерний характер слова «нація» зустрічаємо навіть у роботах Ш. Монтеск'є, який глузливо називав ченців «святенницькою нацією» [26, с. 34].

Істотні зміни у змістовому навантаженні слова нація намітилися в кінці XVIII століття, в цей час слово «нація» все частіше починає ототожнюватися зі словом народ. Ці зміни прийшли з англійської політичної традиції, де ще від середини XVI століття слово «нація» використовувалося для позначення населення всієї країни. Ця тенденція чітко проявляється вже у XVII столітті, тобто часу коли починається розпад традиційного монархічно-династичного устрою, зароджується інтенція до постання «національних» держав у Європі, завдяки зміні латини «національними» мовами і «націоналізацією» церков. Ці зміни зумовлюють потребу поняття, яке буде позначати вже не тільки приналежність до етнічної чи мовної спільноти, а й до територіально-політичної. На перший погляд протиставлення народу/нації може видатися дещо штучним і необґрунтованим, адже здається, ніби ми говоримо про одне і те ж явище. Однак, ця думка дещо упереджена, адже розрізнення слів присутнє не лише в українській мові, а й в більшості європейських мов: у німецькій мові «volk – nation», у французькій «peuple – nation», італійській «popolo – nazione», англійській «people – nation», іспанській «pueblo – nación». Зауважимо, виокремлення народу в окреме поняття намітилося ще у давньогрецькій культурі, де для позначення «народу» використовувалося два окремих слова «етнос» (племінна спільнота) і «демос» (цивільна, політико-правова спільнота).

Світоглядні, соціокультурні та політичні трансформації Нової доби сприяють формуванню модерного змісту поняття «нація». Це пов'язане з прискоренням процесу європейського націєтворення (у повну силу процес розгорнувся лише у XIX–XX століттях), Французькою революцією 1789 р. та індустріалізацією суспільства. У цей час, як доводить В. Старосольський, активність стає сутнісною ознакою нації: «Практика мови вже дуже рано зв'язала зі словом «нація» поняття активності, – пише В. Старосольський – активність вже інстинктивно зв'язувано з поняттям нації» [48, с. 71-72], та стосується без виключення усіх прошарків населення, незалежно від станового чи майнового призначення. Активна постава та свідоме напруження сил існували вже у феодальному суспільстві, однак стосувалися лише верхніх прошарків суспільства, у модерну добу носієм політичної волі стає загал. Тим не менше, розмежування народу/нації у цей час було обумовлене саме ступенем активності/пасивності спільноти: коли нижчі верстви, в силу їхньої пасивності, відносили до народу, вищі ж, як політично активні, – до нації. Якщо в Стародавньому західноєвропейському світі слово «народ» (*populus*) означало вищий ступінь буття суспільства, а «нація» позначало варварство, то відтепер (від Французької революції) «нація» набуває передового значення і в протилежність до «народу» позначає якісно вищий рівень життя: «Коли в старовину під впливом латинської термінології слово «народ» (*популюс*) значило в західному світі вищий з культурного і політичного погляду стиль життя, – пише Л. Ребет, – а слово «нація» означало «варварство», – від французької революції саме слово «нація» означає, в протилежність до слова «народ», вищий ступінь буття суспільства. Від того часу слово «нація» набирає на європейському суходолі передового значення» [39, с. 17].

Слід відмітити, Велика Французька революція 1789 р. стала не лише однією із найважливіших подій у історії Франції, а й переломним моментом у історії західної демократії та розвитку національних процесів у Європі. Завдячуючи їй відбувається перехід від абсолютизму і віку аристократії до демократії та участі широких верств населення у житті країни. Під впливом революції були розставлені акценти у подальшому процесі кристалізації політичного контексту

«нації»: з цього часу нація використовується для позначення усіх громадян певної держави, внаслідок чого воно позначає вже не етнічну, а територіальну політичну єдність. Власне, велику націєтворчу роль відіграла Французька революція: активна постава її членів, перетворення підданих у громадян, які свідомо бажають бути політично суверенним колективом, і готові відповідати за власну долю та долю держави. Інакше кажучи, виникнення нації як політично свідомої спільноти, означало, що тогочасне європейське суспільство готове до змін і може існувати як незалежна політична спільнота.

Активність як сутнісна ознака нації у Модерний час відобразилася на прагненні загалу брати участь у політичному житті нації. У свою чергу, участь широких верств населення була обумовлена бажанням існувати як товариство чи громада, поділяти однакові цінності та суспільні ідеали, а отже, підпорядковуватися єдиному закону. Лише за таких умов була б можлива реалізація ідеї нації, вважає французький мислитель Ж.-Ж. Руссо, адже приймати участь у політичному житті – значить проявляти громадянську активність та відстоювати власні права. Найбільш влучно цю ідею відтворює теорія суспільного договору вченого: «Очевидно, суспільний договір не витримує критики, якщо розуміти його як історичний факт, що нібито стався певного часу й у певному місці. Але ідея суспільного договору досить влучно передає внутрішню суть існування нації, – каже І. Лисяк-Рудницький, – де точка тяжіння лежить у волі бути товариством, підпорядковуватися запровадженим законам і владі, користуватися правами й виконувати обов'язки» [32, с. 12]. На думку Ж.-Ж. Руссо, активним співтворцем законів у житті держави виступає одинична воля, яка, утворюючи інтегральну волю всього суспільства, має на меті загальне благо, і є носієм вищої влади. Вона – безмежна, абсолютна і неподільна у своєму прояві, підкоряється закону, і водночас у ньому досягає свободи. Вона визначає долю держави та суспільства.

Практична реалізація ідей Ж.-Ж. Руссо отримала своє продовження у теоретичній спадщині французького мислителя та політичного діяча – Е.-Ж. Сійєса, який у своїй роботі «Що таке третій стан?» визначає, що є нація і кого слід віднести до її представників. Нація – це третій стан – буржуазія, що на

відміну від духовенства та дворянства, є творцем усіх матеріальних і духовних благ суспільства. «Що потрібно для процвітання нації?» – задається запитанням Е.-Ж. Сійєс, – «приватна праця і суспільна діяльність», умови для якої створює третій стан. Отже, він і складає основу нації. На відміну від аристократії, третій стан користується загальним громадянським правом і законом, а не привілейованим та приватним, адже там, де домінує приватне право над загальним, не може бути й мови про націю. З того моменту, коли громадянин отримує переваги, його інтереси суперечать загальним інтересам, а отже, праву. Перед законом всі рівні та мають однакові привілеї. Рівність у правах та законі – ось характерні ознаки нації, що визначають її сутність: «Під третім станом варто розуміти сукупність громадян, що живуть спільним устроєм. Усе, що за законом користується спільним устроєм, складає виключення із загального права і, відповідно, не належить до третього стану. Тільки загальне право і загальне представництво складають одну націю» [43].

На відміну від англійської та французької мовної традиції, де закріпився політичний контекст «нації», в німецькій мові та інтелектуальному дискурсі, слово «нація» мало докорінно відмінне змістове навантаження. Зазвичай його використовували для позначення єдності німців не за політичною ознакою (німці були політично роздроблені), а за культурною. Її забезпечувала єдність мови та культури та традицій. З огляду на це, цілком справедливим видається зауваження Р. Брубейкера про те, що французьке розуміння нації є державоцентричним, а німецьке – народоцентричним або етнокультурним. Таке змістове навантаження, на думку дослідника цілком закономірне, оскільки «національне почуття з'явилося ще до появи національної держави (nationstate), німецька ідея нації у своїх витоках не є ані політичною, ані пов'язаною з абстрактною ідеєю громадянства. Цю дополітичну німецьку націю – націю, що тільки прагне стати державою – не розуміли як носія певних політичних цінностей, а як культурно-органічну, мовну або расову спільноту, тобто як самодостатню Volksgemeinschaft*. Це розуміння нації є [в своїй основі] етнокультурним, а не політичним» [8, с. 311].

Одним із перших, хто сформулював ідею «нації» як культурно-мовної

спільноти та поставив питання про культурне самовизначення народів був Й. Гердер. Кожна культура унікальна і неповторна, а тому не може претендувати на вищість поряд із іншою. Разом із тим, вченого особливо турбувала проблема німецької культури, як такої, що виокремлює німців серед інших народів, та має бути збережена і розвинена далі. Й. Гердер вважав, що нація – це органічна група, яка характеризується наявністю власної мови, культури і духу. Через культуру як формотворення людського духу, проявляється самотність національної спільноти. Кожній нації властивий свій *Volksgeist*, який знаходить своє вираження у піснях, міфах і легендах і є для кожного народу джерелом творчості. Культура передається із покоління в покоління і виявляється у спільній мові, звичаях, рисах вдачі, світогляді спільноти, однак саме нація є джерелом її своєрідності та творчості, а отже, культурної різноманітності, збагачуючи загальну світову культуру новими здобутками.

Історія культури – це історія роду людського. Історія роду – це історія мови, якій Й. Гердер разом із Й. Фіхте приділяли особливого значення: «... мова виникає і розвивається разом із родом людським», – пише Й. Гердер, – у якій сконцентровано розум народу, його характер [16, с. 7]. Натомість Й. Фіхте сформулював ідею нації на основі самотності німецького народу. Її реалізація можлива за умови відповідного виховання, формування національної свідомості та гідності. Мислитель був переконаний, що тільки мова як глибинна основа народу складає сутність його характеру та культури, впливає на все його духовне життя: «Який непомірний вплив на весь людський розвиток народу можуть мати властивості мови. Мова, яка супроводжує окремих аж до найпотемніших глибин їх душі під час думання і хотіння, обмежує або ж окрилює, яку загальну масу людей, що нею розмовляють, у своїй галузі об'єднує до єдиного розуміння...» [56, с. 126]. Самотність нації проявляється через її мову, щойно народ втрачає мову – він втрачає себе, а отже, асимілюється з іншими народами та перестає існувати як окрема спільнота: «Як вірним є твердження, що скрізь, де зустрічається особлива мова, є і особлива нація, яка має право самостійно влаштовувати свої справи і управляти самим собою, – так і вірним буде зворотнє твердження: як тільки народ перестає управляти собою сам, він зобов'язаний

втратити свою особливу мову і злитися із переможцями...» [57, с. 228].

Відсутність державного кордону та правової реальності у німців була замінена мовою як позаполітичною реальністю. Тому питання мови автоматично трансформувалися у питання про межі політичного тіла: «Держава, – пише Й. Фіхте, – не є чимось первинним і для себе самого існуючим, однак лише засіб для досягнення вищої цілі – для вічно рівномірної освіти, що триває, як чисто-людського у цій нації», натомість «скрізь, де звучала німецька мова, усякий, хто бачив світло у цій області, міг вважати себе подвійним громадянином – частково своєї рідної держави, котрій, перш за все, належало турбуватися про нього, частково усієї спільної батьківщини (отечества) німецької нації» [57, 156-157]. Втрата батьківщини, на думку Й. Фіхте, – це несуттєво у порівнянні із втратою чи зміною мови, адже людина може прижитися у будь-якому краї. Натомість втрата мови – значно важливіша, адже разом із нею втрачається поза чуттєва реальність, що є живильним корінням як для самої людини, так і для всього народу [57, с. 67-68].

Хоча мова сприяє формуванню громадянської свідомості та гідності, прискорює процес консолідації національної спільноти, але не відображає усієї складності формування нації та є результатом її творення: «Ідея соборності українців є виразом нічого іншого, як солідарності мовної скупини, бо більшість українських соборників зовсім не уявляє собі істоти державності або необхідності культурної чи господарської єдності» [17, с. 195]. Показово, що деякі дослідники ототожнюють націю з мовою, а отже, визнають її за безсумнівну ознаку нації. Так, представник австрійських соціал-демократів К. Каутський вважає, що нація – це передусім мовна спільнота, і в силу своєї консолідуючої функції, є об'єднуючим чинником нації. У свою чергу, український лінгвіст та вчений О. Потебня вбачає у мові своєрідний інструмент мислення і відчуження нації. Нація, каже М. Шаповал – один із провідних діячів національно – визвольних змагань, співавтор IV Універсалу наполягає на тому, – це передусім мовна, територіальна та державна спільнота: «Як приглянутися до діяльності українців і прислухатися до їхніх думок, то можна з певністю сказати, що вони всі однаково підкреслюють

окремішність своєї мови і через те вважають себе за окрему сукупність людей...» [17, с. 194]. Протилежно іншої думки В. Старосольський, на думку якого, мова і є найважливішим засобом об'єднання, однак не самим об'єднанням, а тому не може бути об'єктивною прикметою нації: «І спільна мова творить тільки в певнім напрямі однаковість уживаючих її людей, але не більше. Вона становить, безперечно один з найважливіших засобів для об'єднання, але не становить ще самого об'єднання» [48, с. 23].

Якщо Й. Гердера хвилювала проблема самобутності німецького народу, а Й. Фіхте – месіанізму, то Г. Гегель вбачав історичне призначення кожної нації у побудові власної держави, адже всесвітня історія є процесом усвідомлення духом своєї свободи, що знаходить своє найвище втілення у державі. Держава, на думку німецького мислителя – це: «Те спільне, що проявляється і пізнається у мистецтві, та форма, під яку підводиться все існуюче, є взагалі тим, що утворює націю. А визначений зміст, котрому надається форма спільності і який закладається у тій конкретній дійсності, якою є держава, є сам дух народу. Діюча держава одухотворена цим духом у всіх своїх приватних справах, війнах, установах і т.д.» [14, с. 99]. Нації, які не спромоглися до створення власної держави, каже Г. Гегель, не мають власної історії та майбутнього. Це – «неісторичні» нації. «Історичними» ж є ті нації, яким вдалося створити власну державу, за ними рухається світова історія (до «історичних» мислитель зараховує північноамериканські та західноєвропейські народи, до «неісторичних» – більшість тогочасних народів Азії, Африки та Латинської Америки. Польща, Росія та інші слов'янські народи вважалися Г. Гегелем такими, які тільки – но «вступають до лав історичних держав»). І. Лисяк-Рудницький доповнює концепцію Г. Гегеля та вважає, що історичними є ті нації, які не тільки спромоглися побудувати власну національну державу, а й зберегти національну еліту, адже нації, у яких одна провідна верства (еліта) успадковує від попередньої її культурну місію як носія національної свідомості, вирізняються своєю згуртованістю та стабільністю розвитку. Неісторичні – це ті нації, в яких національно свідомо вища верства знищується або культурно асимілюється.

Започаткована Г. Гегелем та розвинута на новій концептуальній основі ідея історичних та неісторичних націй, на думку українського історика Я. Грицака, не витримує критики. Адже, як включення слова «нація» до політичного контексту, яке розпочалося у XV столітті та було пов'язане із кристалізацією держав Новітньої доби, дало можливість освічені верстви населення того часу вживати поняття «модерний вік» чи «модерна доба» на противагу «античності» та «середньовіччя». Водночас із цим, не варто забувати, що сама назва модерна доба постала на основі істотних соціокультурних та економічних трансформацій, що розпочалися в цей час. З огляду на це, розвиває свою думку вчений, більш плідним є розподіл світової історії, а з нею і націй на «ранньомодерні» (ранньоновітні, XVI–XVIII століття) та «модерні» (новітні, XIX–XX століття., тобто ті, що постали під впливом загальноєвропейського національного процесу). Хронологічною межею чи більш точно демаркаційною лінією, що лежить між цими двома періодами стала Велика Французька революція. Допускаючи, що «модерний» (новітній) період розпочався з XVI століття, вчений вважає, що немає чітких критеріїв щодо розмежування «модерних» та «домодерних» часів, однак, до головних історичних процесів, що визначили специфіку модерного періоду він відносить розвиток демократії, індустріалізацію, які стали головними соціокультурними передумовами становлення двох найпотужніших у європейській історії ідеологічних течій, а саме націоналізму та соціалізму[18, с. 14]. Загалом український вчений цілком переконаний, що формування європейської націй стало закономірним наслідком тих соціокультурних трансформацій, що відбулися внаслідок переходу від аграрного до індустріального виробництва, перетворивши культурну розрізнену та малоосвічену домодерне суспільство і взаємозлагоджене та взаємозалежне індустріальне. Поступово ці зміни призвели до необхідності докорінних змін у системі освіти, що своєю чергою породило нові політичні та економічні вимоги.

Слід зазначити, що розглядаючи націю як закономірний результат індустріалізації, Я. Грицак акцентує чільну увагу на регіональних відмінностях перебігу процесу модернізації. Адже, коли йдеться на модернізацію Східної Європи, дослідники часто акцентують увагу на її «відсталості, а в окремих

випадках «епігональному характері». Адже, як відомо, ті процеси, які розпочалися в Західній Європі ще у XVII столітті, тут проявилися значно пізніше. Як приклад, можна згадати українське суспільство, де до 1920-х рр., процес індустріалізації відбувався надзвичайно повільно. Поміж тим, як доводить Я. Грицак, вказану затримку не варто розглядати як недолік чи відхилення, навпаки розглядаючи українську історію необхідно брати до уваги колізії її історичного розвитку. На відміну від Західної Європи, індустріалізація якої стала закономірним результатом цілого ряду сприятливих історичних умов, серед яких далеко не останнє місце посідає боротьба світського населення з римським центром та протестантизм, більшість народів Східної Європи довгий час перебували у складі великих монархічних держав, які придушували навіть найменші прогресивні починання. З огляду на це, для більшості країн Східної Європи «відсталість» стала закономірним результатом тих політичних умов, які, окрім іншого, були реакцією на соціокультурні трансформації Західної Європи.

Як би там не було, наразі немає жодних сумнівів у тому, що саме у XIX столітті зароджується феномен модерної нації та кристалізуються дві основні традиції у вживанні слова «нація» – політична (громадянська) і культурна (етнічна) – залежно від того, з якого коріння виростає внутрішній зміст нації. Ідея політичної нації вперше була сформована у французькому інтелектуальному дискурсі. Тут під нацією розуміли політичну спільноту, здатну до громадянського самовизначення із притаманним почуттям спільності і згуртованості в одній державі. Такі спільноти ще називають націями – державами. Однак для того, щоб нація отримала потужну внутрішню опору, гармонізоване духовне життя, вона повинна збагатитися через культуру. Ця ідея належить німецькомовному дискурсу. Вперше націю як культурну і політичну спільноту розмежував німецький історик Ф. Майнеке, який фактично підсумував результати досліджень попередніх мислителів і прописав, що нація як політична спільнота пов'язана із волевиявленням народу та активною участю її членів у житті суспільства. Для неї характерне співжиття у полісі або державі, що виявляє «більш свідому послідовність, аніж мимовільне поривання». Натомість нація як культурна спільнота утворюється на основі спільності мови, культури, традицій,

звичаїв. Для такої спільноти не важлива наявність держави, але розвиваючись, вона прагне до її створення, у такому разі держава розглядається як продукт національної культури [37, с. 270]. Культурна нація може містити в собі кілька політичних націй, однак її існування без якогось політичного фактору практично не можливе.

Поділ націй на етнічні (культурні) і політичні (державні) Ф. Майнеке не можна недооцінювати, а проте процес творення сучасних європейських націй є цілісним процесом, який не варто розривати. Так, наприклад, В. Старосольський не поділяє правомірності тих підходів, які диференціюють нації на культурні й політичні. Він вважає, що коректно протиставляти культуру і політику, як два взаємообумовлені явища. Як нація, так і держава в своїй основі мають культуру, однак життя нації не може обмежитись лише культурними інтересами, каже він, тому культурні й політичні нації – взаємодоповнювальні феномени: «...культурна нація все мусить переступити межі «тільки культурних» інтересів (Німеччина, Україна тощо), також і навпаки, політична нація переступить межі тільки політичної спільноти (північна та південна Америка), щоби стати повною нацією. Обі категорії не є самостійними родами нації, а тільки станами її розвою, є формами нації, яка не розвинулася ще до кінця» [48, с. 47]. Натомість В. Лісовий зазначає, залежно від того, який з об'єднувальних чинників переважає – етнічний чи політико-правовий – поняття нації набуває відповідного контексту і відповідає або «етнічній нації», або ж «політичній». Однак, переважання того чи іншого чинника може спричинити протиставлення етнічного чи громадянського розуміння нації, що, на думку М. Степика, нічим не обумовлено: «На наш погляд, – зазначає М. Степико, – немає сенсу протиставляти так зване етнічне та громадянське (політичне) розуміння нації. Історично таке протиставлення походить з німецької політичної думки XIX століття, що розрізняла поняття *Staatsnation* та *Kulturnation*. Йшлося насамперед про два різні способи формування сучасних націй: «державні нації» утворювалися передусім зусиллями державного апарату на основі спільних для всіх законів; «культурні нації» формувалися зусиллями інтелігенції на основі спільної для цієї бездержавної спільноти культурної спадщини» [50, с. 26].

Потрібно зауважити, західноєвропейському типу мислення притаманне політичне розуміння нації, на відміну від східноєвропейського, етнічного. Хоча творення етнічної і політичної нації – єдиний процес, все ж, потрібно пам'ятати, що в етнічній концепції нації визначальними є спільність походження та культура (особливе місце тут посідає народна культура, мова та звичаї), у громадянській – рівність політичних прав та об'єднання громадян у межах держави. Концепції етнічної та громадянської нації дали підставу Г. Кону розмежувати західноєвропейське, політичне тлумачення нації та східноєвропейське, або етнічне. На думку дослідника, націоналізм на Заході витворював націю, що була результатом суспільних і політичних чинників (раціональна суспільна концепція), натомість у Східній Європі – це «природня» спільнота, в основі якої лежали традиційні родинні зв'язки. «Націоналізм на Заході, – пише Г. Кон, – поставав у зусиллях побудувати націю з огляду на політичну реальність та боротьбу сучасності без занадто емоційного ставлення до минулого; націоналісти Центральної та Східної Європи часто створювали батьківщину з міфів минулого та мрій майбутнього... зі сподіванням, що вона колись стане політичною реальністю» [29, с. 481]. Схожої думки Дж. Пламенац, який вважає, що політична модель нації підходить спільноті із «майже однаковими звичаями і манерами, а також суспільними ідеалами», натомість етнічна нація побудована на основі культурної самобутності – те, що вирізняє одні народи з поміж інших та має бути збережене і розвинене далі [38, с. 484-485].

Актуалізація досліджень, зумовлена піднесенням національних рухів у ХІХ ст., у ХХ столітті позначилася спробою теоретичного осмислення сутності феномену нація, дослідженням місця, часу та основних причин його виникнення. Тривають дискусії з приводу встановлення розуміння термінів «етнос», «нація», «держава», «культура», «політика» тощо. Динаміка змістовного навантаження поняття нації у ХХ столітті призвела до того, що, намагаючись дати усталене вичерпне його визначення, ми стикаємося не просто із хаосом дефініцій, а з проблемою вибору такого визначення нації, що найбільш повно відповідало б певній концепції чи проблемі. Так, намагаючись відповісти на питання де, як і

коли виникли нації, представники примордіалістської парадигми (К. Гірц, Е. Шилз,

П. ван дер Берг) переконані, що нації є споконвічними природними утвореннями, які постали на основі кривної спорідненості. Так, приміром, представник крайнього примордіалізму П. ван ден Берг вважає, що нації – це «природні» спільноти, оскільки постали вони на основі біологічної єдності, яка є цілком природним способом суспільної взаємодії у боротьбі за виживання.

Натомість за версією переніалістів (від англ. perennial – вічний, тривалий) нація – явище скоріше соціальне і політичне, аніж природне. Так, як стверджують Дж. Фішмен і В. Коннор, нації існували завжди, принаймні із найдавніших часів, а тому – «це осучаснені версії праісторичних етнічних спільнот чи колективних культурних ідентичностей, які існували разом з етнічними спільнотами в усі епохи людської історії» [26, с. 86]. Думку переніалістів щодо сутності нації як історичного феномену, підтримує й Е. Сміт, водночас акцентуючи увагу на двох основних варіантах переніалізму – «безперервного переніалізму», представники якого доводять, що деякі нації мають тривалу історію і простежують своє походження із соціальних об'єднань середньовіччя або античності (тут якраз і має значення ідея протяжності) та «рекурентного переніалізму» (з лат. recurrens – той, що повертається), представники котрого вважають, що нації є історично змінними соціальними утвореннями. Попри те, що ідея нації історична змінна, а «окремі нації, – як зауважує Е. Сміт, – можуть приходити і відходити», однак сама ідея нації та її поняття – універсальні [45, с. 52]. На думку переніалістів, не можливо визначити поняття нації, значно простіше дати відповідь на запитання про те, коли вона сформувалася (В. Коннор), принаймні, треба бути обережним із твердженням, що нація існувала до ХІХ століття. Тому В. Коннор поділяє думку Е. Сміта, щодо того, що нації потребують етнічного підґрунтя, оскільки певний набір культурних елементів (міфів, символів, артефактів тощо) є тією основою, на якій виникають нації, однак уточнює, що етноси і нації – не просто дві різні форми організації людських спільнот, а насамперед відмінні між собою рівні самоусвідомлення.

Для етносимволістів нація – це насамперед спільнота зі спільними міфами і спогадами, тому особливого значення вони відводять спільній пам'яті, що має культивуватися спільнотою і передаватися наступним поколінням. Спільна пам'ять охоплює історичні традиції та ритуали, «самобутні» елементи спільної культури народу (мова, звичаї, релігії тощо), цінності, знання, настанови тощо. Власне, вона дозволяє зберегти ідентичність спільноти та протистояти космополітичній (глобальній, плинній, безкореневій за Е. Смітом) культурі: «На відміну від деміфологізованої й амбівалентної космополітичної культури тут-і-тепер, культури минулого формувалися на основі архетипних міфів і символів, цінностей і спогадів, розказаних, переказаних і переозначених попередніми поколіннями кожної такої культурної спільноти» [44, с. 41]. На противагу культурам минулого глобальна культура, за словами Е. Сміта, «плинна, повсюдна, безформна й історично неглибока, вона позбавлена будь-якого відчуття розвитку і ворожа до ідеї «коренів» [44, с. 40]. Іншими словами, глобальній космополітичній культурі бракує міцної основи у вигляді міфів і символів, натомість завдяки культурам минулого нація – історично закоріненена в «символах і міфах домодерної етнічності» [44, с. 217]. Історична вкоріненість нації вказує на те, що це спільнота, що має територію, прив'язану до неї через спільне історичне минуле: «Нація – людське населення, чия мобільність прив'язана до певної території і чиї члени належать певній території, яка вважається «їхньою» по праву... Народ і земля об'єднані як спільним ландшафтом і природною основою уніфікованої економіки, так і внаслідок спільного історичного досвіду й пам'яті, спільних радостей і страждань, які пов'язують події з певними місцями...» [44, с. 83].

На думку Е. Сміта, нація – це особлива етнічна група, здатна до самоусвідомлення своєї індивідуальності, однак сам процес самоусвідомлення здійснюється не на рівні маси, а на рівні еліти: «Як ми вже зазначали, національна свідомість – явище, притаманне не масі, а еліті, а усвідомлення масами своєї групової приналежності здебільшого не виявляється на рівні, достатньому для вивчення» [30, с. 304]. Розмежовуючи домодерні і модерні нації, Е. Сміт каже, що модерна нація – це «масова нація» [44, с. 81]. Вона має

закони, правові та соціальні статuti і є політичною спільнотою. Культурний рівень нації впливає на те, що нація існує як романтичне явище та «опускається до рівня «етнічності» й «культури» або «фольклору»» [44, с. 28]. Політичний визначається рівнем сформованості нації-держави, орієнтованим на територію і на зовнішні обов'язки стосовно інших держав (міжнародні норми, договори, союзи, статuti). Тому держава, пише Е. Сміт, – це політичне утворення, що вибудовується навколо домінантного етносу.

Модерністи дотримуються позиції (Г. Кон, Б. Андерсон, Е. Гелнер, Е. Гобсбаум), за якою нації – це модерне явище. Якщо за версією етносимволістів свою могутність нації черпають із домодерних етнічних коренів, то відповідно до версії модерністів – нації з'явилися тільки за модерної доби (XVIII століття), а тому домодерні спільноти не могли бути організовані за національним принципом, оскільки не знали його, а тому це явище сучасне. Саме модерна доба – епоха розвитку націоналізму, тож поява нації свідчить про модерність відповідної спільноти. Модерністи вважають, що виникнення нації відбувається на основі економічних передумов (капіталізм, Промислова революція XVIII століття), на політичних чи ідеологічних передумовах (Французька революція 1789 р.), лише тоді нації розглядаються як політичні спільноти. До прикладу, концепція Е. Гелнера, де нації виникають внаслідок переходу від аграрного до індустріального суспільства. Ідея «природності» націй відкидається модерністами, натомість суттєвої ваги надається політичній складовій процесу націєтворення, зміні соціальної структури суспільства, що веде до зміни суспільного світогляду: «Незважаючи на значну неоднорідність, усі модерністські концепції мають європоцентристську спрямованість, – зазначає С. Сторожук, – й пов'язують виникнення націй зі зміною соціальної структури суспільства, яка, в свою чергу, веде до зміни суспільного світогляду» [53, с. 73].

На початку ХХ століття в Україні національною проблематикою займалися насамперед елітарні прошарки населення, зазвичай, тих поневолених народів, які претендували на створення нації. Так, першими теоретиками нації були: В. Винниченко, М. Грушевський, Д. Донцов, Б. Крупницький, В. Липинський,

М. Міхновський, В. Старосольський, С. Томашівський та ін., які сформували два основні підходи до тлумачення сутності «нації»: консервативний та радикально-націоналістичний. Представники першого напрямку (В. Липинський) виходили з того, що нацією є лише спільнота, яка має державу. Відповідно, їхня увага була зосереджена на державно-політичному аспекті мислення, а не на етнографічному (етнічному походженню, мові, культурі, традиціям). Натомість радикали (Д. Донцов) стверджували, що нація є біологічним утворенням, в основі якого лежить ідея єдності крові та походження, тому, фактично, її можна було ототожнити із «етносом». Як і західноєвропейські модерністи, український вчений В. Старосольський вважає, що нації – це витвір нового часу, так як стародавні спільноти (народності) ґрунтувалися на племінному, «фізичному» зв'язку, не маючи політичних інтересів. Іншими словами, народи старовини – це первісні спільноти, ґрунтовані на кровних зв'язках. Поступова раціоналізація суспільства сприяла ускладненню суспільних умов життя, розвитком «первісних» (природних) інстинктів до інстинктів «другого ступеня» таких як звичаї, традиція або «світу суспільних правил».

У 50-х рр. ХХ століття в Україні була сформована нова спільнота – «радянський народ», що об'єднала робітників усіх класів та прошарків населення зі спільною батьківщиною, територією, економікою, культурою, єдиною міжнаціональною мовою спілкування та спільною метою – побудовою комунізму. Тому займатися націєтворчою проблематикою у цей час стало неактуально і непотрібно, ба, навіть, небезпечно, адже суспільна свідомість наскрізь була пронизана ідеологією комуністичної партії, що мала власне бачення національних питань. Дослідження провідних українських теоретиків нації Д. Донцова, М. Міхновського, В. Липинського, М. Грушевського та інших були заборонені, а їх праці, написані вже в еміграції, недоступні. Натомість в основу дослідження проблем нації у радянський період лягли теоретичні розробки представників марксизму К. Маркса та Ф. Енгельса, що вилилися у своєрідну догму – «марксистсько – ленінську теорію нації» (показово, що самі представники марксизму окремо проблемою нації не займалися). Автором останньої був Й. Сталін, який у статті «Марксизм і національно-колоніальне

питання» спробував розкрити основні її положення і дав власну дефініцію нації: «Нація – це стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі спільної мови, території, економічного життя і психічного складу, що проявляється у спільності культури» [47, с. 11].

У той час як у 50 – ті рр. ХХ століття на теренах України виникла нова історична спільнота – «радянський народ», західні вчені спробували дослідити та систематизувати усі ті об'єктивні чинники й ознаки, що сприяли утворенню явища нації: територія, походження, мова, спільна мова і звичаї, побут, історичне минуле та спільні переживання, релігійні вірування тощо. Зміна соціальної структури суспільства під впливом економічних чинників стала важливим фактором формування націй за модерної доби, разом із тим, вона зумовила зміну комунікативних можливостей суспільства у ХХ столітті. Так, під впливом інтенсивних соціологічних досліджень у США у 1950-х рр. ця позиція найбільш повно отримала висвітлення у роботах К. Дойча. Вчений відстоює думку, що саме розширення комунікативних можливостей суспільства стало головною передумовою для становлення модерних націй та національних культур, що якісно відрізняються від культур традиційного суспільства. Дослідник розмежовує поняття суспільство, культура, спільнота та комунікація. Поняття суспільства означає групу індивідів, що працюють разом і розподіляють між собою спільно напрацьовані блага. Під культурою він розуміє набір цінностей. Спільнота ставить акцент на комунікації, що проявляється в обміні інформацією. Народ поєднує усі три поняття. Така компліментарність елементів дає йому змогу спілкуватися між собою і обмінюватися інформацією: «Велику групу осіб, об'єднаних наявністю саме таких взаємодоповнювальних звичок та засобів комунікації, якраз і можна назвати народом» [21, с. 324]. Тому компліментарність робить суспільство цілісним, незалежно від зовнішніх обставин чи бар'єрів традиційного суспільства, поділу на різні суспільні верстви чи класи.

2.2. Етнічна єдність як чинник націєтворення

Сучасні трактування поняття нації спираються на концепцію, запропоновану ще на початку ХХ століття німецьким істориком і філософом Ф. Майнеке, згідно з якою нація існує у вигляді політичної або етнічної спільноти. Важливість даного розрізнення визнається більшістю дослідників із багатьох соціогуманітарних дисциплін: історії, політології, етнології, філософії та ін. Згідно моделі Ф. Майнеке, нація як політична спільнота вимагає наявності держави, що організовувала б її, а кордони держави збігалися б із кордонами домінантного етносу: «Що стосується політичних націй, то їх створює не тільки прагнення до самовизначення, а й тиха робота держав і тихе співіснування в одному державному об'єднанні», – пише Ф. Майнеке [37, с. 267]. Натомість нація, як культурна спільнота, організована у спільній культурі, що забезпечує своєрідність та індивідуальність спільноти, – національній культурі, яка є найважливішим чинником націєтворення: «...нації можна поділити на культурні і політичні (die Staatsnationen), на такі, що ґрунтуються переважно на певній, спільно нажитій культурній спадщині, і на ті, котрі мають своїм підґрунтям переважно об'єднану силу спільної політичної історії і спільного духу творення» [37, с. 265].

З точки зору субстанційних засад етнічна нація або «нація-етнос» (її ще називають «культурною нацією») виникає внаслідок консолідації різних етнічних груп, що мешкають на певній території і об'єднуються навколо домінантного етносу (зазвичай найчисельнішого). Етнічна нація – це особлива етнічна спільнота, що вирізняється історією свого формування і спільною культурною спадщиною. Зазвичай, вона займає певну територію, яку вважає своєю історичною батьківщиною і претендує на створення власної держави. На відміну від культури етнічних груп, що має локальний характер, культура етнічних націй є частиною загальносвітової культури (національна культура) і свідчить про становлення нації як культурної спільноти. Етнічні групи є частиною етнічних націй, і лише у перспективі можуть перетворитися у етнічні нації. За словами Е. Сміта, етнічна група представляє собою «тип культурної спільноти, що надає великої ваги міфів про спільне походження, історичній пам'яті і вирізняється однією або кількома культурними особливостями:

релігією, мовою, звичаями, інституціями» [46, с. 29].

Про становлення етнічної нації свідчить не лише спільна культура, а й спільна національна свідомість, носієм якої є еліта. Вона виконує основну навантагу у витворенні нової культурної цілісності, об'єднуючи більш-менш культурно споріднені етнічні групи у єдину спільноту. При цьому важливо, щоб ті етнічні спільноти, які об'єднуються, могли впізнати у новій цілісності елементи свого, рідного – для цього спільні культурні елементи стають основою усвідомлення належності до тієї «уявної спільноти», яка солідаризується. Однак не кожна культурно об'єднана спільнота є етнічною – однієї лише культурної спільноти (мови, звичаї, вірування тощо) недостатньо для її витворення. Для цього потрібно, щоб члени спільноти мали ще й певний рівень етнічної свідомості – усвідомлювали та відчували свою належність до цілого (зазвичай індивід усвідомлює свою належність або до менших, ніж етнос, етнічних утворень (сіл, общин, міст, соціальних верств, класів, тощо), або ж до ширших, як от світові релігії тощо).

Підставою для формування етнічної ідентичності (самосвідомості) є міфи та символи, спільність почувань, вірувань, пам'яті та колективної долі – все це засвідчує, що етнічні нації формуються не на основі фізичного (природного) походження, а через соціокультурну єдність. Першим, хто дав трактування ідентичності як співпадіння протилежностей у історичному процесі (від лат. *identicus* – тотожний, *facio* – роблю) був Г. Гегель. У соціологічних дослідженнях термін «ідентичність» трактується як «тотожність» між членами групи, що, згідно з позицією американського вченого Р. Брубейкера, проявляється у почутті солідарності, однакових нахилах, свідомості, колективних діях групи [9, с. 76]. Ідентичність, за словами В. Тишкова, є «невід'ємною психологічною частиною «я», усвідомленим переконанням, що це «я» представляє собою по відношенню до групи» [55, с. 103]. Разом із тим, ідентичність є процесом становлення, формування, рефлексії та підтримання культурної визначеності певної спільноти, включаючи в себе емоційні та вольові, раціональні та позасвідомі елементи.

Культурні елементи різної природи (міфи, звичаї, мова, вірування тощо)

сприяють об'єднанню етнічних груп у єдиний етнос. Однозначного визначення поняття етносу немає, у повсякденному і науковому мисленні воно використовується зазвичай інтуїтивно. Поміж тим, на наш погляд, уточнення цього терміну може сприяти більш глибокому розумінню тих процесів, які відбувалися в процесі культурного та політичного самовизначення різних соціальних груп. З огляду на це, видається доречним повернутися до етимології і зауважити, що слово «етнос» має грецьке походження. Спочатку воно використовувалося для позначення стада, зграї чи натовпу. Подекуди його використовували для позначення не тільки окремих груп людей, а й скупчень тварин – рій комах, пташина чи тваринна зграя тощо. Крім того, слово «етнос» греки могли використовувати для позначення негрецьких, а тому варварських народів. Латинізація європейської культури призвела до занепаду слова «етнос», яке було замінено латинськими відповідниками, й передусім словом «нація».

Повернення слова «етнос» в інтелектуальний дискурс відбулося у середині ХХ століття. Починаючи саме з цього часу, це слово використовують для позначення донаціональних культурних спільнот – общин, племен, союзів племен тощо. Поміж тим, якщо бути науково чесними, то варто визнати, що головною соціальною одиницею на ранній стадії первіснообщинного устрою був рід та родова община – кровноспоріднені соціальні об'єднання, на рівні яких закладалися певні уявлення, вірування, ритуали, звичаї тощо, що, в свою чергу, надавали стійкості роду та клану і виступали основою формування їх колективної свідомості. На пізній стадії історичного розвитку цю роль виконувало плем'я, яке, як вважає Ю. Бромлей, слід вважати історично першою формою етносу. Склались нові звичаї, вірування, норми, цінності, спільна мова тощо, утверджувалася нова характерна для певної спільноти культура як спосіб її буття; племена вже були пов'язані із певною територією та мали формальну організацію, устрій.

Якщо Ю. Бромлей надає важливого значення соціальним чинникам у формуванні етносу та вважає його соціально-історичною категорією (у широкому значенні етнос розглядається ним як етносоціальний організм, що постає як синтетичне утворення, пов'язане із соціальними змінами в суспільстві),

то засновник теорії етногенези Л. Гумільов вважає, що етнос – явище природне, а точніше географічне, безпосередньо пов'язане з природними чинниками (ландшафтом та природними умовами) Етнос, зауважує вчений, «не біологічне явище, так як і не соціальне. Ось чому пропоную етнос вважати явищем географічним, завжди пов'язаним із певним ландшафтом, який кормить адаптований етнос. А оскільки ландшафти Землі різноманітні, різноманітні й етноси» [19, с. 17]. Не заперечує Л. Гумільов важливості і соціального фактору в утворенні етносу: «... етноси є біофізичними реальностями, завжди огорнуті в ту чи іншу соціальну оболонку... » [19, с. 29]. А тому енергія розвитку етносу (пасіонарність) не може зберігатися на одному рівні, а постійно змінюється і проходить певні фази. Створюючи імпульс, вона заряджає етноси певним ритмом, на основі якого, через співпадіння чи неспівпадіння частин, етноси різняться між собою.

Етноси не є біологічним різновидом *Homo sapiens*, і, на відміну від рас і популяцій, позначають певну культурно об'єднану спільноту. Якщо раси відрізняються одна від одної зовнішніми ознаками: такими як колір шкіри, волосся, очей, формою носа, рисами обличчя тощо (зазвичай усі ці антропологічні особливості мають спадковий характер), то популяції як генетична одиниця – кровними зв'язками. Основна функція популяцій зводиться до біологічного відтворення в середині власної системи, тому вони є досить закритими. Натомість етноси і популяції не варто ототожнювати, адже популяція – це сукупність особин одного виду, що населяють певну територію і дають потомство, етноси ж – це система, що ґрунтується на взаємодії. Якщо для популяцій основна ціль – вижити і дати потомство, то для етносів важливо зберегти систему відносин: «Етнос, – пише Л. Гумільов, – не зоологічна популяція, а системне явище, властиве лише людині, що проявляє себе через соціальні форми... » [20, с. 232]. На відміну від рас, на рівні яких проводяться антропологічні відмінності, етноси у своїх відносинах керуються груповими інтересами та груповою ідентифікацією. Расова детермінанта може виступати важливим чинником етнодемаркації, однак на націєтворчому рівні вона не є достатньою підставою для утворення нації, оскільки суми антропологічних

прикмет недостатньо для того, щоб деяка спільнота називалася нацією. Існування нації, пише В. Старосольський, «незалежне від антропологічних процесів, які відбуваються в ній» [48, с. 18]. Тому расовість не є «творчим елементом нації», хоча, безперечно, впливає на її життя.

Етноси не прив'язані до території. Вони займають певну територію, яку вважають своєю історичною батьківщиною, однак цей зв'язок носить скоріше символічний характер. Єдність території є важливою умовою виникнення етносу (в силу об'єктивного розвитку історичного процесу), однак не обов'язковою: «Виступаючи в якості найважливішої умови формування етносу, цілісність території, – зазначає Ю. Бромлей, – не є чітко визначеним обов'язковим фактором відтворення його частин» [7, с. 50]. З точки зору антропології, етнографії та етнології територія помешкання того чи іншого народу є своєрідним архетипом етнічної культури, адже це не просто ділянка землі чи простір розселення, а сакральна реальність, що набуває своїх неповторних рис. Отже, територія має важливе значення для функціонування етносу: «... для виникнення етносу важливе значення має єдність території його розселення. Адже для того, щоб у людей з'явилися специфічні культурні риси, вони мають систематично спілкуватись одне з одним, а це, як правило, можливо лише за умови їх розселення в межах відносно цілісної території» [7, с. 57].

На думку британського дослідника Е. Сміта, етнос – це «названа людська спільнота, зв'язана з рідним краєм, для якої характерні спільні міти про походження, спільна пам'ять, один або більше складників спільної культури та деяка солідарність, принаймні серед еліти» [45, с. 19-20]. Звідси одним із найважливіших чинників етносу та найпотужнішим засобом його виживання, на думку вченого, є міф про спільне походження, у надрах якого витворюються архетипи, стереотипи та символи, що виконують функцію регулятивних структур. А тому віра у спільне походження виступає важливим психологічним чинником об'єднання у етнічні спільноти. Останні, як і люди, різноманітні, а тому в реальності не існує жодного етносу, який би походив від одного предка: «Коло замикається, процес виживання етносу знов упирається в етнічну обраність. Адже міф про обраність обіцяє якесь обумовлене спасіння. Це дуже

важливий елемент у розумінні його ролі в потенційному виживанні» [46, с. 46]. Якщо не враховувати рід як прототип етносу (родовий устрій), зазначає у свою чергу С. Сторожук, то міф про спільне походження залишиться поза увагою дослідників: «... стверджуючи думку про те, що ні рід, ні плем'я ми не можемо розглядати, як первісні аналоги етносу, ми залишаємо поза увагою проблему етнічної самосвідомості, а значить, і такий важливий елемент, як віра в спільне історичне походження» [53, с. 194]. На рівні творення нації міф про спільне походження проявляється у почутті згуртованості, подібного до почуття родинного зв'язку, де нація як велика родинна спільнота об'єднана на основі віри у спільне походження від спільного героя, бога чи людини. Тут він може трансформуватися у «спільну історичну пам'ять», і тоді межа між міфом та історією стає досить розмитою, а іноді просто стирається.

Окрім міфу про спільне походження, етносам властиві п'ять найважливіших ознак, пише Е. Сміт: 1) власне ім'я (для того, щоб мати можливість ідентифікувати); 2) спільна історична пам'ять; 3) один або ж кілька елементів спільної культури (релігія, звичаї, мова тощо); 4) прив'язаність до батьківщини (земля, на якій етнос може не обов'язково проживати але мати символічну прив'язку); 5) усвідомлення своєї єдності принаймні у частини населення. Натомість стійкість етносів забезпечує створювана ними культура: «Ось чому культури, що створюються етносами і вивчаються археологами, переживають перших і вводять в оману других, змушуючи їх ототожнювати творіння з творцем і шукати аналоги між речами і людьми» [20, с. 311]. Основними ознаками етносів є взаєморозрізнюваність і відносна стійкість. Вони різняться через: 1) протиставлення себе іншим (у такий спосіб відбувається самоствердження); 2) мозаїчністю або безкінечним поділом; 3) процесом розвитку від початкового моменту до стану розсіювання та перетворення у релікт (Л. Гумільов). Через опозицію «ми-вони» відбувається співставлення етносів у стереотипах поведінки, мові, звичаях, обрядах, уявленнях, звичках тощо. Об'єднує етноси власна назва, міф про спільне походження, спільна батьківщина та пам'ять.

Український дослідник В. Лісовий позначає етнос групою людей,

об'єднаних у спільноту за допомогою таких елементів культури як мова, світогляд та спосіб поведінки. Тобто етноси творять свій життєвий світ (культурно-психологічну цілісність) і вбудовують його у природне оточення. Як стійкий соціокультурний організм етнос визначають ряд сутнісних ознак: мова, народне мистецтво, звичаї, обряди, традиції, норми поведінки, звички тощо. І хоча жодна з перелічених ознак не є детермінантною, однак набуває свого значення лише у поєднанні з іншими ознаками. Разом вони утворюють етнічну культуру, у якій набувають своєрідного забарвлення і передаються із покоління в покоління. Таким чином, завдяки групі культурних елементів етнос є не лише соціокультурним феноменом, а й психо-культурним, що об'єднується на основі спільного життєвого досвіду та культури: «Етнос, етнічність, – як пише дослідник, – спільнота, в якій люди об'єднані вірою у спільне походження та наявністю культурної єдності – мови, звичаїв, міфів, епосу і т.п.» [33, с. 208]. Схожої думки Ю. Бромлей, який вважає, що саме етнічна культура покликана консолідувати буття етносу: «... у повсякденній практиці при розмежуванні етносів-народів, як правило, указують на такі стійкі компоненти їх культури, як мова, релігія, народне мистецтво, усна творчість, звичаї, обряди, норми поведінки, звички тощо. Сюди також відносяться прийняті жести ввічливості і привітання, хода, етикет у їжі, гігієнічні звички і багато іншого. Усі ці численні компоненти культури мають у окремих народів свої характерні риси – етнічне забарвлення і, передаючись із покоління із покоління утворюють так звану етнічну культуру, що володіє специфічним для неї стилем» [7, с. 55].

Етнос залишається ідентичним до тих пір, доки у ньому існує зв'язність культурогенезу, тобто доки існує опірність щодо чужорідних культурних елементів зовні. Звідси основна функція етнотвірних культурних структур – регулятивна – полягає у здатності присвоювати (адаптувати) чужорідні культурні елементи або протидіяти їм. Існують консервативні або «тверді» культури, закриті для новацій, та «м'які», динамічніші до засвоєння зовнішніх культурних впливів. При цьому важливо, щоб засвоюючи способи поведінки із зовні, сама культура не розмивалась, бо інакше існує загроза культурної асиміляції іншим етносом – тоді етнос ризикує зникнути: «Етнос гине лише

внаслідок повної культурної асиміляції іншим етносом. Структури, що виконують регулятивну функцію в даній культурі, утворюють те, що можна б назвати «етнокультурною». Це, звичайно, базові регулятивні структури» [34, с. 48]. Структури, що виконують регулятивну функцію в певній культурі, є базовими і утворюють етнокультуру. Вони змінні і зазнають зворотного впливу тих інновацій і засвоєнь, що були здійснені на їх основі. Отже, звичаї, мови, фольклор, релігії тощо, змінюються з часом.

Формування етносу зумовлене єдиним контекстом спілкування між елітою і народом. Не дивлячись на те, що мова не вичерпує усієї складності процесу націєтворення, однак відіграє вирішальне значення у творенні етносу, адже завдяки своїй консолідуючій функції вона стирає відмінності між елітою і народом, сприяє формуванню зрозумілим усім прошаркам населення ідей, а отже, і єдиного контексту спілкування. Натомість через слово еліта піднімає свідомість широких верств населення до рівня стандарту, а отже, протиставлення «ми-вони» знімається. Досягається такий рівень компліментарності спільноти, коли суспільство, за словами К. Дойча, робиться цілісним та комунікативним (позбавленим бар'єрів). Високий рівень розвитку спільноти дозволяє підняти народну культуру до рівня високої, або хоча б до загальної культури (спільної, зрозумілої) для всіх верств населення: «...загальна культура, – пише дослідник, – є загальним набором стабільних, звичаєвих (*habitual*) уподобань і пріоритетів уваги та поведінки людей, а також їхніх думок і почуттів. Багато із цих уподобань можуть включати комунікацію; людям, як правило, легше спілкуватися у межах тієї самої культури, аніж поза її межами. Мірою того, як спільна культура сприяє комунікації, вона формує спільноту» [21, с. 319].

Звернемо увагу, що у вітчизняній науковій літературі слово «етнос» найчастіше вживається як синонім «народу», не дивлячись на те, що народ постає докорінно відмінним як від етносу, так і від нації, на рівні яких формується культурна єдність еліт та свідомість широких мас населення. Так, у російській етнографії В. Тишков ототожнює народ із етнічною спільнотою і визначає його як «групу людей, члени якої мають спільну назву і елементи культури, володіють міфом (версією) про спільне походження і спільною

історичною

пам'яттю, асоціюють себе із особливою територією і володіють почуттям солідарності» [55, с. 60]. Натомість Ю. Бромлей вважає народ «недостатнім орієнтиром для виявлення етносу», адже використовує слово «народ» по відношенню до «усього населення країни», «натовпу», «народів світу», «величезної кількості людей», тощо, у тому числі і до етносів, однак етноси, каже він, набагато стійкіші завдяки усталеній системі відносин та власній культурі, що передається із покоління в покоління [7, с. 46].

Упродовж тривалого історичного розвитку народ ототожнювався із плебсом – пасивної безвольної маси, яка не мала політичних прав. Так, М. Драгоманов говорить про народ як *plebs*, відштовхуючись у своїх міркуваннях від розподілу суспільства на класи, на людей м'язової і розумової праці. Найбільш цінними, на думку вченого, вважалися ті класи, праця яких слугувала загальним інтересам суспільства – представників аристократії та духовенства (вищі класи, люди розумової праці). Вони, на відміну від «черні» або плебсу – людей м'язової праці, мають право користуватися перевагами у суспільстві. Однак цю думку повністю не поділяє І. Франко, адже вона – звужена і упереджена, бо український «народ» М. Драгоманов також зачисляв до представників плебсу – «мужиків та робітників, *plebs*, що говорить українською мовою» [58, с. 437]. Фактично, драгоманівська теза зводить українців до «простого етнографічного матеріалу» або «сировинного додатку» на користь певних (пануючих) прошарків чи класів. Отже, стирається розуміння сутності нації як спільноти із виразною свідомістю і волею, зі спільною мовою, традиціями, історією, без чого, за словами І. Франка, «людська громада тратить характер суспільності, нації, а робиться стадом» [58, с. 436].

Народ охоплює усе населення країни та об'єднує громадян усіх національностей, прошарків, станів, соціальних груп, класів тощо, незалежно від расових, етнічних, релігійних та інших відмінностей. Однак йому не властиве почуття громадянської єдності та права на самовизначення, на відміну від активних націй – політичних спільнот, адже його свідомість знаходиться на рудиментарному рівні: «Народ, що ледь вийшов із дикого стану, чи навпаки,

розслаблений надлишком і розкішню своєї цивілізації, – пише Лорд Актон, – не може володіти засобами до самоуправління... Кожен із названих народів може бути перетворений у дійсно вільну людську спільноту лише шляхом поєднання з расою більш високої організації, в життєвій міці якої закладені надії майбутньої державності... Заперечення національного розмаїття тягне за собою заперечення політичної свободи» [1, с. 49]. Активність є сутнісною ознакою нації, на відміну від пасивного народу, рудиментарність колективної свідомості якого пояснюється приналежністю до «сфери вегетативної», що включає народження та виховання (вплив найближчого оточення та родини). Так, народ, на думку І. Лисяка-Рудницького, є явищем старшим за націю, бо у своєму «вегетативному стані» йому вдається зберегти життєву силу – тяглість родини і традицій. Нація ж – вищий щабель суспільного розвитку – колектив людей, що прагне до політичного самовизначення та створення власної держави: «Здійснення волі народу передбачає політичне самовизначення народу. І слово «нація» у європейському слововжитку означало населення, що політично самовизначилося, і, отже, утворило націю як політичну спільноту» [34, с. 50].

З іншої сторони, «вегетативність» народу стирається, коли він об'єднаний ідеєю громадянства або іншою телеологічною метою – тоді він визнається єдиним джерелом влади в країні. Так, в Конституції України прописано, що народ є основним носієм суверенітету і джерелом влади в країні, відповідає за територіальну цілісність та безпеку країни. Але для того, щоб народ сформувався як спільнота із активним волевиявленням, потрібна спільна телеологічна мета у вигляді держави чи національної ідеї. Так, Г. Гегель пише, що держава – це лише форма, змістом якої є народ. Схожі конотації слова знаходимо у німецького правознавця Г. Еллінека, який вважає, що держава – це функція, народ – субстанція держави. Народ як важливий елемент суспільного життя є активним творцем держави, натомість «держава є представником спільних інтересів свого народу» [24, с. 819]. Фактично, правознавець доводить, що народ – не плебс, і не пасивна маса, а активна одиниця державотворчого процесу, що впливає на долю держави.

Розглянувши народ у модерному історико-філософському дискурсі,

приходимо до висновку, що саме поняття є досить суперечливим. Так, розмежування поняття пов'язане з двома традиціями філософування: німецькою та французькою. У німецькій традиції «народ» ототожнювався із «етносом». Це пов'язано з ідеєю домінування етнокультурних складників у об'ємі поняття: походження, мови, звичаїв, традицій, міфів, символів тощо, через які розкривається самотність спільноти, в яких вона черпає свою життєву силу та індивідуальність. Натомість французька філософська думка фіксує синонімічність понять «народу» і «нації», оскільки «народ» включав усе населення країни, незалежно від етнічної приналежності, бо головною тут була наявність централізованої держави та політична незалежність спільноти. Фактично, «народ» у Франції вважався політичним символом: «Коли в Англії, – пише Л. Ребет, – слова «народ» і «нація» набирали значення в процесі історичного росту англійської нації, а у Франції шляхом політичних процесів, завершених революцією, в Німеччині національне дозрівання проходило ще в той час у стихійних, вегетативних формах. Це помітне і в німецькій термінології, де слово «народ» огорнуте романтизмом, довго ще переважало слово «нація» [39, с. 19].

«Вегетативний характер» культурної нації, на думку Ф. Майнеке, проявляється через самотність спільноти, але не через її суспільну активність чи участь у громадському житті. На цьому етапі вона не прагне стати політичною нацією і створити державу у своїх межах. Однак, національне життя набирає обертів і відбуваються зміни у всіх сферах суспільної свідомості, у тому числі й у розвитку культурних націй: «Активність створює, так би мовити, зовнішній мур, з-поза якого нація як нація політична впевнено і рішуче дивиться в світ... На цьому шляху в її складі приходять і культурна нація, збільшуючи свою активність і усвідомленіше працюючи над собою» [37, с. 268-269]. Вчений доводить, що національне життя є цілісним, його не можна поділити на частини чи періоди, як і не можна стверджувати, що нація – готовий результат, а не процес. Фактично, нація, за Ф. Майнеке – це «велика індивідуальність, велика історична спільнота», що претендує на самовизначення. При цьому мова йде про поступову, а не радикальну зміну [37, с. 266-267].

Нація – це єдиний соціокультурний, історичний та політичний організм, що претендує на самовизначення та функціонування як незалежна спільнота. Перевага у її складі етнічних чи політичних складників фактично означає спосіб, у який вона утворюється. Так, завдяки поєднанню етнічного чинника з іншими – політико-правовими, соціальними, економічними тощо, – сучасні європейські нації набули ознак культурної самобутності. Зазвичай, нації – це етнополітичні утворення, що виростають із етнічного ядра і поступово перетворюються на великі політичні спільноти. Однак можливе формування націй і без етнічних груп (прикладом є країни Америки, Аргентини та Австралії, населення яких спробувало об'єднатися навколо культури кількох хвиль еміграцій), у такому випадку втрачається зв'язок із етнічними ядрами, котрі є найголовнішою запорукою виживання та єдності націй: «Без етнічного родоводу майбутня нація розпадеться» – пише Е. Сміт [46, с. 51]. Ті етнічні нації, що «політизуються», консолідуються навколо спільної держави, однак основним джерелом самідентифікації і підставу для її створення вбачають у власній етнокультурній окремішності. Нація як політична спільнота також утворюється навколо спільного організуючого начала – держави, однак її свідомість пронизана бажанням бути єдиним суверенним колективом.

Етнічні нації – це особливі етнічні утворення, особливість яких полягає в тому, що етнос як певна культурна спільнота виявляє якнайбільше ознак етнічної самосвідомості, а його самобуття проявляється через усвідомлення індивідом своєї належності до тієї «уявної спільноти», яка стає основою для солідаризації. Етнос – це стійкий соціокультурний організм, що сформувався історично на певній території в результаті спільного способу життя та особливостей культури різних етнічних груп, свідомий своєї єдності та відмінності від інших утворень. Його сутнісними ознаками є: мова, народне мистецтво, звичаї, обряди, традиції, форми поведінки, звички тощо. Жодна із них не є етнодетермінантною і набуває свого значення лише у сукупності з іншими, утворюючи етнічну культуру.

2.3. Держава та політика як чинники модерного націстворення

Як великі людські спільноти нації сформувалися історично і знаходяться у постійному розвитку. Спільне походження, мова, духовне життя, територія, держава є важливими ознаками нації, однак вони не вичерпують її сутності. Нація – дещо більше, ніж сума перелічених ознак, адже охоплює спільне бажання колективу бути цілісністю, тобто поділяти однакові цінності, мати власну історію, традиції, організаційну структуру тощо. Не зважаючи на спосіб, у який нації утворюються, не можливо чітко розмежувати, які з них є культурними, а які політичними, адже сам розподіл є дещо штучним і умовним. З цього приводу Ф. Майнеке зазначає: «...якщо неможливо точно й чітко розрізнити нації культурні та політичні, з погляду їх внутрішнього існування, то не можна цього зробити й у вимірі зовнішньому», адже «всередині справжньої політичної нації можуть жити... представники різних культурних націй; і навпаки: культурна нація... може містити в собі кілька політичних націй» [37, с. 265]. Тож нація – це велика цілісність, єдиний організм, який формується на основі внутрішньої єдності, а не розрізненості.

Одним із засадничих чинників ефективної консолідуючої політики будь якої нації є держава, що здатна не лише гомогенізувати та згуртувати політичні об'єднання, а й визначити специфіку та тенденції розвитку внутрішньої та зовнішньої політики країни. Звісно, погляди на державу на її призначення, історично змінні. Так, наприклад, Н. Макіавеллі розглядав державу як втілення верховної влади, спрямованої забезпечити порядок і безпеку своїх громадян, натомість Т. Гоббс розглядає її як засіб завершення війни «всіх проти всіх». Своєю чергою, М. Вебер тлумачив державу, як інститут узаконення монополії на застосування насильства. Інакше кажучи, в історико-філософському дискурсі держава зазвичай розглядалася як головна суспільна структура, які надано право контролю за поведінкою людини на чітко означеній території заради забезпечення миру та стабільності в суспільстві. Мабуть саме тому її функціонування важко собі уявити поза застосування примусу, для здійснення якого вона наділена найвищою узаконеною владою (суверенітетом), що дозволяє

захистити своїх громадян від зовнішніх втручань.

Об'єднання нації в одній державі, на думку Лорда Актона, є умовою цивілізованого життя. Лише у такий спосіб нація перетворюється у моральнісний політичний організм, підпорядкований закону: «Наша племінна приналежність є всього лише результат дії природних сил, тоді як наш обов'язок по відношенню до нації як політичного утворення є обов'язок етичний. У першому випадку перед нами спільність прив'язаностей і інстинктів... у другому ми говоримо про авторитет законів...» [1, с. 45]. Інакше кажучи, на відміну від монархічно-династичних держав, легітимність яких забезпечувалася спадковістю та божественним помазанням, узаконення права модерних держав відбувається завдяки визнанню народу вищим сувереном державної влади. Отже, для того, щоб сформувався модерний характер держави, необхідно постання народу, громадянства, котре займе ту суспільну позицію, якою свого часу був наділений у Франції Людовіка XIV, який, здобувши центральну позицію в державі, прагнув організувати навколо себе усю країну. Він був носієм загального інтересу, добробуту і сил держави. Стверджуючи, що «держави – це я», король фактично ототожнив владу з собою та асимілював «французьку периферію із паризьким центром», об'єднавши усю французьку культуру у єдиному центрі – державі.

Із поняттям модерної держави пов'язують вимогу громадянської консолідації населення, високого ступеня національної свідомості та етнічної однорідності. Етнічна гомогенність значно полегшує процес націєтворення, але разом із тим, сильна центральна влада сприяє етнічній уніфікації. Тому державотворення має зворотний вплив на формування етнічного підґрунтя: «Зовнішнє об'єднання населення в одній державі, – пише Л. Ребет, – віддзеркалилося з часом у його внутрішніх взаєминах. Воно призвело до об'єднання на культурному відтинку різних галузей громадян» [39, с. 40-41]. Якщо культурна нація новішого періоду, за Ф. Майнеке, «розвиваючись, породжує національну державу», то політична намагається посилити почуття культурної однорідності у єдиній державі. Це означає, що процеси націєтворення тісно пов'язані із етнотворчими та державотворчими процесами, адже чим міцніше етнічне підґрунтя, тим більша ймовірність збереження тяглості

державно-політичної традиції. Так, І. Лисяк-Рудницький зауважує, що етнічне підґрунтя є підбудовою нації, що обумовлює надбудову – політично-державну сферу. Вони взаємопов'язані і складають горизонтально-вертикальний зрізи націєтворчої площини.

Слід зазначити, що модерний тип держави є могутнім засобом здійснення ідеї нації. Незважаючи на спосіб, у який нації утворюються, їх об'єднує принцип – «від держави до нації» або ж «від нації до держави». Виникнення політичної нації зумовлене активною позицією держави, котра завзято і цілеспрямовано реалізує мовну та культурну політику, тим самим закладаючи основи для формування культурної єдності спільноти, а відтак і нації. Початок цього процесу розпочався у кінці XVII – на початку XVIII століття, тобто коли населення країн Північної і Західної Європи (передусім Англії і Франції), а також Нідерландів і США, почало боролось за політичну незалежність.

Формування етнічних націй, яке розпочалося значно пізніше і датується XIX–XX століттям, відбувалося прямо протилежним шляхом – «від нації до держави». Показовим прикладом у даному контексті є Німеччина та Італія. Тут національна держава черпала «свою могутність і засоби до існування з домінантного етносу, навколо якого вона сформувалася і якому допомогла злитися в одне ціле й кристалізуватися. Вона досягає цього, виражаючи і здійснюючи «волю» народу, якому вона допомагає надати форми монолітної нації з єдиною громадянською культурою та системою освіти» [44, с. 159]. За умов такого формування, представники нації зазвичай визначаються на основі культурно-мовних ознак, відповідно навіть у випадку постання незалежної держави, нація продовжує розглядатися крізь призму етнокультурних характеристик.

Наявність інституту держави як центрального органу управління є ознакою високого ступеню розвитку суспільства та його культури. Засобами освіти (громадські читальні, бібліотеки, дискусійні клуби тощо) держава сприяє підвищенню рівня грамотності населення, об'єднуючи різні соціальні прошарки та стани у єдиному контексті спілкування. У такий спосіб рівень компліментарності спільноти нівелює економічні, соціально-політичні та

культурні відмінності населення, знімаючи протиставлення «ми-вони». Держава бере опіку над поширенням і розповсюдженням єдиної стандартизованої (однорідної) культури та стає її захисником і покровителем. У свою чергу, доступ до «високої» культури стає надбанням більшості. Як зауважує Е. Гелнер, «одна держава – одна культура»: «Гігантська, дорого вартісна стандартизована система освіти цілковито перероблює увесь людський матеріал, якому належить влитися в суспільство, перетворюючи цю біологічну сировину в соціально прийнятний культурний продукт. Переважну частину витрат на освіту бере на себе держава чи місцева влада, що її представляє» [15, с. 159]. На відміну від аграрного суспільства, якому не властива централізована культура (тут діє примус і фізична праця, стратифіковане суспільство), для індустріального грамотність, як ознака семантичної праці, задає стандартизований ритм співжиття.

Нація знаходить своє доповнення лише в державі, що стоїть на вищій фазі культурного і суспільно-економічного розвитку. Вплив держави та освіти на формування нації проявляється не тільки через територіальну згуртованість, духовні, історичні чи мовні цінності, а й високий рівень економічного розвитку. Економіка вимагає залучення широких комунікативних можливостей та соціальної мобільності суспільства, що, в свою чергу, забезпечується єдиною стандартизованою «високою» культурою та централізованою державою. З цього приводу Ю. Бачинський пише: «Зорганізування суспільності в державу як одну політичну цілісність, однак рівночасно в державу як суспільну інституцію, протиставлену суспільності, є явищем, приналежним не кожному ступеню культурного розвитку суспільності..., а явищем, приналежним суспільності, що стоїть уже на певній вищій фазі культурного розвитку, а до того ще явищем, що відповідає лише певним, спеціальним суспільно-економічним відносинам [5, с. 95-96]. Як і Ю. Бачинський, Е. Гелнер вважає економічні передумови основою розвитку «високої» культури і росту комунікативних навичок суспільства: «Головним критерієм оцінки ефективності суспільства стає не благополуччя як таке, а благоустрій. Тобто навіть не благоустрій, а невпинний економічний зріст. Невпинне удосконалення – ось що визначає устрій сучасного суспільства» [15, с. 157].

Згідно етатистської моделі нації, нація не існує поза межами держави і можлива лише як держава. Британський дослідник Е. Сміт ототожнює поняття «нації» і «держави» за умови, коли «усе населення країни належить до однієї етнонаціональної групи, а межі групи збігаються з державними кордонами» [45, с. 113]. Однак такий збіг надзвичайно рідкісний, каже вчений, адже нація може існувати і без держави, а держава співіснувати не з однією етнонаціональною групою. У свою чергу, В. Лісовий доводить, що нація як політична спільнота є об'єднанням громадян в рамках державних кордонів, у той час як належність до етнічної нації не залежить від них: «Об'єднання людей в етнічну націю не знає державних кордонів: кожен хто вважає культуру даної етнічної нації «рідною», належить до неї» [36, с. 97]. Більш чітко свою позицію з цього приводу окреслює український науковець Г. Касьянов, який наполягає на тому, що поняття нації і держави не варто ототожнювати. Такий підхід не має під собою ні історичних, ні географічних, ні політичних передумов. З огляду на це, вчений вважає, що етатистська модель нації, є надзвичайно однобічною, адже держави вже існували до появи націй, а кількість «національних держав значно менша, ніж багатонаціональних» [26, с. 67-68].

Нації, за якими стоїть національна держава, виявляють куди більшу послідовність і стабільність у своєму розвитку, аніж бездержавні нації. Однак у випадку етнічних (культурних) націй держава не є обов'язковою умовою їх існування, адже тут значно важливішою є індивідуальність та культурна самобутність. «Культурна» нація, – твердить Г. Касьянов, – може існувати й без наявності держави та політичних інститутів, останні не обов'язково потрібні для підтримки почуття належності до нації. Особистість у такому випадку не вільна визначати власну національну належність – це її «природна» риса, така ж, як і здатність дихати» [26, с. 76]. Відсутність бажання до створення держави культурних націй «вегетативного періоду», з одного боку, пояснюється їх самодостатністю, цілісністю, а з іншого, ця «вегетативність» заважає виробленню активності як сутнісної ознаки нації, оскільки «буття сучасної національної держави, – як пише Ф. Майнеке, – полягає тепер у якнайкращій активності нації, що утворює цю державу» [37, с. 268].

Держава функціонує в межах певної території, яку нація вважає своєю історичною батьківщиною (попри умовність кордонів). Але незважаючи на те, що територія є найважливішою ідентифікаційною характеристикою держави, вона не є обов'язковою ознакою для нації. На думку французького мислителя Е. Ренана, нація не визначається формою поверхні, адже є духовною родиною, «результатом глибоких комплікацій історії» [40, с. 261]. У той час як для українських мислителів В. Липинського, М. Шаповала та В. Лісового територія виступає об'єктивним критерієм нації, то для В. Старосольського і О. Бочковського вона є скоріше додатковою, аніж основною її «прикметою». Земля – це та історична батьківщина, котру національна спільнота успадковує від своїх предків, каже О. Бочковський, а тому контакт-тяглість із землею є життєдайною силою для неї, бо надає можливість продовжувати своє існування у наступних поколіннях. На думку британського дослідника Е. Сміта для того, щоб спільнота називалася нацією, цілком достатньо, аби її члени відчували, що вирости на рідній землі, навіть якщо більшість із них колись емігрували з цієї території (цигани, євреї, кочові народи загалом та діаспора, де зв'язок із територією має символічний характер). Однак, з іншої сторони, Е. Сміт наголошує на тому, що модерні нації є територіальними спільнотами, а отже, потрібно зважати на їх зв'язок із землею, історією та подіями, які колись відбулися на цій землі та залишилися у пам'яті поколінь [44, с. 83]. Тому якщо розглядати націю як територіальну спільноту – то вона скоріше є місцем народження та дитинства, земля, на якій жили предки та герої. Якщо ж ми говоримо про націю як політичну спільноту – то «спільне проживання», «закоріненість» у певний ґрунт є критеріями громадянства і основою політичної ідентичності.

Роль держави в процесі націєтворення настільки значна, що фактично політичний чинник відіграє вирішальну роль у формуванні націй. Але окремі періоди їх історичного розвитку позначені впливом релігійного чинника на державотворчі процеси. Релігія є важливим консолідуючим елементом у житті націй, часто національні змагання відбувалися у вигляді релігійних рухів, а релігійна єдність була основою національної єдності: «Можна припустити, що

між релігійними і національними почуваннями людини існує певна аналогія. Обидва належать до найінтимніших і водночас до найфантастичніших проявів людської душі» [6, с. 79]. Як у державі, так і в релігії загальний інтерес домінує над приватним, це сприяє зміцненню колективних почуттів нації та росту національної свідомості. Натомість спільна божественна сутність, якою наділений закон, зближує феномени держави і релігії. Закон є проявом свободи – тієї свободи, якої прагне абсолютний дух (також ця свобода реалізовується через самосвідомість). Показово, що вплив релігії на формування нації найдавніший, адже виступає своєрідною демаркаційною лінією в окресленні меж нації. «У релігійних почуттях, – каже О. Бочковський, – вже підсвідомо криються зачатки майбутньої національної відрубності» [6, с. 79]. У цьому контексті не можливо не відмітити складного характеру утвердження православ'я на території України, яке свого часу стало основною точкою розколу між українцями і поляками та вилилося у боротьбу за національні права: «Загальновідомо, що у XVI столітті, коли українська територія була частиною Речі Посполитої, – пише С. Сторожук, – саме православ'я стало головним принципом демаркації українців і поляків. Згодом, перебуваючи у складі Російської імперії, українці, незважаючи на спільність віри, розглядали традиційне православ'я як культурний символ свого етносу, який втратив диференціюючу функцію» [53, с. 214].

Відносини між державою і релігією побудовані таким чином, що при знищенні одного із них, державотворчий чи культуротворчий потенціал іншого відновлюється або повністю знищується. Так, В. Липинський зазначає, що нав'язана з боку держави релігія слугує опорою державі, бо прищеплена нею культура і організація громадянства здійснюється на основі сильної державної підтримки. Однак у випадку руйнації держави релігія не спроможна відновити національно-державну традицію через те, що вчасно не перейняла культурну спадщину народу, на тлі якого розгорнула свою діяльність. Як приклад, вчений наводить відродження держави і нації у часи козацької руїни, якого не відбулося б, якби не міцний авторитет церкви: «Без авторитетної церкви і релігії, – пише В. Липинський, – не вдалось би ні Сагайдачному, ні навіть великому Богданові

зорганізувати біля останків розпорошеної та ослабленої української шляхти – біля останніх репрезентантів старої традиції державно-національної – ті напіврозбійничі, анархічні, з напіврізнорідніших елементів складені ватаги козацькі, що тільки під духовним впливом авторитетної української церкви та релігії устаткувались, ублагогороднились, здисциплінувались, зукраїнізувались і, в одним духом споєне, одно тіло державно-національне об'єднались» [31, с. 33].

Якщо держава – це політична цілісність, то політика – це діяльність, спрямована на забезпечення стабільності взаємовідносин між людьми, суспільними групами, інститутами, державами та народами. Інакше кажучи, підґрунтям виникнення політичного життя, на думку цілого ряду мислителів, стало усвідомлення необхідності керування соціальними процесами. На цьому ідейному тлі постало переконання, що найважливішою функцією держави та ціллю політики є забезпечення суспільного порядку. «Політика, – пише з цього приводу

В. Лісовий, – є частиною штучних світів чи культур, створених людськими суспільствами» [35, с. 494]. Для цього вона повинна враховувати інтереси та ціннісні орієнтації осіб і суспільних груп, відносини між якими регулює: по-перше, це стосується вільного висловлення думок та інтересів, уподобань кожної окремої нації, по-друге, політика не повинна нав'язувати той спосіб життя, який вважає за потрібне, тим паче у насильницький спосіб (тиранія, олігархія, диктатура, тоталітаризм). Узгодження різних інтересів та цінностей, які функціонують у тому чи іншому суспільстві, соціальних групах, етнічних спільнотах, національних меншинах з метою відвернення насильницьких конфліктів є одним із основних завдань та пріоритетів сучасної політики.

У сучасному світі співробітництво між державами визначається на рівні міжнародної (зовнішньої) політики – системи економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, культурних та інших зв'язків між суб'єктами. Натомість регулювання міжнародних публічних відносин здійснюється на рівні міжнародного права. Головним елементом міжнародних відносин та їх основою є національно-державні інтереси, що виражають інтереси усієї нації та країни. Звісно, національно-державні інтереси історично змінні, вони еволюціонують

разом зі зміною внутрішніх і зовнішніх умов країни. Попри це, вони повинні бути враховуватися не тільки на внутрішньому, а й міжнародному рівні, адже міжнародна політика – тільки тоді може розглядатися як політика, доки держави не нав'язують силою одна одній свою волю іншим народам. Заради реалізації цієї мети, в міжнародному Статуті ООН зафіксовано, що кожна держава повинна поважати суверенітет інших держав, виконувати свої обов'язки і не втручатися у внутрішні справи (суперечки) інших учасників міжнародного спілкування (націй). Тож на зовнішньому і внутрішньому рівнях кожна держава є захисником інтересів своєї нації, гарантом збереження її недоторканності та індивідуального обличчя, культури і традицій.

Як бачимо, нація – це політично самосвідома спільнота, що формується добровільно на основі етнокультурної єдності, що формується історично, або постає у підсумку цілеспрямованої роботи держави. Будучи незалежною та самосвідомою спільнотою, нація завжди прагне до політичного самовизначення і створення власної держави. Остання є політико-історичною передумовою виникнення націй. Джерелом влади в державі є народ, що охоплює усе населення країни та об'єднує громадян усіх національностей, віросповідань, конфесій тощо в рамках певних територіальних кордонів. Формування держави свідчить про політизацію спільноти, а отже, відбувається трансформація етносу в активну політичну спільноту, перетворюючи тим самим на суб'єкта історії.

Консолідація спільноти здійснюється на основі витвореної державою національної ідеї. Остання, як форма вияву національної свідомості, здатна об'єднати більше, ніж усі інші чинники, оскільки національна ідея – це певна телеологічна мета, спрямована у майбутнє. Вона зароджується, коли народ самоусвідомлює себе дійовою особою історії, що має право на самостійний розвиток, державність, мову та культуру. У кожної нації є своя національна ідея, котра містить у собі щось неповторне, властиве тільки даній нації, вона дає відповіді на запитання: куди прямує нація, яка її мета, якими орієнтирами керується на шляху прямування та як можливо реалізувати її націєтворчий потенціал тощо. Цементуючою основою для національної ідеї виступають такі поняття як національна гордість, взаємна толерантність (незалежно від етнічного

походження), гідність, солідарність, патріотизм тощо. Попри те, що витворення національної ідеї здійснюється за підтримки усіх прошарків населення, вона постає лише внаслідок свідомої конструктивної діяльності еліти. Саме на останній лежить посилена відповідальність за долю своєї держави і країни, особливо в кризові та переломні історичні моменти.

Висновки до II розділу

Одним із найскладніших витворів людського співжиття, природу і сутність якого важко науково пояснити є нація. Як стійка історична, політична, соціокультурна, економічна та комунікативна спільнота вона виникає на певній території, яку вважає своєю історичною батьківщиною, і претендує на створення власної держави. З точки зору субстанційних засад нація виникає внаслідок консолідації різних етнічних груп, що мешкають на даній території і об'єднуються навколо домінантного етносу (зазвичай найчисельнішого). У сучасному історико-філософському дискурсі під нацією прийнято розуміти в першу чергу політичне утворення, сформоване на основі спільного бажання колективу бути єдиним цілим. Незважаючи на багатогранність функцій, пов'язаних із феноменом нації, що нормує і легітимізує майже всі вияви суспільного буття людини, єдиної загально визнаної і однозначної дефініції поняття не існує.

Етимологічно слово «нація» (natio) походить з латини і означає рід, плем'я та спільноту кровного походження. Якщо римляни називали «націями» далекі варварські племена у якості чогось протилежного до себе та дикого, то у латинському варіанті Біблії відповідником християн стає слово «populus» на відміну від «natio», що позначає поган або нехристиян. За Середньовіччя слово знайшло своє застосування на позначення «земляків» – осіб, які походять із однієї місцевості, міста чи країни, а також набуло значення «спільноти за походженням» та «спільноти за інтересами» (корпорації чужоземних студентів, купецькі гільдії). Фактично, у премодерній добі поняття нації не існувало, оскільки різнорідні характеристики, що окреслюють його у цей час (варвари,

земляки, купецькі гільдії тощо) не мають між собою нічого спільного, однак створюють передмови до формування ідеї нації.

Нові горизонти у розвитку нації відкриває Модерна доба. У цей час слово «*patio*» набуває вищого ступеню буття суспільства у порівнянні із «*populus*», і вживається спочатку по відношенню до вищих, панівних верств населення, а згодом і по відношенню до третього стану, який також претендував на право називатись «націями». Формується поняття нації, пов'язане із політичним контекстом. Цьому сприяє Французька революція, яка дає поштовх відносити слово «нація» до тієї частини населення, яка найбільш активна (на противагу пасивному народу), його починають пов'язувати із такими категоріями як «громадянство» та «держава». Події, що передували націєтворчим процесам ХІХ століття беруть початок із перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене та мобільне, одночасно активність як сутнісна ознака нації після революції вплинула на формування поняття нації. Носієм політичної волі та активності стає загаль.

Становлення націй знаходиться в амбівалентному взаємозв'язку з процесом етногенези: частіше за все нації виростають із етнічного ядра і поступово перетворюються у великі політизовані групи, однак подекуди спостерігається й прямо протилежний процес. В таких випадках, централізована держава, або прагнення політичної і культурної еліти до її створення, сприяє росту свідомості широких мас населення – формується спільна свідомість «Ми». Як специфічна форма існування людського суспільства, етнос – це стійкий соціокультурний організм, який сформувався в результаті історичного розвитку на певній території в результаті спільного способу буття, особливостей культури (сюди входить і мова), спільних рис (серед них расові) та психологічного складу, свідомості своєї єдності та відмінності від інших утворень. До сутнісних ознак етносу, як соціокультурної спільності належить мова, народне мистецтво, звичаї, обряди, традиції, норми поведінки, звички тощо. Жодна з ознак не є етнодетермінантною і набуває свого значення у сукупності з іншими, утворюючи етнічну культуру.

У ХІХ столітті дві традиції: французька – політична, і німецькомовна –

етнокультурна, вплинули на становлення феномену нації. Якщо у французькому інтелектуальному дискурсі під нацією прийнято розуміти політичну спільноту громадян, згуртованих у єдиній державі, то у німецькомовному нація – це спільнота, об'єднана на основі культурних елементів різної природи: мови, історії, міфології, традицій, звичаїв тощо. Існування культурної нації не потребує наявності держави, на відміну від політичної, однак у перспективі вона прагне до її створення. У такому разі держава розглядається як результат створення національної культури, а не навпаки. Процес консолідації нації навколо спільного організуючого начала – держави – є ознакою політизацію спільноти. Держава здійснює контроль над багатьма аспектами поведінки людей на даній території з метою підтримання ладу в країні, а її функціонування пов'язане із застосуванням примусу, для здійснення якого вона наділена найвищою узаконеною владою (суверенітетом). Із поняттям держави пов'язують вимогу громадянської консолідації населення, високого ступеня національної свідомості та етнічної однорідності.

Поділ націй на етнічні й політичні вперше здійснив німецький історик Ф. Майнеке. Однак у сучасному історико-філософському дискурсі процес створення європейських націй є цілісним процесом, який не варто розривати. Подальше обростання нації варіативним хаосом дефініцій та трактувань спричинило проблему вибору вичерпного її визначення, яке найбільш повно відповідало б тій чи іншій концепції. Так, найбільш поширеними у трактуванні даного феномену є чотири парадигми: примордіалістська, переніалістська, модерністська та етносимволістська. Усі вони хоча й окреслюють різноманітні підходи до тлумачення нації, однак приводять до думки, що нація – це єдиний соціальний, культурний, історичний та політичний організм, який претендує на самовизначення та функціонування як незалежна спільнота. Чинники, які домінують у обсязі поняття нація, визначають спосіб, у який вона утворюється. Найсуттєвішими у розумінні природи нації на теренах України є етнічний та політико-правовий чинники, а також суб'єктивний – національна свідомість.

Список використаних джерел до другого розділу:

1. Актон Л. Принцип национального самоопределения. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; пер. с англ. и нем. Л. Переяславцевой, М. Панина, М. Гнедовского. М.: Праксис, 2002. С. 26-51.
2. Альтер П. Нація: проблема визначення. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 273-282.
3. Андерсон Б. Уявлена спільнота. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 333-342.
4. Бауер О. Національне питання і соціал-демократія. К.: Основні цінності, 2004. 120 с.
5. Бачинський Ю. Україна irredenta. К.: Основні цінності, 2003. 176 с.
6. Бочковський О. Вступ до націології. К.: Генеза, 1998. 144 с.
7. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Послесл. Н. Я. Бромлей. Изд. 2-е, доп. М.: Издательство ЛКИ, 2008. 440 с.
8. Брубейкер Р. Громадянська та етнічна нації у Франції та Німеччині. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 311-316.
9. Брубейкер Р. Этничность без групп / Пер. с англ. И. Борисовой; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. 408 с.
10. Вілков В. Ю. Генезис поняття нації: монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. 423 с.
11. Вилков В. Ю. Западная нациология XX столетия: концептуальные портреты. К.: Видавець Карпенко В. М., 2008. 424 с.
12. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 343-359.

13. Гатчінсон Дж., Сміт Е. Що таке етнічність. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 213-219.
14. Гегель Г. В. Ф. Философия истории. Лекции по философии истории / Ред. Н. А. Никитина; пер. с нем. А. М. Водена. СПб.: Наука, 2000. С. 55-455.
15. Геллнер Э. Пришествие национализма. Мифы нации и класса. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; пер. с англ. и нем. Л. Переяславцевой, М. Панина, М. Гнедовского. М.: Практика, 2002. С. 146-200.
16. Гердер Й. Мова і національна індивідуальність. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 3-9.
17. Гринів О. Українська націологія: між світовими війнами. Історичні нариси. Львів: Світ, 2008. 432 с.
18. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної укр. нації ХІХ – ХХ ст.: [Навч. посібник]. К.: Генеза, 2000. 360 с.
19. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. Ленинград: Наука, 1990. 280 с.
20. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. М.: Айрис-пресс, 2006. 560 с.
21. Дойч К. Народи, нації та комунікація. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 317-332.
22. Донцов Д. Ідеологія чинного націоналізму. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 69-75.
23. Еріксен Т. Етнічність, раса, клас і нація. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 236-239.
24. Еллинек Г. Общее учение о государстве. Антология мировой политической мысли. В 5 т. / Отв. ред. А. А. Мигуляев. М.: Мысль, 1997. Т. I.

- Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. С. 815-828.
25. Жулинський М. Г. Нація. Культура. Література: нац.-культ. міфи та ідейно-естет. пошуки укр. л-ри. К.: Наукова думка, 2010. 560 с.
  26. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. К.: Либідь, 1999. 351 с.
  27. Козлов В. И. Этнос: Российская социологическая энциклопедия / Под общ. ред. академика РАН Г. В. Осипова. М.: НОРМА – ИНФРА-М, 1998. С. 644-645.
  28. Козловець М. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.
  29. Кон Г. Західний і східний націоналізм. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 479-482.
  30. Коннор В. Коли сформувалася нація? НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 301-307.
  31. Липинський В. Релігія і церква в історії України. К.: Рада, 1995. 96 с.
  32. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу і нації (Методологічні зауваги). Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. К.: Основи, 1994. Т. I. С. 11-27.
  33. Лісовий В. Етнос: Філософський енциклопедичний словник / За ред. В. І. Шинкарука. К.: Абрис, 2002. С. 208.
  34. Лісовий В. Етнос і нація. Вісник Академії наук України 10. 1993. С. 47-57.
  35. Лісовий В. Політика: Філософський енциклопедичний словник / За ред. В. І. Шинкарука. К.: Абрис, 2002. С. 494.
  36. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. 352 с.
  37. Майнеке Ф. Загальний погляд на націю, національну державу і космополітизм. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О.

- Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 264-272.
38. Пламенац Дж. Два типи націоналізму. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3 -те вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 483-494.
  39. Ребет Л. Теорії нації. Львів: Творчо-видавниче підприємство «Всеукраїнський політичний журнал «Державність», 1997. 192 с.
  40. Ренан Е. Що таке нація? НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-те вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 253-263.
  41. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права. Об общественном договоре. Трактаты / Пер. с франц. А. Д. Хаютина и В. С. Алексеева-Попова. М.: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. С. 195-322.
  42. Симонс-Симонолевич К. Поняття нації: спроба теоретичного пояснення. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-те вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 283-289.
  43. Сийес Э.-Ж. Что такое третье сословие? [Электронный ресурс]. Аббат Сийес: от Бурбонов к Бонапарту / Состав., пер., вступ. ст. М. Б. Певзнера. СПб.:Алетейя, 2003. 224 с. Режим доступа: http://istmat.info/files/uploads/28691/sieyes_que-un-tel-troisieme-etat.pdf.
Название с экрана.
  44. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. К.: Ніка-Центр, 2009. 320 с.
  45. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. Р. Фещенко. К.: К.І.С., 2004. 170 с.
  46. Сміт Е. Національна ідентичність / Пер. з англ. П. Тарашук. К.: Основи, 1994. 224 с.
  47. Сталин И. Марксизм и национально-колониальный вопрос. Сборник избранных статей и речей. ОГИЗ: Государственное издательство политической литературы, 1939. 295 с.
  48. Старосольський В. Й. Теорія нації / Передм. І. О. Кресіної. Нью-Йорк;

- Київ: Наук. Т-во ім. Т. Шевченка; Вища шк., 1998. XL, 157 с.
49. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). К.: Товариство «Знання», КОО, 1998. 251 с.
  50. Степико М. Т. Щодо поняття нації. Українська політична нація: проблеми становлення: Зб. наук. ст. / За ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. К.: НІСД, 2012. С. 23-31.
  51. Сторожук С. В. Генеза нації в контексті західноєвропейського та українського модернізму / Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. К.: 2011. Вип. 7 (105). С. 41-51.
  52. Сторожук С. В. Мультикультуралізм і національна держава: перспективи взаємодії / Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. наук. пр. К., 2014. Вип. 32 (45). С. 195-203.
  53. Сторожук С. В. Нація: історія і теорія проблеми (історико-філософський вимір): Монографія. К.: ВАДЕКС, 2013. 320 с.
  54. Сторожук С. В. Сутність поняття «територіальна нація» у концепції В. Липинського / Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць. – Вип.10(98). К.: 2010. С. 78-87.
  55. Тишков В. А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии; Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. М.: Наука, 2003. 544 с.
  56. Фіхте Й. Г. Промови до німецької нації. Мислителі німецького Романтизму / Упор. Л. Рудницький та О. Фешовець; пер. з нім. Г. Кімак. Івано-Франківськ: Вид-во «Лілея-НВ», 2003. С. 110-134.
  57. Фихте И. Г. Речи к немецкой нации (1808). М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2008. 336 с.
  58. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / Дослідження. Статті. Матеріали. Зібрання творів у п'ятдесяти томах: Наукові праці Томи 44-47 / За ред. В. Ю. Євдокименко. К.: Наукова думка, 1986. Т. 45:

Філософські праці. С. 423-438.

59. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / Пер. с нем.; сост. и послесл. докт. филос. наук А. А. Гусейнова. М.: Прогресс, 1992. 576 с.
60. Dinnie K. Nation Branding: Concepts, Issues, Practice. Butterworth. Heinemann: Routage, 2007. 288 p.
61. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. Cambridge; London; New York; Toronto: Cambridge University Press, 1985. 220 p.
62. Smith Anthony D. Myths and Memories of the Nation. Oxford; New York: Oxford University Press, 1999. 288 p.
63. Smith Anthony D. The Ethnic Origins of Nations. Oxford: Basil Blackwell, 1986. 312 p.

РОЗДІЛ 3.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ РОЗВИТОК ЗМІСТОВНОГО НАВАНТАЖЕННЯ ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРА»

3.1. Зміст культури в історико-філософському процесі

Сучасна Україна постала в епоху розвитку інформаційних технологій та загальносвітових тенденцій глобалізації. Це вимагає постання не тільки відповідного споживача, а й формування суспільства знань, що характеризується високим рівнем культури, освіченості й демократії. Одночасно із розвитком технічних можливостей перед індивідом нависла загроза бути втягнутим у досить негативне явище – «суспільство споживання». Піддаючись впливу «ринку», низькопробним взірцям масової культури, рекламі, людина підсвідомо поглинається в атмосферу духовної стандартизації та деградації. Формується стереотип «масової людини» – пасивної, не спроможної до творчого осмислення дійсності. Відповідно, все це може призвести до втрати орієнтирів, що передбачають знання норм та правил як основних принципів культури. Величезний розрив між минулим і теперішнім – одна з характерних ознак нашого часу, а тому, як влучно відзначає Х. Ортега-і-Гассет, там, де немає культури, залишається тільки варварство.

Процеси духовної стандартизації і деградації є наслідками втрати національного обличчя, самобутності національної культури, незнанням свого коріння, традицій і звичаїв дідів і прадідів. А тому художня освіченість, зокрема обізнаність із міфологією, епосом, фольклором, обрядами і святами свого народу, його історією може вважатися однією з ознак культурності людини. Звертаючись до духовної спадщини нації та її культури, що пройшла нелегкий шлях становлення у боротьбі за самостійне існування та окремішність, ми повертаємось до забутих джерел, що дають нам відповідь на запитання хто ми та чийх батьків діти, допомагають здобути власне національне обличчя, усвідомити індивідуальну й національну самобутність, щоб мати шанс повноцінно

реалізуватися як особистість.

Людина культури – не абстрактна, позбавлена коріння «загальнолюдина», вона включена в соціокультурний процес та «життєвий світ» спільноти, з якою себе ідентифікує (завдяки своєрідності «життєвого світу» як специфічного способу людського буття людина та суспільство стають зрозумілими). Культура проявляється у характері, звичаях, способі мислення та спілкування; вона є виявом духовності, що вирізняє одну національну спільноту від іншої та розкриває її самобутність. Якщо для М. Вебера культура – поняття ціннісне, а нація – то найвища цінність, що має індивідуальність і здатна виробляти духовні цінності в середині спільноти, то для австромарксистів О. Бауера, К. Реннера і К. Каутського нація – це культурна і мовна спільнота. На думку Е. Сміта, культура – це «незмінний підмурівок суспільства», у тому числі й нації, що спирається на пам'ять, традиції, міфи та символи. Хоча за В. Старосольським культура є однією із найважливіших умов творення нації (мова, письмо, спільність інтересів), її сутнісною ознакою, однак вона не вирішує усієї проблеми націєтворення, адже не культура формує націю, а нація як політична і культурна спільнота формує той простір культури, що виступає результатом діяльності цієї спільноти. Попри те, що нація є суто політичним феноменом, спільний для усіх її представників культурний простір або національна культура завжди постає на тлі етнокультурних елементів.

Життєвий світ людини є складним, неоднозначним. Він позначений різноманіттям тих культур, які визначають його самобутній характер. власне саме тому, культура певного народу – це завжди унікальне поєднання та співіснування елементів культури різних народів та націй. Це співіснування вибудовується на тлі рівноправності та діалогічної взаємодії, що призводить до взаємного збагачення, неприпустимості претензій на домінування з боку кожної з них чи визнанні цивілізаційний вартостей та культурних здобутків пріоритетними стосовно тих національних вартостей, які сприяли їхньому постанню.

У ситуації розмаїття культур закономірно постає питання про визначення

поняття культури, яке слід розпочати із історії виникнення слова. І тут починаються труднощі, адже, звертаючись до спеціальних книг і статей за визначенням, зіштовхуємося із численною кількістю дефініцій. Це створює понятійну плутанину не тільки у міждисциплінарному зрізі досліджень чи філософії, але й у буденному житті. Зрозуміти підкреслену багатоманітність та відчутти контекстуальну динаміку поняття культури дає можливість історико-філософська ретроспекція його змістовного навантаження.

Слово «культура» походить від латинського «cultura» і в перекладі означає обробіток, вирощування, догляд. Початкове його значення стосувалося обробітку землі та застосовувалося у сільськогосподарському і лісовому господарствах, будучи пов'язаним із працею селянина. В античному світі слово «культура» використовувалося для позначення процесу обробітку землі («культивування землі»). Саме у цьому значенні воно вперше зафіксовано в праці Марка Порція Катона Старшого «De agri cultura» (III столітті до н.е.). Даний трактат присвячений не просто особливостям обробітку землі, а її догляду, що передбачало особливе ставлення до неї. Те душевне налаштування, що визначало ставлення людини до землі та її обробітку, згодом стало осердям змістового навантаження культури. ця інтенція вперше проглядається у «Тустуланських рукописах» давньоримського оратора і філософа Марк Туллій Цицерон, котрий, хоча і в переносному значенні, почав використовувати це слово не щодо землі, а духовності людини. Так, приміром, мислитель назвав філософію «культурою душі». Саме у культурі мислення Цицерон вбачав шлях до збагачення внутрішнього, духовного світу людини: «Як родюче поле без обробітку не дає результатів, так і душа. Обробіток душі – це і є філософія: вона виконує в душі вади, готує душу до посіву і ввіряє їй – сіє, так би мовити, лише ті зерна, які, дозрівши, приносять щедрий урожай» [65].

У Давній Греції близьким до слова «культура» було слово «пайдейя», що використовувалося в якості виховання душі. Виникло у V столітті до н. е., у софістиці. У той час як для Аристотеля «пайдейя» – це умова щастя для усіх членів суспільства, для Платона вона є онтологічною категорією – умовою

спасіння душі, способом прилучення до істинного буття. Варто додати, якщо римляни вживали слово «cultura» переважно із яким-небудь об'єктом у родовому відмінку, тобто, у сполученнях, що позначали удосконалення певної навички (напр., «culturejuris» – вироблення правил поведінки, «culturelingual» – удосконалення мови, «culturescientiae» – засвоєння науки, «cultureliterarum» – удосконалення письма тощо), давні греки послуговувалися словом «techne» в якості уміння виготовляти речі (майстерність) за певними засадами і правилами – те, що ми зараз називаємо «мистецтвом».

За Середньовіччя змістовне навантаження слова «культура» дещо видозмінюється (кінець V – початок XIV століття). Звісно, воно й надалі продовжує використовуватися для позначення рівня майстерності в певній сфері. Крім того, все частіше його вживають для характеристики розумових навичок. Поміж тим, саме в цей час, поряд зі словом «культура» найбільшого поширення набуває слово «культ», яке застосовується виключно в релігійному контексті, для позначення системи дій спрямованих на вшанування Бога. Тож не випадково слово «культура» і «культ» схожі за змістом, адже, як зазначає П. Гуревич, «культура народилась із культу. Вона співприродна духовності і, відповідно, релігії» [17]. Однак, не зважаючи на позірну схожість, між ними існує суттєва відмінність. Культ – це поєднання трансцендентного і реального світу (рух зверху вниз), культура, втрачаючи сакральне значення, – це світ ratio (рух знизу вверху). Тому початкове значення «культури» у його сакральному значенні нерозривно зв'язане із «культом». Звідси – близькість культури і релігії за духовним началом.

Докорінні зміни у тлумаченні змістового навантаження поняття культури вперше проглядаються у філософській спадщині європейських просвітників. Так, приміром, німецький вчений-історик та правознавець С. Пуффендорф, якого вважають засновником Німецького Просвітництва, розглядав культуру крізь призму розуму, який є єдиним засобом творення впорядкованого і гармонійного світу. Розвиваючи, або культивуєючи засобами виховання, освіти, науки та мистецтва, корисні як для життя окремою людиною, так і суспільства

загалом моральні та громадсько-правові вартості, вчений тлумачив культуру як результат розумової діяльності, носієм якої може бути тільки освічені верстви населення. У 1782 р. німецький просвітник І. Аделунга опублікував роботу «Досвід історії культури людського роду», в якій запропонував використовувати слово «культура» для позначення діяльності спрямованої на ушляхетнення схильностей та здібностей окремої людини та всього суспільства засобами самовиховання. Через два роки по тому, тобто у 1784 році, у світ виходить перший том «Ідей до філософії історії людства» Й. Гердера. В цій праці слово «культура» повністю втрачає свою метафоричність і теоретичним і філософським змістом: «...виховання людського роду – процес і генетичний, і органічний: генетичний – завдяки передачі, органічний – завдяки засвоєнню і застосуванню переданого. Ми можемо при бажанні дати цьому другому народженню людини, що проходить крізь усе її життя, назву, пов'язану або ж обробітком землі – «культура», або ж з образом світла – «просвітництво». Цей ланцюг культури і просвітництва охоплює усю землю, від краю до краю» [9, с. 244]. Для Й. Гердера культура – це продукт діяльності людини, оскільки уся людська історія – це історія розвитку культури: людство проходить певні етапи свого розвитку, культура ж розвивається разом із ним.

Розвиток змістовного навантаження поняття культури пов'язаний із розвитком та удосконаленням мови – найважливішим комунікативним засобом, завдяки якому людські спільноти об'єднуються, встановлюють правила та закони, передають із покоління у покоління свої навички та вміння. У мові, на думку Й. Гердера, сконцентрований характер народу та його розум: «Але з часом це плем'я, вирішиши в невелику націю, – зауважує мислитель, – осідає на своєму терені. Вона має певне коло потреб, а також мову, що обслуговує ті потреби... народ передає свій духовний набуток іншому народові. Так у великому поступі націй набувають вищого рівня мистецтва, науки, культура і мова – це найкращий спосіб удосконалення їх, який вибрала природа» [7, с. 8]. Мова володіє онтологічними підвалинами світорозуміння, постає як суто людський спосіб реалізації у світі, тому щоб пізнати культуру іншого народу, варто заглибитись у

його мову.: «Життя – це заглиблення в мову. Кожен, хто прагне освоїти чужий край і чужу культуру, повинен шукати можливостей заглибитись у іншу мову» [4, с. 189].

Думки Й. Гердера щодо засадничого значення мови згодом були підхоплені В. Гумбольдтом: важливість мови філософ виводить зі способу бачення людиною світу – виникає можливість дослідити процес перетворення світу в думку, адже мова є своєрідним інструментом людського мислення, завдяки якому удосконалюється робота людського духу: «Дух, яким ми осягаємо, порівнюємо, впорядковуємо, розглядаємо, пронизує усю внутрішню творчість мови як деяку інаковість, що його оточує, і мова, що представляє собою по суті форму його мислення, стає для нього якби знову матерією... Мова – дещо більше, ніж інстинкт інтелекту, адже в ньому сконцентроване не звершення духовного життя, але саме життя...» [16, с. 365]. Звідси В. Гумбольдт виводить поняття «мовне світобачення», що відображає світогляд народу – джерело самобутності та головна ознака національних відмінностей: «Але мова – це не просто засіб взаєморозуміння, але зліпок зі світовідчуття і духу того, хто говорить... У мові можна виявити сліди, що вказують на те, що при його утворенні основним джерелом слугувало чуттєве світосприйняття або ж глибина думки, у яких це світосприйняття зазнало духовного обробітку» [16, с. 397]. Тож мова відкриває найпотаємніші глибини людської думки, а її розвиток свідчить про розвиток як конкретної спільноти, так і всього людства.

Звернемо увагу на специфіку трансформації змісту поняття «культура» в межах німецької класичної філософії. Так, для І. Канта культура означає здатність індивіда піднятися над своєю тварною природою (емпіричною, чуттєвою) до рівня морального (розумного) існування. Ця здатність обумовлює цілі, на які індивід спирається, виконуючи свій моральний обов'язок. Підводячи культуру до дисципліни розуму, І. Кант вбачав її сутність у пануванні морального обов'язку над проявом почуттів. Культура не дається людині від народження, але виховується. Тому будучи наділеною творчими можливостями, вона має розвинути їх і удосконалити – у такий спосіб вона долучається до

справжнього буття: «Відповідно, досконалість може бути ні чим іншим, як культурою здатності людини (чи культурою природних задатків), у якій розсудок як здатність [давати] поняття... є вищою здатністю, але і в той же час культурою волі (моральнісного образу думок) для задоволення усякого обов'язку». У свою чергу, «1. Обов'язок людини власними зусиллями вийти зі [стану] первісної своєї природи, зі [стану] тварності (quoad actum) і все вище піднятися до людського [стану], тільки завдяки якому він і здатен поставити собі цілі, (восполнять) нестачу свого знання і виправляти свої помилки...» [29, с. 420]. Як тільки людина перестає удосконалюватися – втрачається шлях до свободи як основної умови її щастя, адже тільки вільна істота (моральнісна) здатна піднятися над своїми тварними інстинктами і долучитися до вищого блага. Тож культура, спрямована на розвиток людських здібностей, має стати метою для людини, адже заснована на моральнісних законах, вона виховує свободу, високі прояви та почуття.

Якщо концепція Й. Гердера направлена на рівноправність культур, то для Й. Фіхте вона представлена у вигляді ідеї месіанізму німецького народу та винятковості культури. Він переконаний, що тільки німецький народ – спадкоємець справжньої культури, а німецька мова – жива і творча, здатна відродити культурне життя. У «Промовах до німецької нації» Й. Фіхте наполягає на створенні держави, побудова якої стане можливою завдяки поверненню німецькій нації втраченої самотності, яка, у свою чергу, залежить від нового національного виховання. Засобом до такого виховання та самовдосконалення індивіда є культура – вічна і самоцільна, в якій людина отримує своє кінцеве призначення. Окрім того, що культура — не тільки спосіб самовдосконалення індивіда, а ще й процес набуття ним певних навиків, які потрібні для гармонійного співжиття у соціумі, останнім і вищим проявом кінцевого призначення людини є згода з собою. Тому вона має узгодити своє розумно-чуттєве існування, «чуттєвість, – як каже Й. Фіхте, – має культивуватися: це найвище і останнє, що з нею можна зробити» [62, с. 17].

Хоча проблемами культури спеціально Ф. Шеллінг не займався, її

трактування здійснюється через мистецтво як проміжну ланку між природою та світом ідеального. Так, мислитель захоплюється міфологією як первинним матеріалом для мистецтва, символами, алегорією тощо. Навпаки – у Г. Гегеля культура пов'язана з освіченістю: її приналежність до «царства духу» визначає простір абсолютної свободи для індивіда. Культура проявляється через освіченість («*bildung*»), отже означає «відчуження природного буття»: «Таким чином, те, завдяки чому індивід тут володіє значимістю і дійсністю, є освіченість. Його істинною першопочатковою натурою і субстанцією є дух відчуження від природного буття. Ось чому це зречення... водночас є засобом або переходом мислинневої субстанції в дійсність, так і навпаки – перехід певної індивідуальності в сутність. Завдяки освіченості індивідуальність готує себе до того, що вона є в собі, і лише через це в собі вона володіє дійсним наявним буттям; наскільки вона є освіченою, наскільки й дійсною, та розраховує на силу» [5, с. 263].

Упродовж XIX століття поняття «культура» розширюється і доповнюється, трансформуючись у комплексне поняття. Так, особливого характеру й спрямованості воно набуває у філософському світогляді позитивістів. Позначений розквітом природничих (позитивних) наук, позитивізм характеризувався намаганням створити науковий світогляд «без будь-яких метафізичних або теологічних вірувань» (Г. Спенсер) і наукову методологію, що базувалася б на даних позитивних наук. Засадничі принципи позитивістської методології наукового мислення – збирання, опис і класифікація фактів – поширювались і на вивчення духовної культури, котра для позитивістів не була чимось системно-цілісним. На цей час уже існували такі галузі, як філософія культури, соціологія культури, антропологія культури, історія культури, які розвивалися окремо одна від одної.

Першу спробу дефініції поняття культури в епоху позитивізму зробив англійський етнограф, культуролог і засновник антропології Е. Тайлор. «Культура, або цивілізація, – писав він, – є складною цілістю, що об'єднує знання, вірування, мистецтво, мораль, право, звичаї, а також усі інші

здібності і навички, здобуті людиною як членом суспільства» [60, с. 18]. Таке визначення культури то звужувалося, то розширювалося, відповідно до часу, обставин і поглядів дослідників, але не суттєво, і в основному зберегло свою значимість і до сьогодні. Е. Тайлор пише, що через вивчення звичаїв і вірувань різних народів можна дізнатися про закономірності, які лежать в основі людської культури. Однак потрібно бути обережними, адже погляди і звички у різних народів можуть бути однаковими, що виходять із раціонального судження і практичної мудрості. Також буває небезпечно відривати який-небудь звичай від подій минулого, отже не можна до нього відноситись як до ізольованого факту. Тому при вивченні феномену культури і цивілізації важливо відштовхуватися від історичного підходу, особливо в релігії.

У ХІХ столітті вплив соціальних, біологічних та соціобіологічних чинників позначився на розвитку феномену культури. Порівнюючи сучасну «штучну» людину із первісною «природною», Й. Гердер приходив до висновку, що культура розвиває людину і одночасно обмежує її можливості. Тому до культури він включив духовну діяльність «неосвічених» прошарків та «нецивілізованих» народів і трактував цю діяльність як ґрунт та основу всієї культури. Не дивно, адже вже у ХІХ столітті центр ваги переноситься на дух, волю, життєвий порив людини. Вирішальне значення у зміні парадигми людського мислення і переоцінці цінностей в сфері культури відіграв Ф. Ніцше, який рішуче заперечив раціоналістичну модель розумності світоустрою і відповідну їй модель людини як носія розуму, що пізнає і впорядковує буття. Відтепер розум не лише не сприяє гармонізації людського життя, але заважає йому. Мислитель запропонував принципово нову морфологію культури, вказавши на її глибинні позараціональні чинники й структури. Їх дія має потужніший характер, аніж розум здатен їх опанувати, а масштабами і силою вони перевершують його.

На початку ХХ століття ідеї Ф. Ніцше продовжують психоаналітичні теорії З. Фрейда та К. Юнга. Вони фактично доводять, що культура не тільки шкодить людині та пригнічує її індивідуальність, але й подавляє численними нормами і заборонами. Звідси – постійні страждання від протиріч між бажаннями і

приписами культури. Це, у свою чергу, спричиняє розвиток неврозів. Тому культура, на думку З. Фрейда, є ворогом людини, адже руйнує природне начало в людині. Зрештою, однією із центральних проблем культурології, за З. Фрейдом, є проблема соціалізації людини, тобто входження в культуру – систему заборон певних прагнень і бажань, зокрема, сексуальних. Для К. Юнга, який зосередився на дослідженні колективного підсвідомого, глибинною основою культури є архетипи – прообрази, проформи мислення та поведінки, що становлять універсальну основу психічного життя індивіда і водночас є своєрідною матрицею людської духовно-практичної діяльності. На їх ґрунті утворюються міфи, вірування, релігії тощо.

У другій половині ХХ століття феномен культури наповнюється новими змістовними аспектами. Так, протиставлення «людина – природа» включає в себе екологічний момент виховання людини (А. Швейцер), «людина – суспільство» – аксіологічний (М. Вебер), у контексті націєтворчого значення культури вона проявляється як головний фактор об'єднання спільноти у націю (О. Бауер), стає результатом діяльності національної спільноти (О. Шпенглер), та становить модель формування державних і національних утворень (Е. Сміт). Інтенсивного розвитку набуває соціологія культури (М. Вебер, Е. Дюркгайм, В. Парето, Ф. Тенніс, Г. Зіммель, тощо). Так, М. Вебер доводить, що чинникам духовної культури може належати «первинна роль» у виникненні й конструюванні суспільно-економічних процесів та структур. Для нього культура – це перш за все ціннісне поняття, однак, з іншої сторони, існує небезпека підміни цінностей виключно культурними явищами. У такому випадку проституція лежатиме в одній площині із релігією чи грошима: «Говорячи ... про зумовленість пізнання культури ідеями цінності, – пише М. Вебер, – ми сподіваємось, що це не стане підставою глибоко помилкового висновку про те, ніби для нас культурне значення мають лише ціннісні явища. До культурних явищ проституція належить аж ніяк не менше, ніж релігія чи гроші, і всі вони... прямо чи опосередковано зачіпають наші культурні інтереси...» [3, с. 227].

Радикальні зміни в європейській соціокультурній ситуації ХХ століття

змусили вчених та культурологів заговорити про «кризу в культурі», яка для німецького теолога та місіонера А. Швейцера була перш за все пов'язана із екологічною кризою, спричиненою низкою відчужень людини – від вироблених нею продуктів до суспільства та природи. Як наслідок – індивід втрачає своє призначення як носія культури. Тож невід'ємним елементом культури, за А. Швейцером, є етичне самовдосконалення індивіда та суспільства. Прагнення людства, обумовлені етичними цілями, дозволяють їм повною мірою користуватися благами матеріального прогресу і при цьому залишатися хазяїном положення. Врятувати сучасне суспільство, на думку А. Швейцера, можна лише відмовившись від утилітаристської етики, що роз'єднує, і перейти до етики універсальної, яка полягає в тому, щоб виявляти однакове благоговіння перед життям як по відношенню до власної волі, так і по відношенню до будь якої іншої. Таким чином, критерієм розвитку культури А. Швейцер вважав досягнутий суспільством рівень гуманізму.

Синтетичну концепцію буття культури запропонував іспанський мислитель Х. Ортега-і-Гассет, який визначив культуру як результат людської діяльності, що становить єдність природних (біологічних) і духовних (суто людських) сил. При цьому мислитель наголошує на тому, що культура – невід'ємний складник буття людини, життєва реальність і дороговказ, система ідей про світ і саму людину, що надає сенс людському існуванню і спрямовує його. Ідеї культури, на відміну від констатуючих ідей науки, «живі ідеї», злиті з життям людей; культура – це система живих ідей, які притаманні кожному часові, ідей, якими час живе. Коли попередні «живі ідеї» відмирають, а нові ще не народилися, тоді порожнини заповнюються штучними теоретичними побудовами. Саме таким проміжним періодом Х. Ортега-і-Гассет вважав свою епоху, першу половину ХХ століття, а її атрибутивною рисою – продукування «псевдоідей», що стають набутком і ґрунтом для «масової культури».

Непересічну роль для розвитку змістового навантаження культури мала запропонована у творчій спадщині О. Шпенглера концепція циклічного розвитку культур і цивілізацій. На думку мислителя, історію людства варто розглядати в

контексті історії культур та цивілізацій, які виникали, досягала розквіту, а згодом занепадали. Цей процес, як доводить О. Шпенглер, відбувається постійно – цивілізації, або самобутні соціокультурні простори, постійно виникають і занепадають у підсумку чого є всі підстави говорити про циклічний розвиток історичного процесу.

В контексті нашого дослідження цікавою та актуальною видається думка О. Шпенглера щодо націєтворчого аспекту становлення культури. Зокрема, розмежувавши культуру і цивілізацію (цивілізація – вища стадія культури, у якій відбувається її остаточний занепад), мислитель стверджує, що кожна культура має власну долю, якою рухають нації, тому культура – не стільки чинник формування національних спільнот, як результат їх діяльності. «Якщо ми розглядаємо

історію великих культур, – пише вчений, – то її об'єктом, тим, що рухає, є нація» [66, с. 1138]. Загалом О. Шпенглер, так само як і Й. Гердер, обґрунтовує принцип рівноправності культур. На його думку, кожна культура має свою власну структуру, «програму» і метамову, в основі якої лише їй властиве світовідчуття і засоби вираження. Кожна культура унікальна і неповторна, з власною міфологією, символічними кодами, метастилем сприйняття і мислення, цінностями.

Якщо для австрійського вченого О. Бауера сутність культури розкривається через характер національної спільноти, то для Е. Сміта – через спільність міфів і спогадів, що нею культивуються і передаються із покоління в покоління. Кожна культура національна за своєю суттю, на думку О. Бауера, однак, з іншої сторони, кожна національна культура історично закорінена, а тому, на уточнення Е. Сміта, її об'єднує спільна пам'ять (спогади), певні традиції, міфи та символи. Тільки тоді культура за змістом є національною (на противагу глобальній і плинній), коли є «незмінним підмурком суспільства зі своїм повільним ритмом комунікації, глибокими структурами в людській психіці й усеохопними символічними кодами й плетивами суспільних відносин», що визначає особливості

націєтворення [55, с. 79].

Змістовне навантаження поняття культури у історико-філософському процесі засвідчує, що сучасне різноманіття його визначень обумовлене соціокультурними та світоглядними умовами становлення. Важливим в цьому відношенні є те, що кожен з історично сформованих аспектів змісту поняття культура, незважаючи навіть на певну неспівмірність – як наприклад, обробіток землі чи виховання душі, завжди іманентно присутній і виявляється лише в антропологічному вимірі. Який би з аспектів змістовного навантаження ми не розглядали, він завжди проявляється через людину і у відношенні до людини. Саме тому, єдиним і незмінним осердям змістовного навантаження поняття культура виступає діяльність людини, що проявляється і як процес, і як результат.

3.2. Народна та етнічна культури як рівні відображення суспільної свідомості

У модерному історико-філософському дискурсі концепт нації являє собою сформований тривалою історією бінарний смисловий синтез. Суть його полягає в тому, що в сучасному понятті «нація» тісно переплелися й були концептуально зафіксовані уявлення про національну спільноту як про етнокультурне та державно-політичне (громадянсько-правове) утворення. У ньому проявилось те, що в реаліях практики нації є спільнотами, які консолідуються етнокультурними та громадянсько-політичними чинниками, національною свідомістю і конститууються у формі національних держав. Якщо французька модель нації побудована на політичних чинниках, то в основі німецької лежать чинники етнокультурної природи, де нація – це мовна та культурна спільнота. У свою чергу, під німецьким духовно-просвітницької та романтичної течії етнокультурні впливи почали домінувати серед народів Центрально-Східної Європи, яких у другій половині XIX століття охопила хвиля національного відродження, в ході якої основний акцент ставився на культурно-мовних

компонентах.

Від початку слово «нація» мало етнокультурний зміст, і лише згодом, у Модерний час, його конотації набувають політичного забарвлення. Згадаймо, критеріями належності до націй за Середньовіччя були «кровна спорідненість», «колективний родовід або місце народження», «земля», «країна походження», спільність «мови, звичаїв, традицій», «колективних вірувань» тощо. До того ж, слово «нація» упродовж багатьох століть мало етнокультурне як позитивне, так і негативне призначення щодо поділу людей на «свої» та «чужі» спільноти. Показово, але спільність походження, традицій і звичаїв, мови разом з тим характеризують концепт «етносу» (часто іменованій народом чи нацією), а через елементи етнокультурної тяглості (символи, міфи, традиції), які мають змінний характер, процеси етногенези переростають у націогенез (нації не утворюють з «нуля», а на основі етнічних спільнот). На основі віри у спільне походження та наявності культурної єдності (мови, звичаї, епос, фольклор – усе те, що входить до складу етнічної культури) формуються етноси, на основі чинників етнокультурної і політико-правової природи – нації.

Функціонування культури як групового феномену у вигляді життєдіяльності спільноти – родини, общини, етносу, народу, нації тощо, обумовлене рівнем розвитку свідомості різного типу колективних спільнот. Ідентифікація з народом, його традиціями в стереотипах соціальної художньо-творчої практики – усе це прояви народної культури. Остання характеризується випрацюваними століттями способами поведінки, до яких народ звик і які найбільш повно відповідають економічним і побутовим умовам його життєдіяльності (спільна праця, побут, дозвілля). Навики та вміння тут передаються із покоління в покоління, зазвичай вони не потребують спеціальної підготовки та знання, що наприклад важливо для професійної культури. Не зважаючи на те, що народна культура – це культура широких верств населення, художня творчість, як вища форма естетичної діяльності людини, незалежно від класового розшарування, сприяє виявленню кращих здібностей індивіда і є втіленням його свободи та умовою самовдосконалення.

Найчастіше народну культуру ототожнюють із фольклором, однак вона не вичерпується ним. Народна (традиційна) культура – ширше за змістом поняття, що визначає і регулює усі аспекти життєдіяльності общини: уклад життя, форми господарської діяльності, обрядовість, соціальні взаємовідносини між членами суспільства, звичаєве право, родинне життя, житло, одяг, харчування, знання (медицина, ветеринарія, календар, астрономія) тощо. Фольклор – це сфера народної художньої творчості, де почуття, думки та настрої народу найбільш повно знайшли своє відображення. Він накопичує, зберігає і передає досвід чуттєво-емоційного та раціонально-інтелектуального розвитку народу і включає: традиції, звичаї, обряди, ритуали, народне мистецтво (казки, балади, епос, історичні пісні, гумор, прислів'я, приказки, пісні, танці, декоративно-прикладне мистецтво тощо). У найширшому розумінні фольклор (з англ. folk – народ, lore – вчення) постає не тільки основним виявом народної культури (усіх прошарків непривілейованого населення), але й чинником ідентифікації людини з групою, головним засобом трансляції архетипних форм синкретичної первісної культури, на тлі якої формується єдність народу і яка визначає його тривкість у часі. Особливістю фольклору є те, що він зароджується і функціонує у класовому суспільстві, у якому народ постає «як історично змінна спільність соціальних груп із різною класовою структурою на різних етапах історичного розвитку» [51, с. 25].

Фольклор – це народне мистецтво, однак не будь-яке народне мистецтво є фольклором, оскільки народність – якісна його характеристика: «Народність мистецтва – це якість, – каже М. Русин, – що виражає ставлення мистецтва до буття й свідомості народних мас і є його органічною властивістю» [51, с. 26]. Так само народність може бути невід'ємною складовою і професійного мистецтва, адже: «Народність – не атрибутивна властивість усього фольклору й не завжди обумовлена класовою приналежністю його творців. Основний її критерій – ідейна спрямованість фольклорних творів, характер вирішення або висвітлення в них найважливіших завдань суспільного розвитку» [51, с. 28]. Одночасно фольклор – це масове мистецтво, однак не будь-яке масове мистецтво є

фольклором: «Твір мистецтва стає фактом фольклору, коли він є не тільки популярним, а й масовим. Водночас не все, що існує в межах масового мистецтва, поширюється засобами масової інформації, стає популярним у найширшому розумінні цього слова, а отже, і фактом фольклору. Тому немає ніяких підстав для того, щоб ці поняття ототожнювати або підмінити одне одним», – пише М. Русин [51, с. 83]. Якщо культура мас є висхідним підґрунтям для роду, племені, етносу, народу, тощо, і є середовищем побутування людини, тобто культурою, що визначає устрій і стиль життя, то масова культура – це явище ХХ століття, культура споживання, доступна для широких верств населення, що подається у спрощеному, полегшеному вигляді. Зазвичай, культура мас спирається на перевірені досвідом традиції, масова ж культура – на ідеологічному й політичному свавіллі панівних у соціумі сил.

Основними ознаками фольклору є колективність, варіативність, синкретизм, анонімність. Зважаючи на колективний характер праці в первісному суспільстві, особливості фольклору, що успадковує від первісного мистецтва такі ознаки як синкретизм, утилітаризм та колективність, проявляються в тому, що ціннісно-нормативні уявлення і канони тут визначає публіка, а твір існує доти, доки художник слідує цим канонам. Тож ні про яку індивідуальну творчість у фольклорі не же бути й мови, адже індивідуальність художника розчиняється у колективі: «Фольклор живе, розвивається лише в певній соціальній атмосфері, – пише М. Русин, – коли створюються суспільні умови, за яких думки, ідеали, почуття індивіда співзвучні думкам, ідеалам, почуттям колективу, коли світорозуміння й світовідчуття художника та публіки збігаються» [51, с. 72]. Найяскравіше колективна природа фольклору проявляється у пісні, що, потребує маси та співзвучності голосів, найбільш доступна для народу, бо створюється його мовою. Ось чому бути народним співаком, за твердженням Й. Гердера, зовсім не означає походити із черні, адже: «Народ – не вулична чернь. Чернь ніколи не співає і не творить поезію, вона тільки горланить і перекручує» [10, с. 76]. Цікаво, що «оригінальні німецькі пісні» (отже народні), мислитель називає «живим нервом народу» [10, с. 78]. Тим

самим він підкреслює значення пісні як невичерпного джерела народної творчості, у якому відображений характер народу та особливості його мелосу.

До перелічених ознак фольклору варто додати усність. Вона відображає ту різницю у творчому процесі, що відділяє професійне мистецтво від фольклору, так як останній створювався не в писемній формі, а в усній. Але фольклор не можна назвати усною народною творчістю, оскільки в такому разі ми ризикуємо звужити обсяг його поняття до родової ознаки. Дійсно, специфіка фольклору може розкриватися через словесну творчість, де усність переходить в ознаку фольклору. Однак тоді обсяг поняття звужується, і виникає небезпека підміни видових ознак родовими: «Оскільки усність розглядається уже не як видова, а як родова ознака фольклору, то все, що не відповідає за нових історичних умов цій ознаці, фольклором не вважається» [51, с. 30]. У цьому контексті варто зазначити, що поняття фольклору охоплює не тільки явища духовної культури народу, а й матеріальної: «Результатом практичної діяльності людей є світ речей. Результатом духовного освоєння світу є народні звичаї, обряди, уявлення, норми поведінки та ін. Практичне й духовне ставлення до дійсності у фольклорі тісно взаємопов'язані» [51, с. 32]. Таке поєднання утилітарного й естетичного у фольклорі обумовлене особливим типом свідомості, породженим натуральним господарством і успадковане від первісного мистецтва.

В усному побутуванні фольклорний твір не завжди вдавалося запам'ятати та точно відтворити, адже він постійно піддавався змінам. Ці зміни відобразилися на тому, що фольклорний твір мав декілька, а іноді й десятки варіантів. Звідси – варіативність як основна ознака фольклору. Натомість зміни у фольклорному творі сприяли поліпшенню тексту, залишаючи незмінною тільки ідею: «Сучасний анекдот, скажімо, також зазнає змін, оскільки створюється й поширюється в основному усним шляхом. Але аналіз десятків варіантів однієї й тієї ж теми свідчить, що в різних варіантах незмінною залишається ідея» [51, с. 56-57]. Показово, що варіативність характерна ознака не тільки фольклору, а й професійного мистецтва, а основна різниця між ними полягає в тому, що «творчий процес, пошуки варіативності у фольклорі

відбувалися в межах традиції, а в професійному мистецтві – поза нею» [51, с. 54]. Звідси – важлива роль традиції у фольклорі. Серед фольклористів навіть побутує думка, що все, що не традиційно – значить нефольклорно.

Однією із важливих ознак фольклору є синкретизм, притаманний міфологічному типу мислення. У міфології як формі художньо-образного осягнення світу найяскравіше проявляється світогляд народу, його взаємодія із природою та оточуючим світом: «Міф спрямований на втамування людських бажань і організацію колективних дій... У міфі колективні уявлення, почуття і переживання переважають над індивідуальними, панують над ними... Основною функцією міфу є не пізнавально-теоретична, а соціально-практична, направлена на забезпечення єдності і цілісності колективу» [31, с. 45]. Світ, витворений міфологічною фантазією, синкретичний, тому у міфі людина невіддільна від світу природи. Найяскравіше синкретизм міфологічного сприйняття отримав своє вираження у фольклорі, знайшовши втілення у художньо-творчій діяльності народу: танець, пісня, казка, прислів'я, приказки, билини, історичні перекази тощо. Одночасно його вираження помітне і в оздобленні та виготовленні утилітарних речей (зброї, знаряддя праці, побутові речі), що отримали своє культове і сакральне призначення.

Прикметною рисою давньоукраїнської міфології був демократизм, зрозумілість для народу, у її пантеоні, за свідченням М. Семчишина, жодним чином не можна було знайти жорстоких богів, адже наші предки вирізнялися миролюбністю і життєрадісністю, на що надихала їх навколишня природа. Звідси давньоукраїнська міфологія вражає своєю розмаїтістю і великою кількістю персонажів. Як зазначає М. Костомаров, слов'яни називали одне і те ж божество різними іменами, їм не була властива віра в фаталізм, натомість вони вірили у могутність слова, що вилилося у поезії і відклало відбиток на пісенній творчості: поет носив ім'я вісника, а поезія мала характер віщування. Звідси у слов'ян повага до законів і правил батьків, житейської мудрості: «Людське слово мало в собі щось чародійне, заключало чародійну силу, котру пізнати була висока мудрість. Слово могло дати людині щастя і погубити її безповоротно; слово

могло відігнати хвороби, зупинити дію злих духів, управляти фізичними явищами, творити чудеса» [33, с. 234].

Окремої уваги заслуговує символіка фольклору, що бере початок від первісного мистецтва та художньо-магічного освоєння дійсності. Так, символ (від грец. знак, прикмета, ознака) – важливе джерело народного життя, оскільки є формою виразу і передачі духовного змісту культури через певні матеріальні предмети чи спеціально створювані образи та дії, що виступають як знаки цього змісту. По мірі того, як естетичне починає переважати над магічно-релігійним, символіка втрачає строгу регламентованість, а первісний архаїчний магічний образ поступово перетворюється на декоративний мотив. Потрібно зазначити, що у слов'янській міфології Сонце і Небо, Місяць і Зорі, Вогонь і Вода, Колесо і Хрест були символами – чуттєвим уособленням духовних сил, що знаменували собою практично-духовне осягнення людиною світу. Увібравши в себе різноманітні людські почуття (любов, страх, віра тощо), символ отримав свою діяльну реалізацію у вигляді обрядів і культових дійств.

Специфікою фольклорного твору є непрофесійність або самодіяльний характер. Самодіяльність – це діяльність, спрямована на засвоєння не основного роду діяльності (власне, це діяльність заради самої діяльності). Однак, у перспективі, самодіяльність може перерости у поступову професіоналізацію. Тому тут існує взаємопроникнення двох самостійних систем – художньої самодіяльності з професійним мистецтвом, звичайно, повне їх злиття не можливе, але не можна заперечити, що самодіяльний художник, який займається мистецтвом як хобі, ніколи не зможе реалізувати свою мрію – стати професіоналом: «Художня самодіяльність не підміняє собою професійного мистецтва, не може бути ототожнена з традиційним фольклором, оскільки має свою специфіку. Вона покликана зруйнувати стіну, що виросла в минулому між професійним мистецтвом і народом... Самодіяльні колективи не ставлять собі за мету готувати художників – професіоналів. Головне – допомогти людині відчути й зрозуміти красу навколишнього світу, зробити її життя багатшим і

яскравішим» [51, с. 64]. Важливе значення у фольклорі та народній культурі відіграє традиція. Вона представляє собою цілісну систему вироблених упродовж тривалого історичного буття способів поведінки, світоглядних засад, культурних навиків, духовних канонів, соціально-структурних форм, господарсько-виробничої практики, що передаються із покоління в покоління. Всупереч усталеним стереотипам традиція – це не застигла даність, а безперервний процес розвитку, творення і новаторства, оскільки культура кожного народу потребує не лише розвитку, оновлення та відтворення, а й збереження та засвоєння наступними поколіннями. У традиції старе існує поряд із новим та органічно злите з ним, переосмислене, але якщо надмірно захоплюватися традиціями минулого, існує небезпека підміни сучасного минулим, і тоді, зауважує М. Русин, «традиція із живих, плідних стимулів подальшого прогресивного розвитку» перетворюється на гальмо, мертву традиційність [51, с. 84]. Зазвичай, у фольклорі індивід, прагнучи вираження у творчості, не виходив за межі усталеного, а зображав відоме всім і кожному. А оскільки кожен мав різні здібності (бо всі ми за своєю природою неоднакові), то й зображав одне і те ж по-різному. Тому виникали різні варіанти художніх рішень традиційних схем.

Традиція містить той культурний спадок, який забезпечує віднаходження відповідей зі сторони молодшого покоління на складні життєві обставини і запитання, тому вона є умовою розвитку майбутніх поколінь. Згадаймо Й. Гердера, який писав, що традиція виступає не просто «вірою в слово батьків», а й умовою виховання і культури майбутніх поколінь. При цьому найстійкішою, на думку німецького мислителя, є писемна традиція, завдяки якій «народ впливає на народ, століття – на століття, а з часом увесь людський рід буде зв'язаний єдиним ланцюгом братської традиції» [8, с. 241]. Всупереч цій думці, зазвичай у народній культурі традиції передавалися від покоління до покоління через природні здібності людини – пам'ять, мовлення, природне музичне вухо, органічну пластику, тобто усно: «Це все те, що на відміну від писаної, на письмі закріпленої словесності, зберігається в пам'яті народу і за традицією, іноді через

століття, усно передається від покоління до покоління. В творах архаїчної словесності слово і словесний текст ніколи не існують самі по собі, але завжди в контексті обрядової дії, яка завжди має практичну утилітарну скерованість» [52, с. 24-25].

Потрібно бути особливо обережними при відтворенні традицій, адже слід пам'ятати, що вони існують за певних історичних, соціально-культурних умов, що постійно змінюються: «Шанувальникам старовини слід зрозуміти одну непересічну істину, – зауважує М. Русин, – як не можна стати сьогодні середньовічним лицарем, надівши лицарські лати, так не можна стати козаком, поголивши чуба і вдягнувши вишиту сорочку та червоні шаровари. Відродження козаччини, гетьманщини, а разом із тим і фольклору того часу можливе лише через відтворення тих соціально-економічних умов, що породило цю соціальну структуру, мистецтво, а також людину, для якої останнє було природним виявом душі...» [51, с. 84]. З однієї сторони, у суспільстві живуть традиції, успадковані від попередніх поколінь, із іншої – відбувається становлення нових, тому накопичуваний досвід має характер не просто повторюваності, а й трансформації, принципового перетворення у відповідності із новими історичними та соціально-культурними умовами: «Не варто полишати уваги думку, що процес виникнення нових традицій пов'язаний із загибеллю старих, оскільки між новими і старими традиціями можуть існувати органічні взаємозв'язки, в результаті чого деякі традиції, що виникли у далекому минулому, взагалі довго не зникають, а, відповідно до нового суспільного буття, збагачуються і розвиваються як за змістом, так і за формою» [2, с. 132].

Основною соціальною одиницею носія, оберігача і творця традицій є сім'я, оскільки через неї проходять силові лінії не лише збереження, трансмісії, але й витворення традицій. Тому традиційними стають ті елементи культури із цілого пласту дій і вчинків, що набули групового значення і стали частиною етнічного єднання і самоідентифікації: «Основний зміст поняття «традиція» складає не просто досвід минулих поколінь, а саме такий досвід, який включає в себе умови майбутнього розвитку на даному історичному етапі, в конкретних соціальних

умовах для даного суспільства, класу, соціальної групи» [51, с. 58-59]. Звідси успадковується не будь-який досвід, а той, що має свою суспільну й культурну значущість для наступних поколінь. Якщо ж традиції перериваються – втрачається зв'язок із історією та культурою народу, порушується наступність у засвоєнні колективного досвіду цілих поколінь.

Структура традиції досить складна і включає звичаї, обряди і ритуали (церемонії), що передаються від покоління до покоління. У науковій літературі поняття традиції досить часто ототожнюється із поняттям звичаю. Однак їх не варто плутати, оскільки традиція – це родове поняття, звичай – видове. З цього приводу слушною є думка британського дослідника Е. Гобсбаума, який вважає, що звичай гнучкіший за традицію, так як остання має вигаданий характер та проявляється у вигляді зовнішніх атрибутів і ритуалізованих практик: «Звичай – це те, чим займаються судді; традиція (вигадана) – це перука, мантия та інші зовнішні атрибути і ритуалізовані практики, які оточують їх основну діяльність» [67, с. 2-3]. Звичай стосується стереотипної форми поведінки, що постійно повторюється за певних обставин та пов'язаний із діяльністю, що має практичне призначення у суспільстві та культурі: «Звичаї можна розглядати як соціалізовані, прийняті громадою поведінкові норми та норми різноманітних соціальних і суспільних взаєностосунків, прав і обов'язків, котрі початково мали індивідуальний характер звичок, навичок та ін.» [46, с. 100].

На думку іспанського мислителя Х. Ортега-і-Гассета, суспільство просякнуте звичаями, оскільки ті являють собою наймогутнішу реальність, із якою ми зіштовхуємося щодня. Звичаї, каже вчений, – це суцільна суспільна звичка, доведена до автоматизму, найпоширеніший у суспільстві тип поведінки, що найчастіше повторюється не окремо взятим індивідом, а цілим колективом. Існують два типи звичаїв: «слабкі» і «жорсткі». Прикладами «слабких» є манера одягатись, національна кухня, прийняті у суспільстві норми поведінки, а також мова та особливості мислення. До «жорстких і сильних» відносяться право і держава. Загалом Х. Ортега-і-Гассет негативно ставиться до звичаїв і називає їх «життєвим скам'янінням», а соціум, що ними просякнутий, – «механізмом,

котрий механічно зберігає, у вигляді викопного скам'яніння, особисте життя людини», при чому «зберігає, щоби врятувати, зробити механічним, обезлюднити, знеособити» [45, с. 420]. Одним із первинних соціальних звичаїв, як твердить іспанський мислитель, є мова, що позбавляє нас надії на порозуміння, «паралізуючи» співжиття у соціумі. Мова нав'язується нам від самого народження, однак «це безмежна система загальноприйнятих слововживань – узусів», «неосяжне розмаїття загальноновживаних слів і стереотипних синтаксичних форм» [45, с. 399]. Більш зрозумілим є мовлення, але незрозумілим залишається сенс слів.

На перший погляд звичай і обряд видаються тотожними поняттями, однак, як зауважує С. Токарєв, поняття «обряд» значно вужче за своїм значенням від поняття «звичай», у підсумку чого, кожен обряд є різновидом звичаєвої практики, поміж тим не кожен звичай набуває форми обряду. Так, приміром, існує чимало звичаїв, які не передбачають обрядовості. В даному контексті, можна згадати український звичай толоки, або давній звичай кривної помсти тощо. «Таке широке явище культури, як «звичай» – зауважує С. Токарєв, – ми можемо розглядати як спосіб людської діяльності, а «обряд» – як одну із форм її реалізації поряд із певними раціональними діями... Обряд – найбільш давня із усіх форм звичаю, властива перш за все народній, традиційній культурі» [27, с. 203].

Розкриваючи зміст звичаю, все ж не варто ігнорувати того, що чимало з них набувають обрядового вигляду – їхня реалізація передбачає проведення цілого комплексу уставлених у певному порядку дій. Зазвичай такі звичаї-обряди несуть глибоко символічний зміст, віднаходження котрого постає головним завданням наукового пошуку у випадках вивчення ментальної своєрідності населення певної культури. В даному контексті показовим прикладом може плач нареченої перед весіллям, який, як не дивно, означає вмирання нареченої для свого роду, або тугу нареченою за своїм родом та дівочою свободою. Натомість

звичай обсипати хмелем чи зернами – спрямований забезпечити добробут і легке «хмільне» життя молодій родині.

Слід зазначити, що народні звичаї-обряди за своєю природою досить різноманітні і не завжди піддаються класифікації. Все ж, провідне значення у житті суспільства завжди відігравали родинні та календарні звичаї. Перші присвячені важливим подіям у житті людини – весілля, родини, поховання, які у кожному випадку означають перехід людини у новий соціальний статус. Натомість календарні звичаї частіше за всі пов'язані зі зміною природних сезонів, а відтак позначають перехід, або циклічний коловорот природи. Слід зазначити, що родинні та календарні звичаї взаємообумовлені, оскільки, в народній свідомості, як зауважують такі відомі вчені-етнографи як Дж. Фрезер, В. Маннхардта, В. Чічеров, О. Афанасьєв, О. Потебня, О. Веселовський, панувала віра у єдності космічних (природних) та соціальних процесів.

Упродовж свого історичного розвитку значення обряду змінювалось. Певним чином обряди (особливо сімейно-обрядовий цикл) вплітались у фольклор, що безпосередньо супроводжував їх. Так, поховальні і весільні голосіння, весільні і родильні пісні, замовляння доповнювали картину обрядового фольклору. Подальша лінія еволюції, на думку С. Токарева, полягала у поступовому вивітрюванні із обрядів початкового традиційно-релігійного змісту, пов'язаного із християнською догматикою і дохристиянськими релігійно-міфологічними уявленнями: «Було би неправомірно тому трактувати явища, що розглядаються суто як релігійні, – важливо, що вони стали одним із елементів побуту, далеко не завжди пов'язаного у свідомості людей із релігійними уявленнями і віруваннями» [61, с. 6-7]. Однак, на думку російської дослідниці В. Єрьоміної, сутність обряду вже від самого початку була зумовлена релігійним змістом, оскільки той є «лише одним із способів, за допомогою якого вірування втілюється у дію» [19, с. 7]. Обряд фокусує у собі найхарактерніші риси ритуалу (через ритуал визначалася сакральність), а тому будь-яке звернення до найдавніших вірувань і міфології, з точки зору дослідниці, мало б розпочатись із

вивчення обрядового циклу життя народу, бо саме обряд є формою виявлення релігійних почуттів у дії [19, с. 3]. Ще у найдавніші часи через виконання певних ритуалів людина прагнула покращити своє становище у світі: чи то захистити врожай від стихії, чи врятувати хворого та худобу, чи забезпечити спокійне життя у домі – отже, вона намагалась довести, що є не просто жертвою сил природи, але активним началом. Ось чому обряд має символічне призначення, у свою чергу він є втіленням «міфу в дії», або ж міф пояснює обряд.

Як бачимо, фольклор – явище складне і багатогранне, що включає не тільки мистецтво, а й світогляд народу, результат його соціально-побутової та практичної діяльності. Усвідомлення людиною свого обов'язку і відповідальності, оцінка дій, потреб і інтересів, почуттів і думок, поведінки та ідеалів, свого становища в природному та соціальному середовищах, здійснювалися крізь призму фольклору. Як частина світобудови через художню творчість людина прагнула відтворити модель пізнаного нею світу, вибудувати свого роду мікрокосм, через який був прямий вихід у макрокосм, до космічної гармонії. Через відображення світу в художній формі фольклорна свідомість перетворювала та створювала власну картину світу, протиставляючи світ порядку, гармонії – хаосу, організовуючи художню реальність за своїми канонами. Як невід'ємна частина духовного багатства народу, його самобутній пласт, фольклор становить вагоме підґрунтя розвитку народної культури.

Фольклор – це частина народної культури, притаманної традиційному суспільству – тобто суспільству із жорсткою ієрархією, усталеними соціальними зв'язками, сформованим укладом життєдіяльності спільноти, нормами та цінностями. Дана суспільна організація намагається зберегти порядок (традицію) у незмінному вигляді, століттями випрацювана поведінка є особливо стійкою, орієнтованою на виживання колективу. Якщо у народній культурі ключовою є свідомість «Ми» відмінні від «Вони», то в етнічній це протиставлення знімається в результаті свідомого витворення елітою етнічної культури через загальну свідомість «Ми» (єдиний контекст спілкування між

елітою і народом). Цей тип свідомості завжди формується активною частиною групи – елітою, яка ідентифікує себе як представника пасивної більшості групи – народу. Еліта піднімає свідомість народних мас, однак не внаслідок руху народу (він залишається на локальному рівні), а еліти до народу. Для цього по-перше, вона повинна бути зацікавлена у «використанні» народних почуттів, по-друге, захоплена «духом романтизму», по-третє, свідомо своєї діяльності, спрямованої на творення нової етнічної спільноти. «Призначення цієї інтелігенції, – пише з цього приводу Е. Сміт, – створити національну культуру, вільну від «доісторичних» рис і «архаїчної» природності народних культур, тобто усіх тих звичаїв, міфів, фольклору і символів, котрі з особливою цікавістю так полюбляє підносити ірраціональний рух, подібний романтизму» [57, с. 103].

Етнічна культура – це культура означеного етносу. Вона є своєрідною реакцією на умови його життєдіяльності, первинним ступенем чуттєвого сприйняття буття (відображення спільних почуттів, звичок, настроїв, емоцій, що виникають і виявляються у процесі повсякденної життєдіяльності етносу). У найширшому розумінні слова «етнічна культура» – це той «життєвий світ», який постає у підсумку колективного творення системи вартостей, яку поділяють усі її члени без уваги на станові чи будь-які інші привілеї. Поміж тим у вузькому розумінні значення, етнічна культура позначає спосіб життя та думання певної спільноти, систему взаємовідносин, звичаїв, традицій та ритуалів, мову, особливості мистецтва і особливо символіки, художню творчість та мистецтво загалом. Причём, як доводить В. Лісовий, значення етнічної культури може змінюватись залежно від того, в якому значенні вживається термін «етнос», адже етнічні утворення схильні до істотних історичних трансформацій в процесі культурного розвитку та міжкультурної взаємодії. Дещо іншу точку зору з цього приводу обґрунтовує Ю. Бромлей. Він вважає, що немає підстав ототожнювати етнічну культуру і культуру етносу (нації), оскільки остання «включає не лише етнічні, національно-специфічні, але й міжетнічні, інтернаціональні компоненти культури» [2, с. 123-124]. Культура етносу, на думку дослідника, забезпечує його функціонування як системи і поступово трансформується у національну

культуру.

На прикладі української етнічної культури можна прослідкувати загальну динаміку творення етнічної культури, виявити вплив культуро творчих елементів на рівень розвитку свідомості групи та основні чинники, що сприяли уніфікації спільноти. Початком кристалізації української ідентичності слід вважати «котляревщину» (П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко). Як «вихід на своє», вона увібрала найсуттєвіші риси етнічної відрубності українців: «Підрив, що втілюється в котляревщині, – пише Г. Грабович, – спрямований ... проти всього того, що «чуже», тобто далеке, холодне і якимось не вповні людське» [12, с. 329]. Сама ж творчість І. Котляревського не просто відокремлює українську стихію від російської, а й проектує нову ідентичність, покликану у подальшому окреслити нові вектори націєтворчого процесу. І хоча дана ідентичність не дає підстав для зарахування українців до когорта історичних народів (для цього необхідне постання історичної свідомості та опис із зовні), однак вже на початку ХІХ століття, на основі знаків, сигналів та культурних кодів, що відділяли україномовний світ від російського («свій» – «чужий»), можна було говорити про формування українського етносу та його культури.

Українська етнічна культура виросла із землеробської культури, а отже, належить до культури аграрного типу суспільства. Землеробство є феноменом, котрий не можна оминати при дослідженні історії, культури та духовності українського народу, адже саме воно визначило своєрідність та характер української культури. приміром, тісний зв'язок із землею визначив особливості світосприйняття українського народу, його мораль, зокрема, увесь уклад життєдіяльності українця був детермінований природними циклами та сільськогосподарським календарем (праця, відпочинок, звичаї тощо). Однак через те, що землеробська культура знаходиться на периферії життя (традиційний уклад українського суспільства упродовж століть впливав на консервативність культури), вона залишалася надзвичайно консервативною й мало піддавалася змінам, що мало амбівалентне значення в процесі етно- та націєтворення.

Традиційний уклад землеробської культури давав змогу українцям протистояти наступу техногенної цивілізації та зберегти власну культуру, однак не внаслідок процесам модернізації, а всупереч їм. Як пише Я. Грицак у своїх «Нарисах...», в цьому і полягала особливість української історії, що переважна більшість українського суспільства на межі XIX–XX століть жила традиційним укладом, тому його мало зачіпали економічні реформи із Заходу, а тим паче модернізаційні процеси. Ось чому «українцям, – каже вчений, – багато в чому вдалося зберегти свою ідентичність не внаслідок модернізації, а всупереч їй» [14, с. 15]. Усе залежить від типу суспільства, каже Е. Гелнер: модернізаційні процеси притаманні індустріальному суспільству зі складнішою і розвиненішою системою норм і комунікацій, аграрному ж, через свою периферійність і мало мобільність, важче вибудувати єдину стандартизовану культуру. Остання уможливорює універсалізацію освіти та стирання регіональних, культурних чи будь-яких інших відмінностей у суспільстві: «Це повинна бути культура особливого роду – «висока» культура..., підпорядкована складній системі норм і стандартів. Її розповсюдження вимагає неординарних зусиль у сфері освіти, і дійсно, у цьому суспільстві послідовно і практично повно реалізований ідеал універсальної освіти» [6, с. 159].

Периферійність української етнічної культури відобразилася на її консервативності, однак, з іншої сторони, зумовила її відкритий і м'який характер: територія України віддавна була перехрестям політичних і культурних впливів між Сходом і Заходом, абсорбуючи та перетворюючи різні культурні моделі, до того ж, близькість степу сприяла ... Українська земля віддавна «становила широке річище винятково бурхливих історичних сил, винятково цікаве поле зустрічей і змагань різновидних географічно, часом надто віддалених, культур» [53, XXII]. Власне саме на цій основі, важливим джерелом української культури традиційно вважаються зовнішні (східні та західні) впливи, які стали можливими завдяки своєрідності географічного розташування. Зауважимо, що на думку І. Огієнка, найбільших впливів, українська земля зазнала зі Сходу, незважаючи на значний вплив античних традицій та Риму.

Останні сильніші за західні. Це впливає з того, що «українські степи, – як пише М. Семчишин, – впродовж шістьох століть, були виставлені на наступальний рух народів Азії...» [52, с. 11]. Відбулося поєднання землеробської і кочової культур: «Інтенсифікація кочового способу виробництва приводила до осідання кочівників на землю, інтеграції їх із хліборобськими культурами, налагодження мирних економічних відносин» [25, с. 1036].

Землеробська культура породжує чимало культів, найголовнішим з яких є культ родючості (ранні форми релігії). Варто відзначити, давні вірування та релігійні культи – вагоме субстанційне підґрунтя української культури. Культ родючості, пов'язаний із процесом щорічного відродження природи (більш давнішим культом є хіба що тільки архаїчний культ предків) був розвинений ще у трипільців (культ жінки-матері або баби). Виходячи із загальних міркувань, можемо припустити, що головним змістом трипільських релігійно-міфологічних уявлень і культових дій було забезпечення родючості землі, її оновлення: «Наші трипільці мусять нарешті одержати по заслугах те, чого варті. Вони створили тут, на Україні, першу тривалу хліборобську осілість, громадянство малоазійсько-еламського типу, матріархального устрою і магічного (може, тотемічного) світогляду. Вони побудували ще в III тисячолітті городи-держави і оточили їх могутніми валами... склали весь фольклор, який маємо, всі народні обряди, вірування і інше, майже всю усну словесність» [13, с. 153-154].

Якщо ранні форми релігії привходять в етнокультуру, злиті з нею, то християнство як «зрілу» релігію не можна ототожнити із етнокультурною, оскільки воно витворило власні установи і традиції. Аби утвердитися на території України, воно увібрало в себе чимало елементів, пов'язаних із західними впливами (реформації, протестантизму, католицизму): «Згадані впливи, – пише В. Лісовий, – ослабили канонічний і ритуальний бік релігії; натомість була посилена роль «внутрішньої» віри; любов до ближнього стала настільки важливою умовою любові до Бога, що це, як у Шевченка, вело до «богоборництва» [38, с. 16]. Передусім християнство було сприйняте як система загальнолюдських моральних цінностей та настанов. Водночас захист рідної

землі та віри ставився на один рівень, тому віра і релігія сприймалися як духовна основа життєздатності нації. На думку В. Липинського релігія і церква – це та школа моральної і соціальної дисципліни, у якій засуджувалося зажерливе, необмежене хотіння влади і матеріальних багатств, натомість виховувались такі християнські цінності як ідеалізм, любов та повага: «Релігія і церква до витворення культури і будови держав причинилася перш за все як нічим незамінима школа дисципліни соціальної і моральної: організацією людських інстинктів та хотінь і упорядкуванням людських думок про добро і зло громадського житті» [36, с. 21].

Християнський світогляд докорінно змінив уявлення українського народу про навколишній світ. Сприяла цьому церква, котра стала консолідуючим елементом у його житті. Вона була не лише виховною установою у виробленні загальних законів і норм моралі, а й своєрідним суспільно-культурним інститутом та одночасно дієвим об'єднуючим чинником суспільного життя народу: «Тепер згадаймо, що являла собою Церква хоча б 200 чи 300 років тому – це був обов'язковий, а не факультативний, сказати б, інститут. Увійти у цей світ, створити сім'ю і відійти до світу кращого поза Церквою було неможливо; Церква для мешканця українського (і, зрозуміло, не тільки українського) села була і загсом, клубом, театром, і засобом масової інформації, і офіційною державною установою» [18]. Вже у XVI–XVII століттях церква стає центром українського національного життя, оскільки є чи не «єдиною національною інституцією, де можна було почувати себе українцем» [43, с. 194]. У свою чергу, при храмах та монастирях створювалися друкарні, що були центрами національно-культурного розвитку. Як частина професійної художньої творчості етнічна культура завдяки діяльності еліти визначає самобутність національних культур у сучасних національних державах. Однак її взаємини із професійним мистецтвом мають складний і досить суперечливий характер. Через те, що професійне мистецтво витворило власні установи і традиції, ці взаємини доводиться досліджувати в кожному конкретному випадку. Так, ми не можемо стверджувати, що той чи інший народний витвір є витвором мистецтва до тих

пiр, доки його рiвень мистецької вартостi не буде оцiнений професiйними творцями. З iншої сторони, етнiчна культура живить професiйну художню творчiсть: тематика творiв художникiв, письменникiв, митцiв пронизана мотивами iз народного життя, елементами побуту, насичена символами та архаїкою. Так, українська лiтературна мова витворена на народнiй основi, а зразки української професiйної музики побудованi на народному мелосi.

Теорiя Т. Нейрна щодо нерiвномiрного розподiлу економiчних благ мiж центром i периферiєю (країни Захiдної Європи i слаборозвинутi периферiї) стосується причин ослаблення прогресивного розвитку суспiльства i його культури. Економiчна вiдсталiсть i експлуатацiя периферiї, у свою чергу, мають наслiдком дискримiнацiю елiт. Останнi, усвiдомлюючи власну безсилiсть, прагнуть розвиватися, тож єдине, за що вони можуть ухопитися – це народ, який потрiбно мобiлізувати. «Повертаючись до народу», елiта починає розмовляти його мовою, приймає, сповнене суперечностей i рiзноманiття, народне життя. Мобiляцiя народу означає прийняття програми романтизму, що пiдносить народну культуру, мiфи, фольклор, символiку та є своєрiдною програмою компенсацiї економiчної вiдсталостi периферiї. Однак, як стверджує вчений, романтична мiфологiзацiя дiє на рiвнi етнiчної культури, при створеннi нацiональної («високої культури») вона не вiдiграє суттєвої ролi (тут долучається держава): «Хоча Нейрн i визнає, що етнiчнi спiльноти i боротьба мiж ними iснували ще задовго до сучасного перiоду, вiн припускає, що їх роль була значною мiрою пасивною: великою мiрою, вони представляють лише деякий матерiал для побудови iнтелiгенцiєю сучасних нацiй. «Маси» як такi не вiдiграють нiякої ролi в драмi нацiоналiзму» [57, с. 105].

Як показує модерний iсторико-фiлософський дискурс, лiтература чи мистецтво, економiка чи полiтика, художня творчiсть є рушiями суспiльного розвитку лише тодi, коли слугують потребам народу та виражають його iнтереси. Однак сам народ за своєю сутнiстю байдужий до всякої науки, а традицiйне суспiльство iз його соцiальною iєрархiєю та економiчною вiдсталiстю (апеляцiя до традицiй i авторитету) намагається усiляко дискримiнувати роль елiти. Так,

на зламі XVI–XVII століть через дискримінацію в Україні виникають братства – громадські організації міського і частково сільського населення, що поєднували участь у суспільно-політичному, релігійному та культурному житті народу. Із наступом католицизму, вони спрямовують свою діяльність на оберігання православної віри: «Головною метою братств за Статутом, було: «сохраненіє» й «умноженіє» православ'я в умовах наступу ворожого католицизму» [63, с. 11]. Верхівка духівництва боялася діяльності братств, адже, з однієї сторони, провадився широкий соціальний рух за збереження православ'я, з іншої, братства посягали на церковну ієрархію: «В кінці XVI – на початку XVII ст. в діяльності провідних братств особливо яскраво виявилось прагнення покінчити з засиллям духівництва в суспільно-політичному та культурному житті. Всупереч опору церковної ієрархії братства призначали і звільняли священників своїх парафій, суворо стежили, щоб духовні особи займались лише справами культу і не втручались у громадські справи...» [23, с. 71-72].

Розгорнувши антирелігійну політику, братства розуміли необхідність культурного розвитку народу, тож залучали до своїх установ видатних діячів освіти з різних частин України (Стефан та Лаврентій Зизанії, Кирило Ставровецький, Іван Борецький та ін.). Завдяки об'єднанню усіх станів і прошарків населення, їм вдалося підняти загальний рівень народної свідомості, а отже, розширити межі традиційної культури. Окрім того, братства втілили ідею єдиного християнського світу та згуртували навколо себе визначних діячів народної освіти, книгодрукування, вчених, митців, тощо. Тому вже на початку XVII століття вони фактично були першими культурними центрами, хоча й склалися не з професійних діячів, а переважно з православного міського населення (спочатку ремісники і торговці, подекуди духовенство й шляхта, згодом – вчителі, вчені й письменники). Прикметною рисою братств була все становість: членом братства «міг бути кожен православний, незалежно від соціального походження, національності, майнового стану» тощо [23, с. 46].

Через політичні й соціокультурні невдачі дворянсько-старшинської верстви, яка так і не змогла піднятися до рівня державності, на початку XIX

століття в Україні виходить нова суспільна верства – інтелігенція, яка, подібно до братств, формується переважно із міщанського стану, частково дрібної шляхти, козаків і селян, і охоплює практично всі прошарки населення. Здобувши вищу освіту у Львівському, Харківському чи Київському університетах, що на той час були центрами культурного життя, вона фактично поклала початок новому етапу національного відродження – академічному. Звернення нової інтелігенції до народу не стало випадковим: по-перше, побудувати «нову Україну» можна було лише на міті селянського народу, по-друге, масові кадри української інтелігенції виховувались у верствах, наближених до селян, тобто сільських священників, дрібних землевласників, міщан, заможних селян козацького походження тощо. У свою чергу, зденационалізованих заможних землевласників зацікавити українською проблематикою можна було лише політичною чи економічною силою (напередодні Першої світової війни).

3.3. Концептуальні засади національної культури в історико-філософській ретроспективі

Запропонований Ф. Майнеке поділ націй на культурні й політичні нації залишається актуальним і в наш час. Поміж тим, такий підхід дослідника не зумовлений прагнення показати два окремі націєтворчі процеси. Навпаки, таким чином, німецький вчений намагається показати, що нація – це унікальний феномен, який може поставати на основі чинників різної природи. Так, приміром, однією із характерних ознак політичних націй, на думку німецького історика, є наявність інституту держави, то культурні можуть існувати і без державних інститутів. Достатньо, щоб їх об'єднувала спільна для всієї нації культура – національна культура. На думку В. Старосольського, ні про яку національну культуру не може бути й мови, оскільки вона – це творіння виключно окремої групи людей – еліти: «"Національної культури", – пише вчений, – в розумінню одностайної культури всієї нації досі ніде не існувало та не існує. Під назвою її досі розуміється культура одної частини нації, пануючої

повсякчасно кляси, яка виступає в характері носія національної ідеї та національної культури» [58, с. 21]. Такої ж думки дотримується О. Бочковський, який вважає, що питання про національну культуру – дискусійне питання, оскільки, по-перше, і досі науково не визначене її поняття, по-друге, «не може бути мови про якусь національну культуру в загальнонаціональному значенні», оскільки самі «...народи не являють собою поки що чогось одноманітного» [1, с. 72].

Хоча дати однозначну відповідь на питання, що таке національна культура вчені і досі не можуть, всупереч дискусіям, національна культура представляє собою «особливу сферу спілкування, що об'єднує індивідів завдяки наявності єдиного контексту спілкування» (В. Лісовий), що, в свою чергу, «існує завдяки тому, що деякі культурні явища набувають загального значення» [38, с. 8]. Окрім того, національна культура – це «культура точно означеної людської спільноти» (М. Семчишин), «своєрідний діалогічний простір» (С. Сторожук). Виходячи з даних міркувань, кожна національна культура має свою структуру, джерела і складники. Останні не розкривають ані сутності самого феномену, ані його внутрішнього змісту, однак визначають особливості формування національної культури: «У загальнофілософському розумінні джерелом будь-якої самобутньої культури, в тому числі національної, є творча енергія соціумів та індивідів, що до них входять... Оскільки національні культури – відносно пізні утворення в довгій історії людства, то, говорячи про джерела цих культур, дослідники намагаються згрупувати чинники, які так чи інакше визначили їх особливості» [38, с. 13]. В. Лісовий пропонує виокремити п'ять джерел національної культури, до яких відносить: 1) природне оточення (земля); 2) етнокультурні успадкування; 3) історичні події та соціально-економічні зміни; 4) взаємини із сусідами, зовнішні культурні впливи; 5) професійна культурна творчість та роль еліти.

Формування національної культури є результатом виключно свідомої діяльності еліти. Такої думки дотримуються більшість вітчизняних науковців (О. Бочковський, В. Старосольський, Д. Донцов, В. Липинський та ін.). Завдяки еліті здійснюється творення таких ідеалів, цінностей та стандартів, що на основі

переробки історично сформованих елементів етнокультури, з одного боку, шляхом «впізнаваності», сприяють культурній гомогенізації національної спільноти, а з іншого – відповідають основним стандартам соціокультурного розвитку. «... найбільша трудність завдання, – пише В. Лісовий, ... – полягає у тому, щоб всі ті спільноти, для об'єднання яких призначена нова культурна цілісність, «впізнали» свою власну духовну основу у цій цілісності» [38, с. 13]. Найпотужнішим знаряддям на шляху до виховання еліт, на думку Д. Донцова, є мистецтво, покликане сформувати їх світогляд та розбудити дух, підпорядковуючи цілям вищого порядку (наприклад ідеї незалежності). Натомість А. Новак вважає, що нації оцінюються через еліти, оскільки на підставі їх наявності чи відсутності формується думка про даний народ. Але для цього еліти мають бути: по-перше, відкритими для суспільства, а по-друге, мати зворотний позитивний вплив на суспільство задля досягнення довіри.

Найстійкішим елементом в структурі національної культури та чинником її творення є етнічна культура, в архетипах і стереотипах якої закодовано особливості світосприймання і світорозуміння нації. Однак якщо на рівні національної культури відбувається діалог культур, то на рівні етнічної він відсутній. Зокрема, через те, що свідомість етносу знаходиться на низькому рівні (прилучення індивіда до етнічної культури відбувається в процесі несвідомого виховання, до національної – в результаті свідомого вибору або ж іноді всупереч своєму етнічному походженню). До того ж, аби відбувся діалог, необхідно: по-перше, зіткнення різних наукових способів пояснення реальності, що притаманне національним культурам, адже сам діалог – це процес спілкування, у ході якого відбувається взаємна трансформація, по-друге, сформованість національно свідомої еліти. На думку В. Межуєва, причиною відсутності діалогічності в етнічних культурах може бути недостатньо розвинуте в них індивідуальне начало – характерна ознака національних культур: «Але головною особливістю етнічних культур є їх безпосередньо груповий, колективний характер, відсутність у них розвинутого індивідуального начала. Ось чому вони не мають основної властивості національної культури – здатністю співвідносити,

співставляти, узгоджувати себе із іншими культурами, жити усвідомленням своєї приналежності до них» [41].

В силу своєї локальної замкненості етнічні культури самодостатні й обмежені. Зазвичай вони функціонують у стихії усного мовлення і не мають своєї писемності. В силу відсутності індивідуального начала ці «культури, у яких індивіди не відрізняють себе від колективу, мислять і діють за загальними схемами, володіючи структурною подібністю», а тому «вони позбавлені дару спілкування». Носії таких колективних культур (етнічної чи народної) «надають перевагу вирішувати проблеми через силу, а не домовленостей і узгоджень» [42]. У цьому контексті, як зазначає російський вчений В. Межуєв, вислів «дружба народів» не зовсім коректний, оскільки не народи дружать між собою, а окремі представники народів, в силу виходу за рамки вузького етнічного комунікативного простору, конструюють спільний діалогічний простір, який стає початком народження національних культур (дільність еліт). Однак не лише діалог, а писемна традиція, носіями якої є освічені прошарки населення (меншість, еліта), здатні вивести культуру до загальнонаціонального та світового рівня: «Звідси характерний для більшості суспільств аграрного типу розрив між великою традицією і письмовою культурою і малими традиціями місцевих культів, або простіше – між грамотними і безграмотними. Наявність такого розриву, – пише В. Межуєв, – наслідок іще не до кінця складеної нації як “культурної єдності”» [42].

Діалогічність національних культур, що виходить за межі етнічної замкненості, завжди поєднується із загальносвітовими нормами і цінностями, а також охоплює систему національних міфів і символів. Національні культури ніколи не замикаються у власних межах, а представляють собою відкриті системи. Вони не є простим перекладом етнічної спадщини на мову писемності: одних лишень записів давніх міфів, легенд, епічних сказань недостатньо для її виникнення. Національні культури вбирають у себе спадщину, але перетворюють її у відповідності із тим, що несе із собою цивілізація (із загальноєвропейськими цінностями). Інакше кажучи, національна культура – це

характерна ознака націй. Натомість етноси, як доводить Е. Сміт, можуть обходитися й без національної культури, для їхнього постання потрібен «тільки деякий спільний культурний складник, як от мова, релігія, звичаї або спільні інституції», поміж тим, нації не можуть існувати без спільної національної культури [56, с. 20]. Попри це, не варто ігнорувати того, що саме з поняттям національної культури пов'язують вимогу високого ступеня етнічної однорідності, а ідея «етнічної серцевини», про яку говорить В. Лісовий, може лежати у основі громадянської консолідації населення. Але у такому випадку, пише вчений, необхідне «розумне поєднання ідеї етнічної серцевини із ідеєю громадянського патріотизму»: «Якби чехи свого часу віддали перевагу реалізму та прагматизму і відмовилися від ідеалістичного задуму подолати німецьку культурну експансію, то вони б не були сьогодні тими, ким вони є – тобто європейською нацією» [30, с. 18].

Держава, намагаючись вибудувати сталу національну константу, прагне до гомогенізації та уніфікації. За момент сталості вона бере етнічну культуру: з попередньої культурної різноманітності виокремлюються деякі явища (міфи, казки, легенди тощо), що у подальшому об'єднують у спільній культурі всі прошарки населення. Ці етнокультурні елементи (давні вірування, міфи, легенди, діалекти тощо) еліта перетворює та підносить до рівня загальнозначимості. Через спільну культуру (еліта+народ) формується єдиний універсальний контекст спілкування для всієї нації (найскладніший тип комунікації): «... об'єднання індивідів у нації здійснюється за допомогою особливої культури, що підноситься над культурною різноманітністю, – ця культура і одержує назву «національної культури» [37, с. 44]. Однак, на відміну від етнічної культури, національна містить у собі політичну складову, оскільки, як пише Е. Гобсбаум, ні етнічна приналежність, ні мова не відігравали суттєвого значення для побудови національного суспільства. Розширення масштабів соціальної, політичної і культурної єдності людей, що прагнуть до об'єднання у нації, – усе це заслуги держави як форми політичної організації суспільства: «Принцип етнічної належності, на чому б він не ґрунтувався, – це легкий і чіткий

спосіб вираження істинного почуття групової ідентичності, що пов'язує усіх «нас» тому, що підкреслює нашу відмінність від «них». А що у нас насправді спільного, окрім того, що «ми» – не «вони» – це не так ясно, особливо сьогодні...» [64, с. 335]. Хоча етнічна культура і є сталою константою в структурі національної культури, однак не відіграє ніякої ролі у побудові міжнаціонального культурного простору та діалогу.

Три основних типи ієрархічної публічної (національної) культури запропонованих Е. Смітом надзвичайно влучно відображають різницю у основних моделях націй. Саме з цією метою вчений обґрунтовує поняття публічна культура під яким розуміє «з одного боку, створення системи публічних ритуалів, символів і церемоній, а з другого – розвиток характерних публічних кодів і літератур» [54, с. 61]. Інакше кажучи, публічна культура – це специфічна форма колективного співжиття, яка може вибудовуватися на основі ієрархії, заповіті та громадянсько-республіканських засадах [54, с. 107]. З огляду на зроблене уточнення, цілком закономірним видається висновок британського вченого про те, що в процесі формування етносів, публічна культура відіграє невелике значення, оскільки для їхнього існування достатньо відрізнитися від чужинців на основі спільної мови, звичаїв, ритуалів, традицій і законів, що керують їх відносинами. Натомість для націй – спільні культурні риси і особливо ментальні принципи відіграють засадниче значення. Так, приміром, у випадках, коли нації постають на тлі ієрархічного принципу, у світогляді панує переконання, що соціальна ієрархія цілком і повністю відображає небесну, а відтак її легітимність не викликає жодного сумніву. Показовим прикладом цього типу націй, можуть бути сучасні росіяни. Натомість націй, що засновані на заповіті, зазвичай сповідують егалітарну концепцію соціального устрою, яка закладає тісні зв'язки між членами спільноти. Звісно, найбільш показовим прикладом у сучасному світі цього типу націй є іудеї. Громадянсько-республіканський тип публічної культури черпає своє коріння з політичних традицій започаткованих в античному світі. Відповідно, така політична модель повністю вільна від

ієрархічних елементів – вона вибудовується на основі громадянський обов’язків і публічної відповідальності, тобто тоді, «коли проживання й етнічне походження, на зміну аристократичному статусу, стали критеріями громадянства і права обіймати посади» (історія Риму) [54, с. 111].

Єдиний контекст спілкування та спільний діалогічний простір вимагають побудови спільного контексту національної мови та літератури. Для цього розрив між інтелігенцією та народом має бути подоланий, і в першу чергу завдяки мові. Остання – це не лише універсальний засіб спілкування, а й зв’язуюча ланка між різними верствами населення. Вона найбільше сприяє уніфікації спільноти, подоланню її різнорідності. Не дивно, що боротьба за національне відродження завжди починалася з мови, адже для того, щоб знищити націю – потрібно знищити її мову. Коли еліта і народ починають розмовляти спільною мовою, виникають необхідні передумови для створення єдиного простору національної культури: «Мова найефективніше встановлює «природні» межі нації. Вона є критерієм розмежування між національним і чужим. Вона пов’язує різні верстви та регіони. Сучасні соціологи доводять, що мова не тільки є засобом спілкування: завдяки тому, що вона виступає унікальною системою світобачення та самовираження окремої нації, мова також дає змогу представникам цієї нації розуміти одне одного на глибинному, підсвідомому рівні» [59, с. 289].

Виховне значення слова найкраще проявляється через літературу, що є потужним стрижнем формування національної свідомості (відображає потреби, життя, проблеми народу), а відтак – глибинною основою консолідації національної спільноти: «Історія будь-якої національної культури починається з появи національної літературної мови і національної літератури, початок чого у Європі був покладений перекладом Біблії та інших священних текстів із латині на мови інших європейських народів» [41]. Повнота літератури є показником сформованості інтелектуальної і культурної еліти: «... тільки коли є література національна, тільки тоді є справжня інтелігенція, – каже каже Т. Зіньківський, – що не зрадить кращих ідеалів свого народу; література є єдиний показник

зросту, сили і чуття інтелігенції» [20, с. 77]. Разом із тим, вона є відображенням життя суспільства. Однак для того, аби література почала виконувати соціологічну функцію «національної», вона повинна задовольняти духовні потреби здиференційованих верств населення. Для цього: по-перше, розрив між інтелігенцією та народом має бути подоланий, по-друге, в основі літературної мови має бути покладена розмовна народна, по-третє, для того, щоб література не зводилася до чисто «селянської» або «мужицької» вона має бути жанрово різноманітною (від «низьких» популярних жанрів (пародійний епос, байка, трагедія) до «високих» (ода, драма, епос тощо)), по-четверте, література повинна бути вплетена у загальносвітовий контекст (наприклад, бути придатною для перекладу творів Дж. Байрона чи А. Міцкевича, В. Шекспіра чи Й. Гете та ін.). Тому, на думку М. Грушевського, літературне відродження завжди було ознакою національного відродження, а неповнота літератури відображала неповноту нації: «Історія нашого літературного відродження є zarazом історією нашого відродження національного й культурного; не часто літературі випадало таке важне значіння в життю народа... Дійсно, слово виратувало українсько-руський нарід з видимої загибелі!...» [15, с. 76].

На думку Г. Грабовича, диференціація літератури є вагомим чинником становлення її як системи. Системний характер літератури розкриває її багатоманітність та сприяє включенню у діалогічний простір національної культури. Через «вихід на своє» (в українській літературі він починається від котляревщини) відбувається моделювання таких зв'язків, які, з одного боку, сприяють кристалізації національної самосвідомості, а з іншого, відновлюють цілісність літератури як архесистеми. Натомість системність літератури відкриває становлення її автономності та цілісності, а отже, включення до єдиного простору національної культури. Яка роль котляревщини? – задається запитанням Г. Грабович, одразу ж відповідаючи: «Певною мірою котляревщина є мірилом українськості. Бо згідно з її конвенцією, письменник, який пише в цьому стилі, в цій модальності, є ео ірсо українським письменником, тобто щирим другом народу...» [12, с. 329]. Водночас, продовжує свою думку вчений,

тематизація власного лінгвістичного, а згодом і культурного простору, відбувається через протиставлення «чужому», або ж «далекому, холодному і якимось не вповні людському». З огляду на це, маємо всі підстави говорити про те, що котляревщина для українців стала основою для зародження самобутньої української літератури.

Звісно, розвиток національної культури цілком логічно завершується завдяки постанню національної філософії, яка відображає особливості національного світогляду. Власне саме тому, базові світоглядні концепти та домінуючі традиції національної філософії відображають ментальну самобутність, або особливості національного світогляду. Національна філософія виконує функцію ретранслятора рівня самоусвідомлення групи та слугує виразом духу всієї нації. Приміром, осердям української філософської традиції є екзистенційно-антропологічна інтенція філософських роздумів. Інтровертивний характер, властивий українському філософуванню, свідчить про індивідуалізм, етичну спрямованість, емоційно-чуттєвий характер народу, панестетизм та іронічне ставлення, кордоцентризм як риси, притаманні українській філософії. Поміж тим, наразі важко сказати наскільки повно вони змогли реалізуватися в українській філософській думці, яка постійно потерпала від утисків. Поміж тим, постання дійсно «національної» філософії потребує сприятливих соціокультурних та політичних умов і насамперед національного гніту. Адже, як доводить В. Лісовий, найбільший внесок у розвиток філософії свого часу зробили французи, англійці та німці, які мали для цього дві найважливіші передумови – відсутність національного гноблення та відносно високий рівень вільнодумства).

Якщо творення нації рівноцінне становленню національної культури, то ці процеси відбуваються разом зі становленням національної свідомості. Остання є підсумком освоєння нацією нагромадженого нею практичного і духовного досвіду. Натомість утвердженню й поширенню національної культури і національної свідомості сприяють чинники різноманітної природи (адміністративні, релігійні, ідеологічні, економічні, технічні тощо), однак

найважливішими з них є етнокультурний та політико-правовий чинники. Відштовхуючись від цього, національна культура формується на основі етнічної культури завдяки свідомій діяльності еліти, яка, взявши за субстанційний фундамент народну культуру та фольклор, творить ідеалізований образ нації або «національний міф». При чому сама народна культура функціонує на несвідомому рівні, і лише в процесі еволюції спільноти, по мірі росту її свідомості, вона трансформується у етнічну, а згодом, і в національну. Основний елемент і чинник, що забезпечує цю трансформацію – еліта, готовність якої до зовнішнього і внутрішнього діалогу сприяє виведенню національної культури у площину міжнаціональної та цивілізаційної взаємодії. Однак потрібно пам'ятати, що без міцної державної підтримки жодна національна культура не матиме своєї ваги. Лише захист з боку держави є повноцінним гарантом її розвитку – саме у такий спосіб забезпечується цілісність етнонаціонального організму на макро і мікро рівнях.

Висновки до III розділу

Змістовна багатозначність поняття «культура» завжди проявляється через людину і по відношенню до людини, а тому єдиним і незмінним осердям його змістовного навантаження виступає діяльність людини – і як процес, і як результат. З цього випливає, що людина культури – не абстрактна, позбавлена коріння «загальнолюдина», байдужа до історичної пам'яті свого народу, традицій і звичаїв предків тощо, а включена в соціокультурний процес та «життєвий світ» спільноти, з якою вона себе ідентифікує. З іншого боку, культура як спосіб людського буття постає у вигляді своєрідного «життєвого світу», завдяки якому людина та суспільство стають зрозумілими та своїми. При цьому відбувається перетворення негативної людської свободи (природний стан) у позитивну (шляхом усвідомлення цієї свободи).

Етимологічно слово культура походить з латини, і означає обробіток землі, ґрунту (М. Катон), або ж «обробіток душі» (М. Цицерон), чи виховання душі

(пайдейя), тобто постає умовою прилучення індивіда до істинного буття. Суттєвих змін у тлумаченні слова «культура» не відбулося й в епоху Середньовіччя, де воно позначало рівень майстерності людини в певній галузі діяльності. Однак вже просвітники дають перші наукові визначення поняття – відтепер слово «культура» перестає слугувати метафорою, наповнюючись теоретичним і філософським змістом. На відміну від премодерної доби, де людська діяльність співвідносилася переважно із предметно-практичною та досвідною сферами її буття, світоглядні та соціокультурні зміни епохи Просвітництва зумовлюють постання докорінно відмінної парадигми людини – «істоти розумної та соціальної», що вимагає оволодіння не тільки навиками, а й необхідними знаннями, нормами та цінностями, формуючи при цьому новий етап у розвитку людської свободи. Культура починає розглядатися не лише як процес творчої та перетворюючої діяльності людини, але й як процес розвитку її свідомості, який визначає рівень залучення людини до істинного буття – царства абсолютної свободи, де вона й отримує своє кінцеве призначення.

Упродовж XIX століття змістове навантаження поняття культури розширюється і доповнюється, трансформуючись у комплексне поняття. Першу спробу дефініції поняття культури у цей час зробив англійський етнограф, культуролог і засновник антропології Е. Тайлор. У подальшому вплив соціальних, біологічних та соціобіологічних чинників позначився на розвитку феномену культури. Порівнюючи «штучну» людину із первісною «природньою» (*cultura i natura*), приходимо до висновку, що культура не тільки розвиває людину, але одночасно обмежує її можливості (Ф. Ніцше, З. Фрейда та Г. Юнг). Відбувається зміна парадигми людського мислення та переоцінка цінностей: відтепер розум не лише не сприяє гармонізації людського життя, але заважає йому. Постає нова морфологія культури, адже включаються чинники, дія яких має потужніший характер, аніж розум здатен їх опанувати, а масштабами і силою вони перевершують його.

У другій половині XX століття феномен культури наповнюється новими змістовними аспектами: аксіологічний, екологічний, соціокультурний,

економічний тощо. Принцип рівноправності культур доводить, що кожна культура має власну структуру, «програму» і метамову, в основі якої лише її властиве світовідчуття і засоби вираження. Разом із тим, кожна культура національна за своєю суттю, оскільки постає як індивідуальним, так і груповим феноменом – культура родини, общини, етносу, народу, нації тощо. Головним демаркаційним чинником різного типу колективних культур виступає рівень розвитку свідомості групи. А тому культури та їхня система образів історично специфічні, а національною є лише та культура, що має міцну історичну основу у вигляді спільної пам'яті, традицій, міфів і символів, в основі якої лежать архетипи (Е. Сміт).

Веgetативність народної культури найбільш повно проявила себе у фольклорі. Однак народна культура і фольклор – не тотожні поняття, оскільки народна культура визначає і регулює усі аспекти життєдіяльності общини: уклад життя, форми господарської діяльності, обрядовість, соціальні взаємовідносини між членами суспільства, звичаєве право, родинне життя, житло, одяг, харчування, знання (медицина, ветеринарія, календар, астрономія) тощо; у той час як фольклор зберігає і передає досвід чуттєво-емоційного розвитку народу, пов'язаного із творчістю. Колективність, синкретизм, варіативність, анонімність, як основні риси фольклору, постають головними засобами трансляції архетипних форм тієї синкретичної первісної культури, на тлі якої формується єдність народу, і яка визначає його тривкість у часі. У найширшому значенні цього слова фольклор постає не тільки основним виявом народної культури (усіх прошарків непривілейованого населення), але й чинником самоідентифікації людини з групою, на основі якого відбувається творення вищого рівня культур – етнічної та національної. У процесі дослідження розкрито наважливіші культуротворчі чинники: міфологію (світогляд народу), звичаї та обряди (синкретизм дії), традицію (спосіб передачі накопиченого досвіду), релігію.

Якщо у народній культурі ключовою є свідомість «Ми» відмінні від «Вони», то в етнічній це протиставлення знімається в результаті свідомого витворення елітою етнічної культури через загальну свідомість «Ми» (єдиний контекст

спілкування між елітою і народом). Цей тип свідомості завжди формується активною частиною групи – елітою, яка ідентифікує себе як представника пасивної більшості групи – народу. Етнічна культура – це культура означеного етносу. Вона є своєрідною реакцією на умови його життєдіяльності, первинним ступенем чуттєвого сприйняття буття (відображення спільних почуттів, звичок, настроїв, емоцій, що виникають і виявляються у процесі повсякденної життєдіяльності етносу). У найширшому розумінні слова під етнокультурою слід розуміти той «життєвий світ», який дана спільнота витворює колективно, у вузькому — вона охоплює спільний спосіб життя, виробництва, світогляд, систему взаємин, мову, етносимволіку, міфи, ритуали, художню творчість, мистецтво тощо.

Національна культура є найскладнішим типом комунікації, оскільки вимагає формування єдиного універсального контексту спілкування та високого ступеню національної свідомості. Остання увінчує духовну еволюцію нації та є загальним результатом її самопізнання на конкретному етапі історичного розвитку. Національна культура – це результат свідомої діяльності культурної еліти, яка, розглядаючи себе виразником духовних інтересів усіх прошарків населення, на основі переробки історично сформованих елементів етнокультури, формує такі ідеали, цінності та стандарти, які з одного боку, шляхом «впізнаваності» сприятимуть культурній гомогенізації національної спільноти, а з іншого – відповідатимуть основним стандартам соціокультурного розвитку. Саме тому, існування національної культури завжди поєднується із загальносвітовими цінностями і нормами, а також охоплює систему національних міфів і символів.

Список використаних джерел до третього розділу:

1. Бочковський О. Вступ до націології. К.: Генеза, 1998. 144 с.
2. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Послесл. Н. Я. Бромлей. Изд. 2-е, доп. М.: Издательство ЛКИ, 2008. 440 с.

3. Вебер М. «Об'єктивність» соціально-наукового пізнання. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім., післямова та коментарі О. Погорілого. К. Основи, 1998. С. 192-263.
4. Гадамер Г.-Г. Батьківщина і мова. Герменевтика і поетика. Вибрані твори / Пер. з нім. В. Бабич. К.: Юніверс, 2001. С. 188-194.
5. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духа / Пер. с нем. Г. Шпета. СПб.: Наука, 1999. 443 с.
6. Геллнер Э. Пришествие национализма. Мифы нации и класса. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; пер. с англ. и нем. Л. Переяславцевой, М. Панина, М. Гнедовского. М.: Праксис, 2002. С. 146-200.
7. Гердер Й. Мова і національна індивідуальність. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 3-9.
8. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества / Пер. и примечания А. В. Михайлова; отв. ред. А. В. Гулыга. М.: Наука, 1977. 703 с.
9. Гердер И. Г. Идеи о философии истории человечества / Философия истории. Избранные сочинения / Пер. Л. Ю. Виндта; сост., вст. статья и примечания В. М. Жирмунского. М.-Л.: Государственное издательство художественной литературы, 1959. С. 227-273.
10. Гердер И. Г. [О народных песнях] / Литература и народное творчество. Избранные сочинения / Пер. Н. А. Сигал; сост., вст. статья и примечания В. М. Жирмунского. М.-Л.: Государственное издательство художественной литературы, 1959. С. 72-82.
11. Гердер И. Г. Трактат о происхождении языка / Язык и поэзия. Избранные сочинения / Пер. Г. Ю. Бергельсона; сост., вст. статья и примечания В. М. Жирмунского. М.-Л.: Государственное издательство художественной литературы, 1959. С. 133-154.

12. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. К.: Основи, 1997. 604 с.
13. Гринів О. І. Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми. Львів: Місіонер, 1995. 224 с.
14. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної укр. нації ХІХ – ХХ ст.: [Навч. посібник]. К.: Генеза, 2000. 360 с.
15. Грушевський М. Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу. Літературно-науковий вісник. Львів: З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, 1898. Т. IV, Кн. 11. С. 75-81.
16. Гумбольдт В. От антропологи к лингвистике. Язык и философия культуры / Пер. с нем. М.: Прогресс, 1985. С. 307-423.
17. Гуревич П. С. Культ и культура. П. А. Флоренский: «культ – соприкосновение с иными мирами» [Электронный ресурс]. Философия культуры. Режим доступа: http://society.polbu.ru/gurevich_culturephilo/ch12_all.html. Название с экрана.
18. Єленський В. Про боротьбу між «нижнім» і «вишнім» [Електронний ресурс]. Колонка Віктора Єленського; від 30 березня 2010 р. / Релігійно-інформаційна служба України. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/vyelenskyi_column/35061. Назва з екрану.
19. Еремина В. И. Ритуал и фольклор / Отв. ред. А. А. Горелов. Ленинград: Наука, 1991. 208 с.
20. Зіньківський Т. Молода Україна, її становище і шлях. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К.: Дніпро, 2001. Т. 5, Кн. 2. (Кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Упор., прим. О. Сліпущко. С. 75-88.
21. Іларіон Митрополит Дохристиянські вірування українського народу. Вінніпег: Видавнича комісія при товаристві «Волинь», 1981. 424 с.

22. Іларіон Митрополит Наша літературна мова. Як говорити й писати по-літературному. Вінніпег: Наша культура, 1959. 424 с.
23. Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. К.: Наукова думка, 1966. 252 с.
24. Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Львів: Жовківська книжкова друкарня ОО Василян «МІСІОНЕР», 1996. 336 с.
25. Історія української культури у п'яти томах / Гол. ред. П. П. Толочко. К.: Наукова думка, 2001. Т. 1: Історія культури давнього населення України. 1136 с.
26. Історія української літератури у восьми томах / М. С. Грицюта, Н. Л. Калениченко, П. Й. Колесник, Ф. П. Погребенник, О. Ф. Ставицький; відп. ред. П. Й. Колесник. К.: Наукова думка, 1968. Т. 5: Література початку ХХ ст. 523 с.
27. Иванова Ю. В., Серов С. Я., Токарев С. А. Заключение. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев. М.: Наука, 1983. С. 202-213.
28. Каган М. С. Философия культуры. СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1996. 416 с.
29. Кант И. Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов / Вступ. ст. Я. А. Слина. СПб.: Наука, 1995. 528 с.
30. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. К.: Либідь, 1999. 351 с.
31. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии). М.: Мысль, 1972. 312 с.
32. Костомаров М. Дві руські народности [Електронний ресурс] / Пер. О. Кониського; перед. слово Д. Дорошенка. Режим доступу: <http://sites.utoronto.ca/elul/Kostomarov/DviNarodnosty.html>. Назва з екрану.

33. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / Упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай; вступна ст. М. Т. Яценка. К.: Либідь, 1994. 384 с.
34. Крейчі Я., Велімський В. Етнічні та політичні нації в Європі. НАЦІОНАЛІЗМ: Антологія. 3-тє вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2010. С. 308-310.
35. Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. К.: НІСД, 2003. 632 с.
36. Липинський В. Релігія і церква в історії України. К.: Рада, 1995. 96 с.
37. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. 352 с.
38. Лісовий В. С. Українська філософія в контексті національної культури. Історія філософії України: Підручник / М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, І. В. Бичко та ін. К.: Либідь, 1994. С. 5-21.
39. Лісовий В. Феномен громадянства. Демократичні зошити «Демос», Вип. 4. К.: Аналітично-інформаційна служба Центр демократичних реформ (Демос Центр), 1995. 36 с.
40. Массовая культура и массовое искусство. «За» и «против». М.: Из-во «Гуманитарий» Академии гуманитарных исследований, 2003. 512 с.
41. Межуев В. Национальная культура как явление и понятие [Электронный ресурс]. Четыре пера. Независимый общественно-политический портал Воронежа; от 16 октября 2013. Режим доступа: http://4pera.ru/news/analytics/natsionalnaya_kultura_kak_yavlenie_i_ponyatie/. Название с экрана.
42. Межуев В. Национальный интерес как проблема культуры [Электронный ресурс]. Специальный проект журнала «Россия в глобальной политике»: Национальный интерес; от 24.06.2015. Режим доступа: <http://ni.globalaffairs.ru/natsionalnyj-interes-kak-problema-kultury/>. Название с экрана.

43. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Українська церква / Упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик. К.: Наша культура і наука, 2007. 408 с.
44. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманізація мистецтва (фрагменти). «Дегуманізація мистецтва» і інші роботи. Есе о літературі і мистецтві. Збірник / Пер. с исп. М.: Радуга, 1991. С. 500-517.
45. Ортега-и-Гассет Х. Человек и люди. «Дегуманізація мистецтва» і інші роботи. Есе о літературі і мистецтві. Збірник / Пер. с исп. В. Симонова. М.: Радуга, 1991. С. 229-476.
46. Павлюк С. Звичай. Словник основних понять і термінів з теорії етнології. Львів: Інститут народознавства, 2008. 256 с.
47. Пономарьов А. П. Царина народної уяви та її класичні розробки. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; вст. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка. К.: Либідь, 1991. С. 5-25.
48. Попович М. В. Нарис історії культури України. К.: АртЕк, 1999. 728 с.
49. Прокофьев В. Н. О трех уровнях художественной культуры Нового и Новейшего времени (к проблеме примитива в изобразительных искусствах). Примитив и его место в художественной культуре Нового и Новейшего времени / Отв. ред. док. искусствоведения В. Н. Прокофьев. М.: Наука, 1983. С. 6-28.
50. Прокофьев Ф. И. Художественное творчество масс в условиях развитого социализма. К.: Вища школа, 1978. 352 с.
51. Русин М. Ю. Фольклор: традиції та сучасність. К.: Либідь, 1991. 102 с.
52. Семчишин М. Тисяча років української культури. К.: АТ «Друга ріка», МП «Фенікс», 1993. 550 с.
53. Ситник П. К., Дербак А. П. Проблеми формування національної свідомості в Україні: Монографія. К.: НІСД, 2004. 226 с.

54. Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Наукове видання / Пер. з англ. П. Таращук. К.: Темпора, 2009. 312 с.
55. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. К.: Ніка-Центр, 2009. 320 с.
56. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. Р. Фещенко. К.: К.І.С., 2004. 170 с.
57. Смит Э. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма / Пер. с англ. А. В. Смирнова, Ю. В. Филиппова, Э. С. Загашвили, И. Окуневой. М.: Праксис, 2004. 464 с.
58. Старосольський В. Й. Теорія нації / Передм. І. О. Кресіної. Нью-Йорк; Київ: Наук. Т-во ім. Т. Шевченка; Вища шк., 1998. XL, 157 с.
59. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Либідь, 1993. 720 с.
60. Тайлор Э. Б. Первобытная культура / Пер. с англ. Д. А. Коропчевского. М.: Политиздат, 1989. 573 с.
61. Токарев С. А., Гроздова И. Н., Златковская Т. Д. Введение. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в.: Зимние праздники. М.: Наука, 1973. С. 5-17.
62. Фихте И. Г. Несколько лекций о назначении ученого. Сочинения в двух томах / Сост. и прим. Вл. Волжского. СПб.: Мифрил, 1993. Т. II. С. 7-64.
63. Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. 184 с.
64. Хобсбаум Э. Принцип этнической принадлежности и национализм в современной Европе. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; пер. с англ. и нем. Л. Переяславцевой, М. Панина, М. Гнедовского. М.: Праксис, 2002. С. 332-346.

65. Цицерон М. Т. Тустуланские беседы [Электронный ресурс]. Философские трактаты, Кн. 2: О преодолении боли. Режим доступа: <http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1422368002>. Название с экрана.
66. Шпенглер О. Закат Европы. Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. 1376 с.
67. Hobsbawm E., Ranger T. The Invention of Tradition. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. 320 p.

РОЗДІЛ 4.

УКРАЇНЬСЬКА КУЛЬТУРА КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ. В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

4.1. Засоби конструювання української ідентичності ХІХ – поч. ХХ ст.

Докорінні зміни, що відбуваються у європейському та українському соціокультурному та політичному житті суспільства, зумовлюють нову хвилю зацікавлення до процесів націє- і державотворення. Найбільшу увагу у цьому контексті привернула увагу проблема національної ідентичності, що детермінується іншою – поліетнічністю населення. Уперше вона постала об'єктом наукового дискурсу ще в ХІХ сторіччі. Тоді ж виникло закономірне питання: кого слід вважати українцями? Коли ми говоримо про націю, поряд використовуємо інше слово – «народ», яке на перший погляд споріднене, однак інше за значенням. На разі термін «народ України» охоплює визначення «єдина українська нація», яка природньо асоціюється із категорією «українська політична нація». При цьому «народ України» несе не етнічне навантаження, а державно-правове. Та необхідно підкреслити, що поняття «народ» поліваріативне і у ХІХ столітті воно ототожнювалося із титульним етносом – українцями, які дали ім'я своїй країні, а на зламі ХІХ–ХХ століть претендували на національне самовизначення та власну державу. У наш час в поліетнічній країні дане поняття використовується некритично, адже частина населення не є українцями. Тому доцільно переглянути, як відбувалося національне відродження у кінці ХІХ – на початку ХХ століття, щоб уникнути політичних спекуляцій сьогодні.

Відродження нації та її культури починається із відродження національно свідомої еліти. Саме на еліті лежить тягар за наявний стан речей та історичну долю нації, покладена особлива місія розробки світоглядних, моральних та ідеологічних засад практичної політики, формування національної свідомості як духовної основи соціально-політичної активності народу. Тому усі проблеми національного розвитку в першу чергу залежать від сформованості національної

еліти, немає еліти – немає нації: «У минулі віки коли носієм національної свідомості була певна репрезентативна верства, зникнення цієї верстви – внаслідок фізичного винищення або через втрату внутрішньої енергії – справді дорівнювала «смерті нації». Те, що залишалося, становило аморфну етнічну масу, в кращому випадку – неповну націю» [34, с. 37-38]. Для того, щоб знищити націю – потрібно або вбити у неї бажання бути політично суверенним колективом, або знищити її провідну верству.

Еліта – це найбільш свідома частина нації, яка активно впливає на її долю у історичній перспективі. Дослідники по-різному ставляться до еліти, називаючи її то «активною меншістю», то «національною аристократією», «групою кращих людей нації» тощо, однак усі вони сходяться на думці, що становлення нації та культури відбувається разом зі становленням еліти. Завданням для майбутніх поколінь є виховання саме такої еліти, завдяки якій тільки і можливий повноцінний розвиток суспільства. І. Франко пише, що нація – це «шляхтичі, а іноді також герої свободи, спасителі вітчизни, мученики національної справи» [7, с. 127]. Натомість Д. Донцов доповнює І. Франка і вважає, що на еліті лежить особлива роль – перед обличчям історії вона визначає долю нації. Як носій морального кодексу, взірець мислення, переживання і поведінки, еліта формує світоглядні орієнтири розвитку народу. Адже, народ, як доводить мислитель, «для всякої ідеї, чи в її статичному, чи в динамічному стані – чинник пасивний, той, що приймає. Чинником активним, тим, що накидує якусь ідею, тим, де ця ідея зроджується, є – активна, або ініціативна меншість. Називають її різно: «класово свідомий пролетаріат»..., «національно свідома інтелігенція», «аристократія», «правляча кліка», «тирани»..., але – суть цієї меншости та її роля в усіх громадських одиницях та сама. Це група, яка формує неясну для «неусвідомленої маси ідею, робить її доступною цій масі і, нарешті, мобілізує «народ» для боротьби за цю ідею» [16, с. 386-387]. Ознаки провідної верстви: воля, мужність, сила духу, характер, організаційний хист, твердість переконань тощо.

На думку В. Липинського, еліта не є застиглим класом, а постійно знаходиться в процесі формування і відстоює свої права на існування. Еліту

здатен витворити і хліборобський клас, однак тільки за умови, що в його середовищі з'являться суспільні лідери, що які мають волю до влади та моральний авторитет в очах суспільства істотно підкріпленій вагомими матеріальними ресурсами. «Перемогу маси хліборобської, – продовжує свою думку В. Липинський, – як і всякої іншої маси, вирішує присутність серед неї провідників: людей, що посідають спільні риси й спільні ірраціональні хотіння з масою, але відрізняються від неї більшою активністю, більшою жадобою до влади та, що за цим іде – більшою здібністю до боротьби, ризику і самопосягати» [33, с. 271]. Менш оптимістично з цього приводу націєтворчого потенціалу хліборобського класу висловлюється Д. Донцов. Він вважає, що селянська культура (хліборобський клас) не може витворити національної культури, бо хоча і має право на існування, однак все одно залишається культурою нижчої верстви. Її неспроможність управляти пояснюється, по-перше, способом думання і життя, цілями і завданнями, які перед собою ставить, ментальності, по-друге, відсутністю відповідних навичок і умінь, рівнем свідомості. Натомість І. Франко концентрується на завданнях еліти перед народом, а саме, у «Одвертому листі до галицької української молодіжі» вчений показує, що роль та значення еліти визначається тим, наскільки вона здатна «витворити з величезної етнічної маси українського народу – українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя» [63, с. 446].

Наявність провідної верстви, на думку І. Лисяка-Рудницького, є ознакою «історичності» нації, а її занепад неодмінно тягне за собою занепад нації – спільнота опускається до рівня роду чи племені і перетворюється на утворення нижчого порядку. Так, спільноти, які свого часу втратили репрезентативний клас, так і не змогли піднятися до рівня нації, а отже, «були зведені до безмовної народної маси, з невисокою національною свідомістю (чи взагалі без неї) і культурою переважно народного характеру» [34, с. 33]. До них належать і українці. Особливістю націєтворчих процесів в Україні було те, що державницька і культурна еліта періодично асимілювалася та знищувалася. У цей час добре розвинена етнокультура, носієм якої виступав народ, давала змогу

протистояти політичним процесам, зберігаючи свою тяглість. На зламі ж ХІХ–ХХ століть перед українською елітою стояла особлива місія – відновити державність, однак, не виправдавши сподівань, вона втратила своє право бути провідниками нації. Головна причина цієї втрати, за переконанням В. Липинського, полягає у тому, що український політичний провід був здекласований, у підсумку чого втратив свою прив’язаність до землі. Поміж тим, для досягненні спільної мети, український політичний провід мав поєднати власні інтереси з інтересами усіх прошарків суспільства, у тому числі і з селянами. Однак це завдання так і не було реалізоване. «Коли відродження нації, – пише з цього приводу В. Липинський, – відбувається без національного ідеалізму без любови до цілої нації в усіх її класах і групах, без того ідейного національного пафосу..., то в наслідок того з самого поняття нації викидається весь його живий творчий зміст. Остається тільки форма – мертва шкаралупина без зерна» [31, с. 15]. За свідченням І. Лисяка-Рудницького, «обезголовлення» української нації траплялося в українській історії двічі: у ХVІІ столітті та у ХVІІІ–ХІХ століттях, однак кожного разу наставало відродження, що вкотре підтверджувало тяглість української історії [34, с. 38].

На відміну від еліти, інтелігенція охоплює представників усіх інтелектуальних видів діяльності (лікарі, адвокати, вчителі, агрономи, інженери та ін.), завданням яких є впровадження у широкі маси населення ідеалів і цінностей, сформованих елітою. Так, В. Липинський вважає, що роль інтелігенції зводиться до ролі помічника національної аристократії, оскільки вона є посередником між елітою та народом. Чесноти еліти, пише Д. Донцов, суттєво відрізняються від чеснот інтелігенції: остання, втративши здатність вести, характер, енергію, безкомпромісність, втратила право називатися провідниками нації. З огляду на сказане, маємо всі підстави погодитися з висновками мислителя про те, що духовне обличчя нації в коловороті історії, визначає не інтелігенція, а культурна та політична еліти. «Цього твердого характеру провідництва, – зауважує Д. Донцов, – позбулася наша демократична інтелігенція, а властиво його не мала... не ці люди, а нова воскресла раса провідників, сильних і твердих, рішучих і характерних, сильних духом, жадібних

влади – виведе націю із стану гелотства, зломить карк московській силі» [13, с. 436].

Слід зауважити, що наприклад для такого фундаментального мислителя як М. Драгоманов, протиставлення еліти та інтелігенції не було актуальним. Він вважав, що більш істотним та вагомим в процесі націєтворення є чітке розмежування та усвідомлення націєтворчої ролі «людей мускульної праці» (*populus, plebs*) та вищих класів (представники «вільних мистецтв», зокрема, літераторів, адвокатів, лікарів тощо), які на його думку, є «мозком населення».

Я. Грицак пише, що на зламі ХІХ–ХХ століття керівництво національним рухом, з однієї сторони, було зосереджене в руках інтелектуалів (редакторів журналів, письменників, акторів, представників вільних професій та студентської молоді), з іншої – на початку ХХ століття «зросла кількість «нижчої» української інтелігенції – вчителів, агрономів, лікарів, ветеринарів, статистів, – що були пов'язані з діяльністю земських органів самоврядування» [8, с. 63]. Натомість групи, не пов'язані з державною адміністрацією, вирізнялися свободою дій і перебували у тісному контакті з селянством, тоді як українська інтелігенція на зламі століть переживала кризу власної ідентичності. За твердженням Я. Грицака, «вона не могла знайти повноважного застосування свого інтелекту у громадському житті та на державній службі. З іншого боку, освіта й західноукраїнський стиль життя відчужували інтелігентів від простого народу. Ізольована як від держави «зверху», так і від селянства «знизу», інтелігенція переживала постійну кризу ідентичності щодо свого місця у суспільстві» [8, с. 62].

Різниця між інтелігенцією та інтелектуалами, на думку сучасного українського філософа В. Кебуладзе, має присмак тоталітаризму. Так, «інтелігенція, – пише автор, – це тінь інтелектуалів», оскільки інтелектуали «приречені на свободу», вони займаються наполегливою інтелектуальною працею і є свідомими своєї діяльності, натомість інтелігенція залежна від влади, а тому в її діях, як пише вчений, є прихований тоталітаризм: «... саме інтелігенція, здавалось би, повинна виконувати в суспільстві критичну функцію й утримувати владу від злочинних дій. Утім, це не так, бо інтелігенція – це також

лише безсила тінь» [26, с. 46]. Інтелігенція, як вважає науковець, позбавлена виміру свободи і компенсує її насильством, як приклад – російська інтелігенція царської Росії (власне, сам термін «інтелігенція» з'явився в Росії в 60-ті рр. XIX століття). Для того, щоб повернути українській інтелігенції її провідне становище у суспільстві, потрібно «перетворити інтелігенцію на інтелектуалів». Завдання останніх перед суспільством полягає не в тому, щоб бути «духовними наставниками народу», а в тому, щоб «здійснювати сталий тиск на владу і через критику й експертні оцінки, що можуть ставати відомими широким верствам населення завдяки засобам масової інформації, утримувати її від злочинних і помилкових рішень» [26, с. 50].

На нашу думку, еліта – носій політичної свідомості та творець національної ідеї, яка фактично формує націю та національну культуру, репрезентуючи її на загальнонаціональному та світовому рівні. Інтелігенція є транслятором ідей і посередником між елітою та народом. Вона позбавлена виміру свободи, оскільки її діяльність зосереджена в державних (владних) органах, а отже, вона залежить від них. Натомість інтелектуали – найбільш незаангажована частина населення, яка вільно висловлює свою думку. Вона опосередковано впливає на долю держави, об'єднуючись в неформальні організації задля реалізації наукових, інституційних і освітніх завдань. У західноєвропейській інтелектуальній традиції, інтелектуалів вважають найкваліфікованішими представниками інтелектуальної сфери. Слід зазначити, що інтелектуалами можна вважати значну кількість еліти, яка визначає напрям розвитку певної сфери людської діяльності – політичної, економічної, військової, наукової, управлінської, культурної. Звісно, до рівня інтелектуалів доростає й частина інтелігенції.

З огляду на сказане, вважаємо за доцільне ще раз наголосити, що усупереч тому, що поняття еліта, інтелігенція та інтелектуали включає до свого змісту пізнавальну та творчу активність, тобто діяльність тісно пов'язану з розумом та розсудком, їх не варто ототожнювати, оскільки ці суспільні групи мають різну мету та засоби її реалізації.

Осередками діяльності українських інтелектуальних кіл кінця XIX – початку XX століття на Наддніпрянщині були «Громади» – перші товариства

культурно-освітнього спрямування. Їх завданням було налагодження роботи випуску періодичних видань, боротьба за українізацію освіти, заснування наукових товариств, студентських організацій тощо. Завдяки діяльності «Громад» вдалося зберегти тяглість та спадковість інтелектуальних традицій, їх діяльність довела, що українство має глибоке історичне коріння (свідченням того є етнографічні розвідки і статистичні переписи населення – звідси етнографія відіграла чи не провідну роль. Натомість у Галичині цю місію виконували «Просвіти», головним завданням яких став розвиток освітнього та культурного рівня місцевого простонароддя завдяки відкриттю цілої мережі будинків-читалень та бібліотек серед простого народу. Члени «Просвіт» усіма можливими засобами намагалися заохотити простонароддя до отримання освіти, пробуджували в них цікавість до літератури та преси, тим самим стимулюючи обговорення найбільш значимих політичних і соціальних проблем. Показово, що вказана діяльність набула такого розмаху, що під кінець століття, кількість читальень почала перевершувати за чисельністю кількості церков та шинків.

Еліта змінює рівень етнічної свідомості спільноти і піднімає її до національної через літературу. Одним із основних завдань, що стояло перед українською елітою XIX століття було виведення української мови із літературного занедбання. Для цього потрібно було підняти простонародну, «мужицьку» мову до рівня літературної мови. Цю місію взяли на себе представники етнографічного гуртка при Харківському університеті. Власне саме його представники започаткували «дослідження над українським фольклором і впровадив народну мову до літературного користування. Під впливом подувів європейського романтизму вони «відкрили» українську етнічну тотожність, що послужило за фундамент для формування новочасної української національної свідомості» [36, с. 207]. Цю думку І. Лисяка-Рудницького підтримує Г. Грабович, який вважає, що «котляревщина» закладає підвалини для внутрішньої тематизації українського етнокультурного простору. Водночас, «котляревщина також, а то й передусім, виконувала важливу психологічну роль – роль маски-щита, що уможливорює авторові підривно-пародійну настанову, глузування з «чужого» – та підкреслення власної окремішності, наголошування

на «своєму» емоційно-культурному кодi без прямого ризику» [4, с. 327].

Рiвень національної свiдомостi як елiти, так i народу зростає разом iз культивуванням мови, що є важливим органом духовного життя народу, у якiй проявляється його окремишнiсть, оригiнальнiсть та своєрiднiсть. Мова нерозривно пов'язана з правом народу на самостiйне iснування i розвиток: «Мова – це наша національна ознака, в мовi – наша культура, ступiнь нашої свiдомостi», стверджував I. Огiєнко [47, с. 301]. Українцi виявилися чи не єдиним народом, у якого репресiй зазнала саме мова, оскiльки заборонити мову – означало убити почуття національної окремишностi, не дозволити «селянському дiалекту» пiднятися до рiвня лiтературної мови – значило не дати українцям сформуватися як нацiя. Саме тому, українську мову «постiйно зводили до ролi селянського дiалекту. Вважалося, що пiднесення цього нарiччя до рiвня мови лiтератури та науки становить небезпеку російській єдностi...» [40, с. 473]. Українська мова постiйно заборонялася i переслiдувалася, а її роль зводилася до «малоросiйського дiалекту». Вважалося, що це радше «мужицький жаргон», аниж мова окремого народу, натомiсть російська мова була ознакою панства i культурностi: «Для бiльшостi українського культурного шару... український народ – зневажене мужицтво, українська мова – мужицький жаргон... Інтелiгенцiя бачить у всьому московському ... мову iнтелiгенцiї i єдиний орган культурного життя... Звiдси усе московське – ознака культури; усе українське – мужицтва, темряви...» [24, с. 79].

У серединi ХІХ столiття значна частина i навіть бiльшiсть української елiти розмовляла російською мовою. Помiж тим, на зламi ХІХ–ХХ столiть ситуацiя докорiнно змiнюється – в цей час українська мова стає знаряддям науки, полiтики, широких наукових кiл. Попри це, на початку ХХ столiття єдиної лiтературної мови так i не було, оскiльки народна мова, що лягла в основу лiтературної, складалася iз безлiчi селянських дiалектiв, частково запозичених iз польської, російської та угорської мов. Так, примiром на теренах Наддiпрянщини частiше за все користувалася лiтературною мовою започаткованою творчiстю Т. Шевченка, П. Кулiша, Б. Гринченка. Натомiсть, Галичина й Буковина – галицьким варiантом мiсцевої говiрки, що увiбрав у себе

безліч полонізмів і регіоналізмів. На теренах Закарпаття в цей час тільки закладаються основи для визначення лінгвістичної своєрідності. Як наслідок у літературній та публіцистичній діяльності широко використовується суміш церковнослов'янської та місцевої говірки. Якоюсь мірою усі три варіанти були в офіційному вжитку, однак, як вважає І. Огієнко, зародки офіційно-публіцистичної мови, її найвиразніші зразки, були створені саме на Наддніпрянщині: «Українська літературна мова в основі своїй, – пише І. Огієнко, – жива народна мова наддніпрянська, головню києво-полтаво-харківська» [46, с. 78].

Істотною перепорою на шляху до формування єдиною літературної мови на зламі ХІХ–ХХ століть стали чвари в середині інтелектуальних кіл середини ХІХ століття в даному контексті варто передусім загадати загальновідому суперечку між народовцями і русофілами на Галичині, як, як ніколи до цього, підкреслювала деконсолідацію українського культурного проводу та незавершений процес етнотворення. Наше припущення повною мірою підтверджує той факт, що русофіли цілком і повністю спростовували можливість використання у літературній діяльності місцевої говірки, називаючи її «мовою свинопасів і чабанів», що мала придатна до літературного вжитку [59, с. 289]. Натомість народовці, усвідомлюючи, що українці – окрема нація, найкращим засобом самовираження якої є народна говірка, пропагували широке використання української мови. Основним національним питанням для них було питання мови й літератури. Однак з іншого боку, народницькі настанови характеризувалися вузьким утилітаризмом, оскільки літературні твори оцінювалися не за критерієм естетичної вартості, а за доступністю книг масовому читачеві, широкій аудиторії.

Письменники та фольклористи, етнографи, історики та філологи – усі сходяться на думці, що вплив народної мови на літературу найсильніший, оскільки приховує пам'ять поколінь, історію народу, розкриває його походження, міфологію та уявлення. Разом із тим, народна творчість і фольклор були могутнім поштовхом розвитку української модерної літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття та вплинули на творчі пошуки української еліти зламу

століть. «Народна творчість стає першоосною національної культури. До народного мистецтва значний інтерес виявляє творча інтелігенція, починається активне збирання й формування музейних колекцій, теоретичне обґрунтування самого поняття “народне мистецтво”» [25, с. 12]. Так, український мислитель та філолог О. Потебня наполягає на необхідності вивчення української народної поезії, багатство мови якої відкриває широкі горизонти для розвитку художньої літератури та літературної мови. У мові, писав вчений, найбільш яскраво виражені почуття народу та його переживання, а тому потрібно розвивати і збагачувати традиції народної культури. Незважаючи на те, що у середині ХІХ століття селяни могли вільно розмовляти українською мовою, як зазначає М. Попович, російському імперському урядові, потрібно було не допустити творення українською мовою професійної культури [49, с. 54].

Єдиний контекст літературної мови мав би скріпити сили еліти та народу на шляху до національного самовизначення. Зважаючи на численні регіональні, лексичні та морфологічні відмінності, досягти мети так і не вдалося, однак була сформована українська граматики та правопис, видано велику кількість довідників та словників. Як зауважує М. Семчишин, проблема спільної літературної мови завжди була актуальною для українців, оскільки і Західна, і Східна Україна перебували в різних історичних умовах, що спричинило великі відмінності у розумінні, територіальних діалектах, тощо. До того ж, мовна практика регіонів відбивала різні літературно-писемні традиції, а тому історія української літературної мови безпосередньо пов'язана з історією українського правопису, з розвитком граматичної, лексикографічної та фонетичної думки України. Сучасна українська літературна мова є унормованою формою загальнонародної мови, та є сукупністю говірок, стилістичних форм і діалектів: «Це поєднання мови літературної з народною звичайно допроваджує до створення літературної мови високого рівня. Одинці з народу, перейшовши добру мовну школу, звичайно мають високорозвинену й щиро національну мову, бо їх літературна мова виросла на живій народній основі» [46, с. 81].

Витворення національної за змістом літератури стало пріоритетним завданням для української еліти зламу століть. Вперше українська література

могла задовольнити не лише інтелектуалів, а й широке коло здиференційованих верств населення. Завдяки творчій діяльності І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського, В. Винниченка, О. Кобилянської, В. Стефаніка та ін., українська мова перетворилася з народної говірки в національну мову та вийшла за рамки розвідок, що мали утилітарний характер і писалися з урахуванням духовних запитів простого народу. «Прикметною рисою письменників старого напряму була тенденція до етнографічно-побутового опису, з рясністю подробиць, що сполучалося з апотеозою «дрібних діл», тобто малої, але корисної праці... Творчість Франка, а передовсім Коцюбинського і Лесі Українки виводять літературу зі сфери переважно селянської тематики на ширші обрії. Реалістичне фотографування села чи наголошування виключно громадських проблем поступово відходить у минуле, а на їх місце приходить нова тематика і її нове трактування» [55, с. 375-376]. Відбувається перетворення літератури на системну та диференційовану, жанрова палітра якої вирізняється багатством та різноманітністю.

Проблема традицій і новаторства, пошук стильових орієнтацій, полеміка з приводу нової якості літератури та шляхів її розвитку стали пріоритетними для культурницької еліти зламу століть. Утверджується новий стильовий напрямок – модернізм, де молоді письменники виходять за рамки писань «про народ» і «для народу», звертаючись до філософських, морально-етичних і психологічних проблем. Намагаючись проникнути вглиб людини, оцінити ситуацію, модерністи прагнуть зрозуміти мотиви її вчинків – усі ці спроби орієнтовані на дослідження внутрішнього світу людини, розширенні меж її індивідуальної свободи. В українській літературі модернізм увесь час балансує на межі трагізму, психологічного самозаглиблення героїв, плинності існування, духовністю людини та її інстинктами (драми Л. Українки, поезія І. Франка, прозові твори В. Винниченка, А. Кримського, а також М. Коцюбинського та О. Кобилянської). Фактично, у переважній більшості творів модерністів присутній конфлікт індивіда з дійсністю та непереборна відчуженість його внутрішньо-інтимного світу, тож старі засоби художнього відображення дійсності вже не могли передати змісту нових (модерних) конфліктів, а тому відбувається шукання

«нових горизонтів» (І. Франко) та «нових ідей для своєї землі» (В. Стефаник).

Пошуки інтелектуалами нових форм і засобів відтворення дійсності передували появі українського модернізму. Першим, хто зробив спробу сформулювати нові естетичні принципи в галузі літератури був М. Вороний, який проголошував ідею «чистого» мистецтва без тенденції і моралі, вказував на потребу всю увагу звернути виключно на естетичність, наблизивши літературу до новітніх течій і напрямів європейського мистецтва. Полемізуючи з М. Вороним, І. Франко відстоював принципи реалістичного мистецтва, що слугує потребам народу. Література, на його думку, має бути «робітницею на полі людського поступу», а отже, її розвиток має спиратися на зв'язок з народною творчістю та виростати з живого народного джерела [60, с. 113]. Мислитель приходить до висновку, що література за якістю має бути «реальна, національна і народна»: реальна, оскільки має віддзеркалювати правдиве життя народу, національна – відображати його «глибокий національний психічний характер», народною – бути писаною мовою народу, однак її принципи мають залишатися науковими.

Витворення культурницькою елітою та письменниками кінця XIX – початку XX століття нових жанрових і композиційних форм, художніх прийомів і манери написання, розширення образного мислення і стилістики сприяло виходу української літератури на зовнішній рівень. Тож уже на початку XX століття остання перетворюється на національну літературу і стає самостійним явищем, включеним у загальносвітовий літературний контекст. Разом з тим, формується цілісна система національної словесності, де українська література постає як «історія розвитку самодостатньої художньої системи, що має власні джерела й своєрідний характер та вирізняється як внутрішньою цілісністю, так і яскраво вираженою зовнішньою формою, специфічно українською національною модальністю» [27, с. 35]. Творчість таких видатних письменників як М. Коцюбинський, О. Кобилянська, В. Стефаник, М. Черемшина, І. Франко, Л. Українка, які є речниками свого народу, остаточно вивела українську літературу із літератури виключно сільської, етнографічної («малоросійської») на широкі горизонти світового літературного виміру.

На нашу думку, сформованість національно свідомих людей, зацікавлених у кращому майбутньому нації, свідчить про високий інтелектуальний рівень спільноти. Якщо творення нації рівноцінне творенню національної культури, що в перспективі прагне до політизації, то це, своєю чергою дає підстави пов'язати становлення національної культури із зародження національної еліти, як носія самосвідомості усєї нації. Особливістю націєтворення українців було те, що державницька та культурна еліта упродовж історії періодично асимілювалась та знищувалась – це цілком справедливо дало підстави багатьом дослідникам говорити про неісторичність української нації, яка аж двічі у своїй історії витворювала з широких народних мас власну провідну верству. Не вдаючись до глибокого аналізу цього процесу, оскільки він досить ґрунтовно проаналізований та висвітлений І. Лисяком-Рудинським, зацентруємо увагу тільки на тому, що процес національного пробудження українців, який чітко проявився на початку ХІХ століття, набувши апогею свого розвитку тільки на початку ХХ століття, поєднувався із творенням української культурної, а згодом і політичної еліти, які цілком свідомо та цілеспрямовано обґрунтовували свою історичну тяглість, не маючи водночас спадковості з елітарними верствами попередньої доби українського соціокультурного та політичного життя. власне саме з огляду на це, становлення української нації відбувалося надзвичайно повільно – еліта тривалий час перебувала у пошуках власної етнокультурної ідентичності, і тільки згодом стала свідомим і рішучим провідником українського суспільства на шляху до усвідомлення власної етнокультурної та національної самобутності, а згодом і незалежності.

4.2. Етапи і особливості трансформації суспільної свідомості еліти та їх вплив на націє- та культуротворчий процес

Цілісність громадянського суспільства ґрунтується на тому, що в своїй основі воно представляє собою єдину політичну націю. Наразі становище кожного громадянина, який проживає на території нашої держави регулюється верховенством права. Останнє, незалежно від етнонаціонального складу країни,

культурних та регіональних відмінностей, гарантує його безпеку та захищеність. Натомість захист прав громадянина та національних меншин, свобода етнічної та національної визначеності, позбавлення стереотипів нетерпимості, фізичного і культурного етніциду – усе це має бути першочерговими векторами державної політики країни. Враховуючи те, що існування національних держав є найважливішою передумовою збереження культурної різноманітності світу, будь-які національні меншини у збереженні своєї етнічної самобутності виявляють почуття солідарності між собою та поваги до культури титульного етносу. Основними перешкодами на шляху до становлення політичної нації в сучасній Україні, на наш погляд, є насамперед надзвичайно високий рівень упередження та нетерпимості щодо представників не українського етносу. А тому відкрите обговорення найгостріших питань і довіра до розуму людей повинні бути основою політичної свідомості, що об'єднує людей у спільному діалозі, які хочуть жити у мирі та злагоді у єдиній державі.

Трансформація суспільної свідомості варто розпочати із найбільш активної та свідомої її частини – еліти, яка має необхідні знання, інструментарій, моральні та психічні якості, уявлення щодо того, куди рухається нація та її історичне призначення. Натомість успішне державотворення залежить від уміння еліти мобілізувати та консолідувати свій народ у переломні моменти історичного розвитку. У спільному прагненні досягти мети сили еліти та народу повинні об'єднатися – лише за таких умов формується спільна свідомість «Ми». Серед дослідників тривають дискусії з приводу того, хто є рушієм історичного процесу: одні з них вважають, що еліта піднімає свідомість народних мас (М. Грох, І. Лисяк-Рудницький, П. Магочий), а отже, спільнота претендує на історичність, інші – народ, який є носієм політичної волі та зберігає пам'ять поколінь (М. Грушевський). Романтичні тенденції щодо останнього позначені односторонністю та відсутністю конструктивних рішень на шляху до національного самовизначення. Як засвідчує українська історіографія, відсутність провідної верстви призводить до «смерті» нації. Та кожного разу після цього, завдяки збереженню етнічної тяглості, настає відродження – реконструкція спільноти починається знову, а найбільш свідома частини суспільства – еліта, прагне до

відновлення провідництва, і у такий спосіб вибороти своє історичне призначення.

Фактично, трансформація суспільної свідомості у всіх країнах відбувається подібно, але не тотожно. Так, відомий чеський історик, професор Празького університету М. Грох у своїй роботі «Соціальні передумови національного відродження в Європі» відмічає, на першому, академічному етапі, увага дослідників прикута до певної національної групи, відбувається вивчення її історії, етнокультурного підґрунтя тощо. Вслід за М. Грохом український дослідник П. Магочий вважає, що на першій стадії – стадії збирання історичної спадщини – формується групка вчених-ентузіастів, які своїм інтересом сприяють виокремленню фольклорного, літературного та історичного матеріалу (так, осередками культурно-просвітницького характеру на Україні початку ХІХ століття були Харківський та Київський університети). Однак, на відміну від чеського, специфікою українського національного відродження як історичного явища, є періодична асиміляція еліти, яка «не обов'язково приєднувалася до «нового руху», але натомість приєднувалася більшою чи меншою мірою до панівної національності» [42, с. 101-102]. Таке приєднання, як стверджує історик, охоплює численні взаємовиключні культурні і національні лояльності (росіянин з Малоросії, поляк з України чи українець з України), відображені у «трьох етапах натхненних інтелігенцією національних рухів»: збирання, організаційному етапі та політичному [42, с. 103].

Для українського вченого та історика І. Лисяк-Рудницького перший етап національно-культурного відродження України, пов'язаний із діяльністю вихідців із козацької верхівки (Лівобережжя: колишні землі Гетьманщини і Слобожанщини – Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії) та шляхти (Правобережна Україна). Відповідно, вчений називає його шляхетським (від упадку козацької державності до 1840-х рр.). Із однієї сторони, цей період є синкретичним, оскільки шляхетська верства повернута до відновлення старих привілеїв козацької старшини, а з іншої – спрямований у модерн, оскільки для того, щоб сформувати нову спільноту, потрібно було закласти основи нової української ідентичності: «Головна вага шляхетської доби в формуванні

модерної української національної свідомості в тому, що вона творить ланку тяглості між козацькою та новітньою Україною» [35, с. 174]. Це відбувається у стінах Харківського і Київського університетів. Фактично, на початку XIX століття Харківський університет стає важливим культурним центром, де бере початок українське національне відродження. Однак, модерної національної свідомості у тогочасної еліти не варто дошукуватися, оскільки переважна її більшість, як пише І. Лисяк-Рудницький, не відчувала конфлікту між державним патріотизмом Росії та локальним (регіональним) патріотизмом.

Згадка про попередню козацьку добу в історії української літератури бере початок від появи «Енеїди» І. Котляревського (1798 р.), і характеризується пошуком елітою «свого» – необхідної передумови становлення української ідентичності. Як зауважує Г. Грабович, «жодна культура не готова включитися до космополітських тем, рухів тощо, якщо вона почувається zagrożеною, непевною себе» [4, с. 21]. Творчість Котляревського та котляревщини (Гулак-Артемівський, Квітка) продемонструвала не лише окремішність української стихії від російської, а й спроектувала нову українську ідентичність. Обравши простонародну мову за основу літературної, українська писемність деякою мірою стала недоступною для загальноросійського читача і поставила україномовного у привілейоване становище: «У перспективі російської літератури котляревщина надовго стає синонімом й еквівалентом всієї української літератури» [4, с. 331]. Українська література завойовує власний культурно-психологічний простір. Розроблена у цей час концепція української історії дворянською історіографією у подальшому вплинула не тільки на наступні покоління, а й на широку громадську думку, відбувається започаткування нової української літератури, заснованої на живій народній мові.

На другому етапі національного відродження еліта вже не ідеологізує козацький лад, натомість піднімає народну свідомість, присвячуючи свою діяльність вихованню та поширенню освіти у народі, який, по суті, ототожнювався із селянством. Улюбленою дисципліною інтелектуалів цієї доби стає етнографія. «Повернення обличчям до народу», усвідомлення своєї «іншості» по відношенню до загальноросійських впливів, а також навчання

рідною мовою у школах – усе це сприяло усуненню штучної стіни між елітою і народом. Спільний діалогічний простір «Ми» відкриває шлях до конструювання етнічної ідентичності. Знімається протиставлення, українці починають ототожнюватися не із загалом чи простолюттям, а з конкретною етнічною групою. Варто згадати М. Костомарова, який у «Законі Божому» висунув гасла свободи, рівності, братерства усіх народів перед Богом, отже, українська етнічна ідентичність постає на рівні із російською («своє» – «чуже»): «І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпонувала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожен, пристаючи, був братом других... і жодної помпи панської і титула не було між козаками» [28, с. 24].

Звернення до народу як до колективного герою обумовлене романтичними віяннями трактування історії, збагаченими творчою уявою та спогляданням, інтуїтивного проникнення та чуттєвого переживання, здатності до ідеологізації та міфологізації: «Тепер же центр тяжіння цієї свідомости пересунувся на живий і багатонадійний об'єкт: народ. Народницька інтелігенція почувала своє покликання в служінні справі емансипації селянства, яке майже тільки в 1861 році було визволене від кріпацтва, та у праці над піднесенням його соціального й культурного стану» [35, с. 179]. Народна культура із її міфологічним світоглядом приваблює еліту. Уявлення народу про природу, космос, місце людини у світі, її взаємовідносини із надприродними силами, ідеали мудрості, краси, добра, героїзму, про форми «правильної» і «неправильної» соціальної поведінки у світі, устрою життя, родинні відносини тощо, надихають еліту на створення нових образів та символів, на підвищення свого інтелектуального та культурного рівня, конкурентоздатності із іншими елітами. Специфіка народного мислення, висвітлена у міфах, легендах, епосі, обрядах, звичаях тощо, завдяки діяльності еліти трансформується із усного побутування у письмове.

Міфологізація народу прослідковується в українській історіографії. Так, у центрі історичного процесу М. Грушевський (представник народницького напрямку української історіографії) ставить не еліту, а народ як етнологічно-історичну цілісність. В «Історії України-Руси» та інших дослідженнях вчений наголошує на змаганні українського народу за волю та свободу в політично-

державному, культурному й суспільно-економічному аспектах. Показово, що концепція такого свободаризму є осердям наукової спадщини М. Грушевського, який вважає, що «українська людність відрізняється від своїх найближчих сусідів прикметами антропологічними – в будові тіла, і психофізичними – в складі індивідуальної вдачі, в відносинах родинних і суспільних, в побуті й культурі матеріальній і духовній». Ці прикмети сформувалися історично під впливом різних обставин, зв'язуючи «в національну цілісність поодинокі групи української людности супроти інших таких цілостей» [10, с. 6].

Пафос та навіть теоретико-методологічні досягнення здійсненні М. Грушевським на вказаному концептуальному тлі, жодним чином не задовольняють О. Пріцака, який вважає, що М. Грушевський некритично підійшов до розгляду поняття «народ», надавши його романтичного ентузіазму за запалу до боротьби за свободу, справедливість, рівноправність, автономія тощо.

Не вдаючись до ґрунтового аналізу доцільності використаного М. Грушевським понятійного апарату, вважаємо за доцільне зауважити, що його історіографічна схема вибудовувалася на парадигмальному тлі тогочасного інтелектуального дискурсу. Окрім того, не варто забувати й того, що М. Грушевського, так само як і багатьох інших тогочасних дослідників, турбували чисельні приклади асиміляції української еліти, що давало можливість, опозиційним до українського національного руху дослідникам та політичним діячам, спростовувати право українців на культурне і тим паче політичне самовизначення.

З огляду на це, М. Грушевський неодноразово акцентує увагу на тому, що українська еліта «тричі зрадивши» свій народ упродовж тисячолітньої української історії (у киеворуську, литовсько-польську і нову добу), не виправдала народних сподівань, тож на її місце (провідника українського національного відродження) він ставить інтелектуала. Елітарні прошарки, на думку вченого, не були українцями, адже значна їх частина, обстоюючи власні вольності та привілеї, була деетнізувалася, втративши свою первинну етнокультурну приналежність. Прикладом цього є козаччина, яка боролася за

права всього українського народу. Однак через свою неоднорідність, де перевагу мала старшина, з панськими нахилами, козацька Гетьманщина не витримала демократичної лінії, відійшла від неї, а тому зрадила інтереси свого народу. «Всім домагання української старшини відповідали бажанням народу (визнання України незалежною державою – М.А.) – тільки народ, не звіряючи панським нахилам старшини, боявся щоб вона не помирилася з Польщею і не повернула на Україну панів. Тому раз у раз мішав старшинську політику, і се роздвоєння народу і старшини підрізало українську свободу, дало московському правительству змогу приборкати українську державність, а далі взагалі закувати в тяжкі кайдани все українське життя» [12, с. 42].

Попри те, що М. Грушевський, так само як і більшість українських дослідників, намагається віднайти причини асиміляції української культурної та політичної еліти у політиці чужоземних держав та постійній зміні політичною кон'юнктури, все ж на наш погляд, цей феномен можна назвати загальноєвропейським. Адже, до формування етнічної та національної єдності, тобто у донаціональну добу, елітарні прошарки населення не ідентифікували себе з народом, його культурою та цінностями. Навпаки, вони були представниками зовсім іншого, паралельного роздробленому соціокультурному буттю простонароддя світу і ідентифікували себе зазвичай з представниками політичної та культурної еліти чи династичними родами інших держав більше, ніж власними посполитими. Відповідно, постійна асиміляція та прийняття вищої, як здавалося культури, була цілком закономірною.

Великої уваги М. Грушевський приділяє самосвідомості широких мас населення: саме в українському народі, на думку вченого, лежить майбутність національного відродження, а тому залучення до активного політичного й культурного життя широких верств населення сприяє віднаходженню шляхів і форм реалізації української державності: «Організовуватися дійсно й треба українському народові міцно й негайно! Так, щоб він об'єднався увесь, без різності партій, верств і станів... щоб він, наш народ, став він міцною зав'яззю, твердим цементом української землі і охороняв її від розвалу і анархії. Бо кінець

кінцем все чисто – і свобода, і революція, і воля України, і справа земельна – залежить від того, чим буде наша народна маса і передусім наше селянство: чи розпорошеною купою піску, котру перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свободна, автономна, народна Україна» [12, с. 9]. Поширення національної свідомості серед широких суспільних верств, на думку М. Грушевського, необхідне, якщо йдеться про боротьбу за політичну незалежність. У цьому контексті питання націоналізації освіти є ключовою проблемою на шляху до здійснення державності, адже тільки свідомий українець міг протистояти могутній культурній експансії, що накочувалася на Україну зі сторони Польщі та Росії.

На нашу думку, народ – це жива, органічна субстанція, фундамент нації, натомість провідна верства – це носій національної свідомості, її надбудова. Народ не здатен витворити націю, оскільки не має чіткого інструментарію, за допомогою якого можна сконструювати такий складний механізм як держава. «Аморфна етнічна маса» із невисокою національною свідомістю і культурою вегетативного характеру, пише І. Лисяк-Рудницький, не може бути джерелом політичного хотіння нації, оскільки не має здатності до управління. Народ ми живимо по відношенню до всього населення країни, однак велика маса не може управляти державою, адже створення держави – конструктивна справа окремих особистостей. З цього приводу Х. Ортега-і-Гассет зауважував, там, де закінчується природня фантазія народу, з'являється особистість із ясным розумом, вільна, неупереджена у своїх поглядах: «“Людині-масі” все одно, істинні його погляди чи хибні... Людина з ясным розумом – це той, хто здатен звільнитися від цих примарних уявлень і відкрито поглянути в обличчя своєму життю. Тоді вона починає розуміти проблематичний характер цих явлень, і почуття загубленості охоплює її» [48, с. 189-190]. Коли в історії України еліта періодично асимілювалась чи знищувалась, «низові суспільні клітини (сім'я, сільська громада) та народна культура, виявляли більшу відпорність на історичні лихоліття», однак, коли мова йшла про національно-визвольний рух, провід завжди залишався в руках панівної верстви, завданням якої було підняти

«природну» етнічну спільноту до рівня «політично свідомого національного існування» [38, с. 145].

На третьому етапі національного відродження еліта бере участь у політичних процесах і прагне до національного самовизначення, а її свідомість виходить на якісно вищий рівень. Вимоги, які вона висуває до політичного самоврядування та автономії, а в кінцевому підсумку – і до самостійності, свідчать про модернізацію її суспільної свідомості. Політичний етап українці програли, тож побудова державності так і залишилася нездійсненим проектом: для втілення ідеї держави потрібна була якісно сформована еліта, її стійкість, рішучість, здатність до дій у переломні моменти історичного становлення. Тим не менше, зміни в суспільній свідомості широких верств населення напередодні революції 1917 р. доводять, що з'являються усі передумови для постання модерної української нації: «Якщо знищення козацької державності й русифікація козацької аристократії вивели були Україну з числа націй і знизили її до рівня політично аморфної етнографічної маси, то тепер з цієї маси починає підійматися нова українська нація» [35, с. 189]. Отже, період, що передував першій світовій війні, пише І. Лисяк-Рудницький, був найщасливішим в новітній українській історії, оскільки це була «доба безперервного й всестороннього українського підйому», був закладений фундамент для формування новочасної української національної свідомості.

У спільному прагненні досягти незалежності зусилля еліти і народу об'єднуються, оскільки національна держава, як і нація, – це суто модерний феномен, пов'язаний із індустріалізацією, а отже, взаємодії «низької» культури з «високою», формування єдиного стандартизованого суспільства: «Нації, як стверджує Гелнер, виконують в індустріальному суспільстві важливі функції. Вони є невід'ємною часткою сучасного світу, оскільки промисловий ріст вимагає широкого перетікання і певної гомогенності, індивідуальної мобільності у поєднанні із культурною стандартизацією. Цього можна досягти лише шляхом створення одноманітної маси компетентних взаємозамінних громадян, а для цього у свою чергу необхідна масштабна система всезагальної освіти, що фінансується і контролюється державою» [57, с. 77]. Еліта продовжує бути

двигуном національного руху, однак головним пропагатором національної ідеї серед мас стає прошарок інтелігентів, наближених до села, у середовищі якого вони мають найбільший вплив (учителі, лікарі, кооператори, фельдшери, агрономи та ін.).

Прагнення побудувати державу шляхом гомогенізації суспільства є складним механізмом витворення єдиної стандартизованої культури. Спільний контекст національної культури передбачає об'єднання зусиль еліти та народу, що відбувається на рівні культури, зокрема, поєднання «низької» (народної, традиційної) та «високої» (елітарної). На думку Е. Сміта, модернізація «низьких» культур у «високі» є досить небезпечним процесом (опора на віру, а не на розум, на традицію, а не на знання, упереджене ставлення до економічного зросту, впровадження нових технологій і управління економікою), а тому штучний характер «високої» (модерної за Е. Смітом) культури іде в розріз із культурою традиційного суспільства. З однієї сторони, народна культура є індикатором самобутності національних культур у сучасних національних державах, а з іншої, вона гальмує розвиток «високої» стандартизованої культури в силу відсутності динамізму, низького рівня свідомості та ін. Народна культура – основний критерій прояву національної автентичності та оригінальності, а тому завданням еліти є виявлення гнучкості (а отже сили) та свободи по відношенню до свого народу з метою витворення єдиної національної культури: «Справжня свобода полягає в тому, щоб бути «чесним по відношенню до себе», зрозуміти унікальну і незрівнянну колективну культурну ідентичність» [57, с. 92].

Протиставлення «високої» і «низької» культур недоречно, коли мова йде про витворення єдиного контексту національної культури. Так само недоречно протиставлення міської (космополітичної) культури і сільської (традиційної). На думку М. Поповича, коли йдеться про піднесення національної культури до світового рівня, дане протиставлення знімається, оскільки нація є своєрідним концептом, який в силу своєї історичності, використовує (а також продукує) надбання світової культури: «Тому національне відродження полягає не просто в тому, щоб дати життя забутій традиційній культурі, витісненій з культурного вжитку національній мові. При цьому завжди йшлося про поєднання міської,

«космополітичної», високої професійної культури з сільською традиційною, встановлення перерваних зв'язків із забутою професійною культурою минулого – з метою піднести рівень своєї національної культури до світового. У протилежному випадку національна культура стане конкурентно неспроможною» [49, с. 60]. Усе це доводить, що нація і національна культура мають єдиний простір формування. Останню характеризує динамічність, а тому не зважаючи на державні кордони чи етнічні відмінності, з однієї сторони, вона постає як національна, з іншої – як міжнаціональна (вселюдська). Держава прагне включити в єдину культуру нації всі культурні відгалуження.

Побудова модерної нації, як і національної культури, передбачає консолідацію усіх верств населення та класів у єдиному контексті спілкування, незалежно від політичних, конфесійних чи етнорегіональних відмінностей. У той час як народна культура проявляла відпирність на історичні лихоліття, а еліта періодично асимілювалась та знищувалась, бажання бути політично суверенним колективом на шляху до незалежності змушувало еліту консолідувати свої сили із народом. Однак зазначимо, що народ – одиниця етнічна, і на відміну від нації – феномену політичної сфери, активність якої суттєво відрізняє від пасивного народу, не є носієм політичного хотіння нації. Носіями політичного хотіння нації завжди була провідна верства, винищення якої автоматично тягне за собою «смерть нації» та декаданс. До прикладу, хоча маси українського селянства в кінці XIX століття зуміли зберегти рідну мову та етнокультуру, цього було замало аби мати чітку громадянську позицію та стати політично нацією у період революції 1917 р. Для цього потрібно було виховати свідому еліту, акумулювання сил якої сприяло б мобілізації народу, та мати сприятливі обставини до державотворення у вигляді економічних, політичних та соціокультурних передумов.

Політичний етап національного відродження – це етап функціонування націй на міжнародній політичній арені. Для цього по-перше, необхідно консолідувати зусилля еліти і народу та забезпечити відповідальність зі сторони еліти у прийнятті нею свідомих рішень на користь своєї держави. По-друге, щоб забезпечити відповідальність зі сторони еліти необхідно, щоб нації були певним

чином інституалізовані чи легітимізовані (це пов'язане із незалежністю): «Із розкладом традиційних релігій і появою націй національне самоуправління стало єдиним способом досягнення соціально-політичних ресурсів, необхідних для суспільного розвитку. Відповідно, первинним завданням побудови нації має бути забезпечення незалежності, необхідної громадянам для участі у прийнятті політичних рішень і управлінні собі подібними. Без незалежності... ніякий стійкий економічний розвиток неможливий, оскільки не можна очікувати справжньої відданості і самопожертви від людей, які не є господарями власної долі» [57, с. 54-55]. До прикладу, створення першої міждержавної організації Ліги Націй (1919 р.), а згодом Організації Об'єднаних Націй (1945 р.), є вагомим досягненням на шляху до співробітництва, досягнення миру і безпеки між народами. Разом з тим, Міжнародні міждержавні організації (ООН, ЄС, НАТО, СОТ, МВФ, СНД та ін.) є важливим суб'єктом у публічному міжнародному праві, діють згідно умов певного договору, ратифікованого державами-учасниками, та представляють інтереси своєї держави, дотримуючись поваги і суверенітету до інших держав (принцип невтручання).

Отже, три етапи національного відродження: академічний, етнічний та політичний відображають етапи трансформації суспільної свідомості еліти. Перший із них характеризується пошуком та збиранням матеріалу для дослідження своєї історії, коренів, походження. Усе це робиться групкою вчених-ентузіастів в межах академічних установ. Другий етап доцільно назвати етнічним, оскільки він передбачає «вихід на своє», що, в свою чергу, вимагає діалог між елітою та народом у спільній свідомості «Ми». Еліта виходить за межі академічних установ і бере вектор на повернення «обличчям до народу», себто виходить у спільний етнічний вимір. Формується етнічна ідентичність: відтепер українці більше не ототожнюються із малоросами чи етнічною масою, а з конкретною етнічною групою – українцями. Третій етап національного відродження є модерним, однак, на нашу думку, його варто окреслити як політичний. Консолідуючи зусилля із народом, еліта бере участь у тих політичних процесах, які сприяють побудові державності як необхідної умови виходу на зовнішній, якісно новий, міжнаціональний рівень.

4.3. Колізії та проблеми українського націє- та культуротворення поч. XX ст.

Найвищою формою консолідації певної спільноти є державність, оскільки її наявність передбачає існування публічної влади, санкціонованої суспільством сукупності правил (законів), які регламентують поведінку людей певної території. Держава робить спільноту політичним феноменом, відмінним від інших спільнот, за її відсутності населення не може розглядатись як політична реальність. З кінця 90-х рр. XIX століття і аж до революції 1917 р. в середовищі української еліти остаточно визріває думка про доконечність висунення перед українською нацією завдань про здобуття політичної незалежності; таким чином українська ідея вступає у фазу політично-державницького розвитку, супроводжувану активними спробами її реалізації. Відповідно – повноцінний розвиток української культури мислиться невіддільно від державотворчих політичних змагань. Набуває поширення і обґрунтування думка, що запорукою цілісного розвитку національної культури є повноцінна форма державності і що державність, як і культура, належить до найголовніших ознак присутності нації у світовій історії. У процесі національного самовизначення та самоусвідомлення еліта відіграє особливу роль, зумівши переорієнтуватися з романтизованого українофільства на модерну верству суспільства, відкриту до сприйняття нових ідей, інтелектуалізації культури та переформатування українського етнокультурного і політичного простору. Особливо актуальна роль еліти в переломні періоди історичного становлення нації, а тому її розрив із народом небажаний, оскільки створює перепону на шляху до витворення національної культури.

Період на зламі XIX–XX століть займає особливе місце в українській історіографії, оскільки це доба всестороннього національного і культурного підйому, пов'язана із процесами державотворення та націєтворення, національно-культурного відродження в цілому. Хоча на цей час припадає бурхливе пробудження самосвідомості нації, радикальні зрушення в багатьох

сферах політики та культури, до національне відродження, як доводить П. Магочий, українці підійшли як «недорозвинене аграрне суспільство». Дослідник стверджує, що «протягом XIX ст., яке було періодом національного відродження, українське суспільство можна розглядати як недорозвинене аграрне суспільство, поділене між багатонаціональними імперіями – Росією та Австрією» [42, с. 98]. Разом з тим, на думку Я. Грицака, «українське національне відродження XIX – початку XX ст. було одним із класичних селянських відроджень серед народів Європи» (національна ідея функціонувала на рівні села, де наприкінці XIX ст. проживало близько 95 % українського населення) [9, с. 23]. Розділена між Російською та Австро-Угорською імперіями, на зламі століть Україна фактично була відсутня на політичній мапі світу, а її назва мала фантомний і віртуальний характер. Обидві метрополії, що інкорпорували до свого складу українські землі, старанно виключали з ужитку навіть саме слово «український», позиціонуючи українців гілкою російського народу або ж відгалуженням польського етносу. Відсутність власної держави та свідомої еліти, економічна відсталість периферій стали причинами того, що у національне відродження кінця XIX ст. українці увійшли як один з бездержавних народів Європи, чия етнічна територія була розчленована між двома великими імперіями.

Необхідно зауважити, що період кінця XIX – початку XX століття був саме тим сприятливим часом, коли випав реальний шанс вирватися із підневільного становища, етнографічної маси і витворити єдиний національний організм. У боротьбі за державність найважче було зруйнувати міф про єдину руську націю, в якій українці – лише етнографічна гілка. У цьому контексті варто згадати творчість Т. Шевченка, якому вдалося окреслити не лише широкі горизонти національно-культурного розвитку українського народу, відстоюючи його право на культуру, мову, свободу і самостійність, а й сконструювати авторський міф України. Міф є аналітичним і синтетичним окресленням пророцтва, єдиним видом духовної діяльності, що відповідає синкретизму шевченкового писання, тож творчість Т. Шевченка – наскрізь міфологічна. Українська дослідниця О. Забужко пише, що у «Кобзарі» поетові вдалося створити авторський міф

України, у якому передається вагомий колективний історичний досвід цілих поколінь, сам же Т. Шевченко належить до творців «національно – консолідуючого авторського міфу» (подібно Данте в Італії, Сервантеса в Іспанії, Гете в Німеччині): «Кобзар» – це сконструйований авторський міф, що вимагає розкодування, у якому з допомогою Слова ведеться «безпосередній діалог людини з Богом» [22, с. 12]. Текст «Кобзаря», на думку авторки, прирівнюється до тексту Старого та Нового Заповіту, у якому з не меншою наснагою «можна «вивчати» коментарі та апокрифічні додатки до Святого Письма» [22, с. 13].

Якщо Т. Шевченко сконструював авторський міф України, то проблему національного самовизначення українців до світового рівня підняв І. Франко, який включив її у світову панораму боротьби за торжество демократії, людяності і соціальної справедливості. У вірші «Наймит» мислитель поступово доходить до розуміння, що український народ – не просто затурканий орач панської землі, а «велет закутий», який мріє бути у «власному краї сам своїм паном». А от стаття «Поза межами можливого» розкриває ідеал національної самостійності як єдину можливість організувати соціально справедливе суспільство. І. Франко закликає до політичної єдності українські народні маси не тільки заради індивідуального, а й загальнонаціонального звільнення. «Все, що йде поза рамами нації, – пише він, – се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хворобливий інтернаціоналізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації» [62, с. 284]. Водночас, мислитель окреслює етнографічні межі України – «від Сяну до Дону», та робить спробу консолідувати український народ, показавши історичну тяглість української культури – від княжих часів до сьогодення.

Шлях до національного самовизначення українців знайшов свою реалізацію в Українській Народній Республіці періоду Центральної Ради. Згідно з IV Універсалом, джерелом влади проголошувався увесь народ України. Як і попередні Універсали, Четвертий не утверджував однозначно розрив з імперією, а прагнув розв'язати питання про федеративний зв'язок з народними республіками колишньої Російської держави, хоча УНР мала всі атрибути

суверенної й національної держави. У спільному прагненні українців досягти незалежності сили Західної та Східної України об'єдналися, що засвідчувало внутрішню єдність процесів, що засвідчив акт злуки, підписаний 22 січня 1919 р.. В ньому стверджувалося, що відтепер «зливаються в одно віками відділені одна від одної частини України – Галичина, Буковина, Закарпаття і Придніпрянська Україна в Одну Велику Україну. Сповнилися віддвічні мрії, для яких жили й за які вмирали найкращі сини України. Віднині є тільки одна незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ, звільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднати всі зусилля своїх синів для створення нероздільної незалежної Української Держави на добро і щастя українського народу» [6, с. 91].

Невдача визвольної боротьби 1917–1918-х рр. пояснюється цілим рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Чільне місце серед них посідають несприятливі зовнішньополітичні обставини: світова війна, в епіцентрі якої опинилась значна частина українських земель; гострі суперечності між провідними державами за сфери впливу і бази сировини, серед яких провідне місце належало Україні; міжнародна ізоляція України, особливо після поразки Німеччини та Австро-Угорщини, на підтримку яких сподівались Центральна Рада та гетьман П. Скоропадський, оскільки не мали надійного власного війська; неодноразові агресії з боку «червоної» і «білої» Росії, Польщі, а також деяких інших держав.

Слід зазначити, що революційні події 1917 р. застали українців несподівано. В цей час вони відзначалися низьким рівнем національної свідомості більшої частини місцевих жителів. Навіть еліта, яка вже тривалий час намагалася долучитися до політичної діяльності, виявилася зовсім не готовою до будівництва власної держави. Немає сумніву, що така ситуація стала закономірним результатом багатовікового національного й соціального гноблення українського народу, колоніального становища України в Російській імперії. В українській суспільно-політичній думці цієї доби домінуючими виявились ідеї соціалізму й федералізму, що теж віддзеркалювало недорозвиненість національно-визвольного руху. Їх сповідували фактично всі

українські політичні партії. Утопічні соціально-політичні та державницькі концепції соціалістів гальмували процес національно-державного будівництва, орієнтуючи маси на вирішення нереальних завдань. Особливо ж згубними для подальшого розвитку національного руху та кристалізації нації стала відсутність ідейної єдності у баченні майбутнього українського суспільства та шляхів його реалізації. Звісно, далеко не останню роль відіграло конкуренція різних політичних партій і напрямів. Багато зусиль та енергії українців в цей період було витрачено на класову та політичну боротьбу, натомість нагальні проблеми державотворення видавалися такими, що можуть бути вирішеними дещо згодом. Наслідком суперечок та несконсолідованості національних сил українства стала громадянська війна – одна із головних причин поразки визвольних змагань 1917–1920-х рр.

Історичний досвід свідчить, що успішно побудувати національну державу можна лише тоді, коли нація має сформовану провідну верству – життєздатну еліту. Натомість українська національна еліта, свідомі прошарки населення виявилися нечисельними, національно незорієнтованими, політично й ідеологічно розколотими. Саме тому, у час, коли вирішувалась доля держави, вони не зуміли опанувати своїм політичним впливом українське суспільство, ідейно й організаційно скеровувати дії широких народних мас. Це призвело до того, що в критичні моменти останні виявились дезорієнтованими, неспроможними організовано виступити на захист своєї державності, а й нерідко опинялися під ворожими українській справі впливами. Узагальнюючи свої болісні роздуми з приводу поразки українського державотворення у 1917–1920-х рр., В. Липинський писав: «Побили себе ми самі. Ідеї, віри, легенди про одну єдину, всіх українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не сотворили, за таку ідею не боролись, і тому, розуміється така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла» [32, с. 16]. Маючи реальні можливості відокремитися, українська еліта цього не зробила. Її «містечковість» можна пояснити століттями усталеною «психологічною залежністю» від Російської імперії – всякий раз, коли потрібно було прийняти свідоме рішення, вона несвідомо оглядалася на Москву.

Переважна більшість української еліти в кінці XIX – початку XX століття не була готова до ідеї самостійної української державності. Показовими у цьому плані є погляди М. Драгоманова, які, по великому рахунку, були віддзеркаленням тогочасної політичної свідомості української еліти. З одного боку, він не заперечував права українського народу на політичну автономію, а з іншого – і не був принциповим противником сепаратизму України від Росії, про що неодноразово писав у своїх статтях. Виступаючи проти націоналістичної концепції «самобутнього розвитку» України, з великим пієтетом говорив про прогресивну демократичну Росію: «Теоретична засада Драгоманова – нехить до державності як такої та фальшиве розуміння свободи – була причиною, чому він недооцінював значення національної держави, як конче потрібної гарантії національної

свободи» [37, с. 365]. На думку мислителя, український народ зможе вибороти собі політичну незалежність тільки в поєднанні з братнім російським народом та в спільній боротьбі з ним проти царату, а тому сама по собі «національна ідея», без соціально-політичної боротьби, не придатна для того, щоб можна було повести народи на повалення гнобителів: «Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національності, а націоналізм, а надто такий, котрий себе сам виразно протиставляє людськості або космополітизму» [19, с. 465-466].

Вивчаючи причини поразки революції 1917–1918 рр., один із провідних аналітиків визвольних змагань І. Лисяк-Рудницький пише, що новостворена у XIX століття українська еліта не успадкувала державотворчої традиції попередньої шляхетської доби, а тому у момент найвищого підйому революції 1917 р. не змогла мобілізувати український народ заради досягнення спільної мети. Для того, щоб стати нацією, на думку Г. Еллінека, потрібна спільна телеологічна мета у вигляді національної ідеї. У свою чергу, неспроможність об'єднати усі верстви населення у момент найвищого підйому визвольних змагань В. Липинський пояснює небажанням провідної верстви поєднати свої інтереси із інтересами хліборобського класу (українського народу). А тому, не виправдавши сподівань, еліта втратила статус провідника української нації. Будь-який сепаратизм від революційної Росії, за свідченням В. Винниченка,

більшості української еліти здавався «смішним, безглуздим і неможливим»: «Ні про який сепаратизм, самостійність навіть мови не могло бути, а коли чулись якісь рідесенькі голоси, то це були голоси або схоластиків, чистих теоретиків, запеклих «самостійників» або людей занадто вже, хоробливо пронятих національним чуттям» [1, с. 13]. Усе це призвело до того, що досягнення самостійності України та відновлення її державності так і залишилося нездійсненим проектом.

Низький рівень національної свідомості, відсутність патріотизму, деконсолідованість еліти вплинули на те, що сформувати модерну українську націю так і не вдалося. Це засвідчує І. Лисяк-Рудинський, спираючись на слова тогочасного громадського активіста Є. Чикаленко, який зауважував, що «після довгої культурної праці, коли наша людність освідомиться національно, тоді вона стане нацією, і тільки тоді може бути мова про свою державність» [45, с. 54]. Цікаві в контексті сучасних політичних реалій України видаються і зауваження В. Винниченка, який, будучи не тільки очевидцем, а у учасником тогочасного державотворення, досить критично підійшов до аналізу тогочасних подій. Зокрема, у роботі «Відродження нації» вчений зазначає, що головною причиною поразки українського державотворення у 1917-1920 рр. стало збереження розриву між елітою та масами, що й зумовило велику кількість непослідовних та необдуманих політичних рішень [2, с. 89]. В трагічний спосіб на думку В. Винниченка, стало те, що національна революція та державотворення відбувалися без підтримки буржуазії.

Окрім держави, потужною консолідуючою силою суспільства є культура. Хоча витворити та консолідувати українську націю як самостійний політичний організм не вдалося, все ж немає підстав для аналогічних висновків щодо національної культури, яка завдяки діяльності культурної еліти стала повноцінним членом не тільки європейського діалогічного простору, а й змогла вести повноцінний діалог на зовнішньому та внутрішньому рівнях. Основна увага митців прикута до стародавніх пам'яток, захоплення етнографією та народною творчістю як основного джерела професійного мистецтва. У мистецтві домінують явища неоміфологізму та неофольклоризму. На ґрунті етнічної

культури професіонали шукали шляхів до формування національного стилю в мистецтві. Так, якщо у другій половині XIX століття в образотворчому мистецтві переважають принципи реалізму та народності (М. Пимоненко, О. Мурашко, К. Костанді та ін.), то вже на початку XX століття показовим є мистецтво митців авангардного мистецтва (О. Богомазов, О. Екстер, М. Бойчук, Д. Бурлюк). Утвердження національної самобутності разом зі світовим мистецьким досвідом – визначальний напрям розвитку української культури зламу століть. Оскільки національна самобутність є культурним явищем, що виноситься на рівень діалогу завдяки творчості найталановитіших представників нації, то національна культура – результат виключно освічених верств населення – еліти.

За умов культурної багатоманітності людства діалог є формою плідної культурної взаємодії. Якщо багатоманітність – це спосіб буття культури, то питання про її діалогічність є одним із актуальних у загально цивілізаційному поступі людства. До того ж, національні культури у світовому культурному просторі представляють собою не просто нашарування різних моделей культури, а синтез кращих здобутків історичного досвіду (становлення) нації: «Національна культура є способом існування загальнолюдської культури, конкретною формою вияву її сумісної властивості як універсальної системи, що забезпечує пристосування людського суспільства до різноманітних умов природного і соціального середовища» [53, с. 63]. Кожна нація, витворюючи свою власну національну культуру, заразом робить свій внесок в культурний поступ всього людства завдяки культурній взаємодії та взаємозбагаченні культур. Поміж тим кожна національна культура розвиваються у власному напрямку, а відтак існує загроза їх плюралістичного забарвлення. Тому діалог і комунікація як шлях до солідарності людей є органічною єдністю поглядів, досвіду спілкування та важливою ознакою вміння долати суперечності на шляху до спільного простору співжиття. Комунікація означає відкритість, а отже, спільнота готова до модернізації.

Діалог є не лише одним із способів комунікації, а й джерелом динамізму. Індивід не існує поза культурною традицією чи спільнотою, до якої він належить (як і поза дією колективних сил – світоглядів-ідеологій), тому культура

суспільства, в якій він знаходиться, не повинна перешкоджати розширенню його горизонтів та входження у світовий культурний простір, оскільки у такому випадку існує ризик її занепаду. Якщо національну культуру треба брати у ширшому розумінні – від традиційної народної культури до високого рівня літератури, музики і образотворчого мистецтва, то традиційна культура, що передусім опирається на селянську культуру і фольклорну спадщину, є лише елементом, хай і базовим, у структурі національної культури. Для того, щоб національна культура була включеною у загальносвітовий культурний контекст, вона повинна бути динамічною, а консерватизм етнічної культури, яка визначає самобутність національних культур у світі, не повинен перетворитися на гальмо, через яке національна спільнота може втратити досвід міжкультурної взаємодії. Потрібно враховувати, що світ постійно змінюється і розвивається, а отже культура розвивається разом із ним і готова до діалогу.

Рішучі трансформації в системі художнього мислення на зламі століть свідчили про те, що українська національна культура була сформована. Опанувавши досвід і набутки європейської художньої школи, вона була включена у світовий мистецький контекст. Це засвідчує розквіт професійного театру, музичної культури, образотворчого мистецтва, скульптури та архітектури. Період зламу століть – це час діяльності цілої плеяди культурних і політичних діячів, митців, вчених, які сприяли популяризації українського мистецтва за межами країни. А тому зорганізуватися в державу як політичну цілісність було під силу не будь якій спільноті, а лише тій, яка стояла на вищій фазі культурного розвитку. Становлення нації – це не лише творення держави, мови, культури та традицій, а й відновлення зв'язків зі своєю історією, минулого із сучасністю, засвоєння кращих досягнень світової культури та піднесення «свого», національного, до світового рівня, тим паче, що різноманітні національні культури у сукупності творять єдину загальнолюдську культуру, а діалог культур можливий тільки в рівних умовах, коли кожна сторона зберігає свою інакшість та автономію щодо від іншої.

Українська етнічна культура тривалий час була замкненою і периферійною. Її традиціоналізм та консерватизм сприяв збереженню етнокультурної

самобутності українців, водночас гальмуючи їх залучення до світового соціокультурного простору. Внаслідок цього, усвідомлення своєї єдності з представниками деякої етнокультурної спільноти, збереження генетичного та духовного зв'язку з предками, знання та розвиток традицій та звичаїв предків – все це є важливим чинником забезпечення індивідуальної та колективної самобутності. Поміж тим, ці знання зазвичай не дають можливості для культурної взаємодії, а орієнтують людину та спільноту на збереження та сепарацію від інших. Мистецькі зразки є надбаннями усієї нації, коли вони залучаються до культурної скарбниці людства. Національна культура стає національною, тільки у тому випадку, коли її досягнення позбавляються локального виміру, набуваючи вселюдського значення. «Вселюдське, як не дивно, яскравіше виступає там, де культура творить своє, національно специфічне: якщо воно – справжній здобуток культури, а не підробка, не повторення, то рано чи пізно цей продукт творчості нації стає надбанням інших, оцінюється як національний внесок у міжнародний культурний фонд» [49, с. 61]. Попри те, що етнічна культура орієнтована на локальне середовище, вихід на національну культуру, або на рівень дискурсу, передбачає об'єднані зусилля як зі сторони еліти, так і народу, тобто єдиний контекст спілкування.

У результаті тривалого та сповненого різних колізій історичного розвитку, постала самобутня українська національна культура. В процесі її становлення чітко проглядаються впливи народно-звичаєвого устрою народу, обрядовість і вірування українців різних теренів України. Культ природи, віра в її творчі сили лежали в основі первісного світогляду наших предків. Разом із тим, українська культура була тісно пов'язана із церковною традицією та християнством, що сприяли відродженню цінностей народу, його кращих духовних і моральних якостей. Якщо культура є образом народу, то українська культура – етнічно унікальна і неповторна. Однак, вона має ряд характерних особливостей: зокрема, її «містячковий» характер із притаманним почуттям «свійськості», робить її закритою, а отже, позбавленою динамізму та модернізації. Із однієї сторони, «своє», «рідне» потрібно виносити на рівень діалогу, із іншої – локалізація, що зберігається в децентралізованих етнічних групах, дозволяє зберегти етнічну

тяглисть, а отже, сприяє виживанню етносу. З цього приводу І. Лисяк-Рудницький пише: «Там, де якась етнічна група живе компактною масою, вона виявляє звичайно велику живучість. Щоб її зліквідувати, залишається тільки фізичне знищення або виселення. В протилежному випадкові можна передбачити, що навіть після століть, проведених у найгіршому рабстві й упокоренні, народ знову відродиться... Велика відпорність народу має пасивний, вегетативний

характер» [41, с. 15]. Іншими словами, пасивність народу має вітальний характер, завдяки якому зберігається етнічна тяглисть поколінь.

Із вищезазначеного випливає, що поняття нації та культури нерозривно пов'язане із поняттям держави. Так, наприклад, якщо у деяких країнах Європи держава була важливим чинником впровадження національної культури (Франція), а отже політичний чинник відігравав вирішальну роль, то на теренах України в кінці XIX – початку XX століття становлення національної культури здійснювалось фактично в умовах бездержавності, а тому основну роль виконував етнічний чинник. Об'єднання більш-менш культурно споріднених етнічних груп у єдину спільноту здійснювалось на основі витворення єдиного контексту спілкування усіх верств населення (свідомість «Ми», де основну роботу виконує еліта). У новій культурній цілісності етнічні спільноти мали впізнати «своє», «рідне» – у такий спосіб відбувалося витіснення колишніх етнокультурних відмінностей, а роль етнічного чинника у формуванні української нації відіграла вирішальну роль. Попри це, вибороти державність на початку XX століття так і не вдалося. Хоча, спираючись на Ф. Майнеке, який писав, що належність до етнічної нації не залежить від державних кордонів, у той час як політична нація пов'язана з ідеєю громадянства та держави, українська нація зламу століть держави не потребувала. Навпаки, вона могла стати основою для громадянської консолідації, тобто для витворення політичної (модерної) нації. Посилаючись на В. Лісового, потрібно зауважити, що формування етнічної і політичної нації – не два паралельних процеси, а єдиний процес, а тому доки національна культура не політизується, не може бути мови про націю: «Фатальна невдача українського державотворення була захована не стільки в

кон'юнктурних помилках політичного проводу, як в органічних структурних вадах українського націотворення. Ці вади виявилися насамперед у деформованій соціальній структурі нації, її культурній та освітній відсталості, слабкій присутності в містах, недостатньому рівні національної свідомості й відмобілізованості, незавершеності трансформації селянського народу в націю» [45, с. 414].

Модернізація культури зламу століть почалася із освіти та виховання свідомості широких мас населення. Без належної державної підтримки національна культура ризикує загинути, а тому на початку ХХ століття відродження національної освіти стало важливим фактором вирішення національних питань. Найхарактернішою ознакою Української революції 1917–1918 рр. був селянський характер повстанського руху: як еліта, так і селянство ставило свої інтереси вище державних (партійні, земельні), а значна частина міського населення залишилася осторонь революційних подій (не було телеологічної мети). Отже, постала проблема націоналізації та українізації освіти – невід'ємна складова культурного будівництва нації. З цією метою пріоритетним вектором новоствореної Української Держави 1918 р. на чолі із гетьманом П. Скоропадським стала українізація освіти (корінне населення – українці проживали в основному на селі). Показовою у цьому плані була шкільна реформа міністра освіти М. Василенка про запровадження української мови у середній школі. Здійснювалася підготовка кадрів учителів для шкіл, українізація гімназій та училищ. Зокрема, про це свідчило відкриття у 1917 р. у Києві першої української гімназії, 1918р. – Київського і Кам'янець-Подільського українського університетів, Всеукраїнської Академії наук, Центральної наукової бібліотеки та інших україномовних навчальних закладів по всій території України.

Гостра потреба культуротворення на початку ХХ століття була зумовлена цілим рядом різних обставин. Далеко не останнє місце в цьому переліку посідав той факт, що на початку ХХ століття значна частина культурних здобутків та вартостей українців потерпали від нищівної русифікації, яка зумовила придушення літературного, театрального, музичного та образотворчого мистецтва. Як не дивно, але всупереч церковній єдності, сильно потерпала від

зросійщення навіть українська церковна культура, яка була самобутнім культурним феноменом, який історично сформувався на теренах України. Очевидно, що вкрай трагічним став для українців й надзвичайно низький рівень фінансування імперським урядом освіти в Україні. Більшість українського населення на початку ХХ століття залишалось неписьменним.

Немає сумніву, що у такому культурному середовищі, формування національної держави, поширення високих консолідуючих ідей зустрічало істотні перешкоди. Звісно, всі вище окреслені проблеми неодноразово підіймалися та обговорювалися представниками УЦР, поміж тим, на жаль, жодних конструктивних програм для їхнього вирішення так і не було запропоновано. Як наслідок, творення національної культури відбувалося непослідовно, що й зумовило поразку усіх форм тогочасної державності.

Вибороти самостійність та відстояти державність не вдалося, та найважливішим досягненням доби кінця ХІХ – початку ХХ століття стало пробудження всього українського народу. Попри це, йому бракувало національного ідеалу в усіх верствах, що стало однією з основних причин невдачі визвольних змагань. Незрілість національної свідомості, відсутність спільного інтересу стали на заваді реалізації ідеї державності. Однак потрібно пам'ятати, що ідентичність формується в першу чергу на рівні еліти (це доводить становлення літератури), тому від того, наскільки вона готова взяти на себе відповідальність за історичну долю нації, її здатності усвідомити своє покликання, вміння організуватися у критичні моменти, проявити гнучкість, залежить стан соціально-політичної активності народу: «Відповідальність за цю доленосну для нації ділянку роботи лежить на національній еліті. Це її прямий обов'язок, і залежно від того, як їй вдасться з ним впоратися – так і складеться доля українського народу» [56, с. 210]. Тому розвинена національна свідомість як еліти, так і українського народу є запорукою стабільності й незворотності національного процесу, тим паче, що для вирішення фундаментальних світоглядних проблем, формування нових морально-ціннісних парадигм і адекватної їм ідеології державотворення необхідне ґрунтовне переосмислення духовного і практичного

досвіду людства крізь призму національної специфіки, що потребує відповідного інтелектуального потенціалу та неабияких зусиль.

Практично усі дослідники сходяться на думці, що саме інтелектуальні еліти є мозком та організаторами «національних відроджень», «будителями» національних рухів. Успішність державотворчих та культурно творчих процесів залежить в першу чергу від їх здатності організовуватися та консолідувати народні маси. А тому завдання української еліти зламу ХІХ–ХХ століть полягало в тому, щоб витворити в умовах бездержавності українську політичну націю як суб'єкт історії. Так, І. Франко, будучи вихованим на засадах західно-європейської культури, розглядав український національний рух в контексті національних рухів Європи. Подібно до «Молодої Італії», «Молодої Німеччини», що сформувалися під знаком «Весни народів» (хвиля спалахів демократичних національних революцій 1848 р.), він був ідеологом «Молодої України», що вводить до української культури парадигму вибору національності. Зважаючи на те, що національна ідея в тогочасній Європі розвивалась в напрямі духовно-культурного уособлення, тобто переродження національного «ми» в національне «я», прийняття такої концепції було надзвичайно важливим, оскільки для розуміння еволюції національної ідеї, як в українській, так і в усій європейській культурі, національний чинник виступає не як надіндивідуальний абстракт, а, за висловом І. Франка, як «натуральний вислів душі».

Кожна культура має своє національне обличчя – безнаціональної культури, за твердженням Є. Маланюка, немає. Разом із тим, культура є уособленням тривання людини чи спільноти на даних теренах. А тому говорячи про українську культуру, відразу постає проблема тяглості, що уможлиблює її безперервний розвиток: «Коли думаєш про нашу культуру, культуру нашої землі – передовсім, пригадуєш, як бурхливо політична історія по ній переходила і як історія періодично перетинала тяглість нашої культури, як унеможлиблювала її безперервний розвиток» [43, с. 9]. Зважаючи на те, що національну культуру перед обличчям історії завжди визначала якісно сформована еліта, яка на теренах України періодично асимілювалася та знищувалася, українська культура у своєму розвитку позначена браком тяглості та перервності. Чим розвиненіша

культура, тим сильніші нації, а отже, міська культура вже не протистоїть традиційній, «як відкритий нескінченним змінам універсам замкненому світові безконечної повторюваності», а традиційна, у свою чергу, відкрита до інновацій та діалогу. Нація споживає надбання світової культури в тих масштабах, які доступні їй в силу історичної долі. При цьому культура залишається національною, коли вона знаходить «споживання» на світовому культурному ринку. Вселюдське яскравіше виступає там, де культура творить своє, національно специфічне, однак і світові досягнення сприймаються нацією тоді, коли «проціджуються» крізь призму властивих їй стереотипів, упереджень, освоюються при опорі на прийнятий в її культурі тезаурус.

Рівень національної свідомості змінюється через літературу. Власне, ще в середині XIX століття Котляревський та «котляревщина» стали своєрідним мірилом українськості, відокремивши «українську стихію» від російської, заклавши основи етнічної ідентичності українців. Вони спроектували своєрідну модель «свій» – «чужий». Це «своє», як пояснює Ю. Липа, вже закладене на рівні підсвідомості і є мірилом реакцій, порухів, органічних ритмів та почувань народу, сформованих тисячоліттями: «Тим часом воно є те, що всисається з молоком матері від предків. Те підсвідоме є ще сильніше тоді, коли перестало бути свідомим. Воно стало мораллю поведження, і то такою, що навіть цей «світ» не потрапить «чужому» пояснити, чому він так робить, а не інакше» [30, с. 13-14]. А вже в кінці XIX століття з появою нової модерної літератури та творчістю І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського, О. Кобилянської та ін., «своє», що виносить на рівень дискурсу, стає мірилом національності. У цей час українське мистецтво та культура виходять за етнографічні межі і стають поряд із культурами інших народів світу. Українські ж письменники користуються творчими досягненнями не лише своїх попередників, удосконалюють їх, а й використовують сюжети та зразки зі світової літератури, а отже підносять українське мистецтво на новий, вищий ступінь. По-новому ставиться проблема традицій і новаторства. Українська культура стає динамічнішою, відкритою.

Із вищезазначеного випливає, що становлення української культури на зламі XIX–XX століть здійснювалося в контексті проблеми національного

самовизначення. Боротьба за національну окремішність відбувалася паралельно із правом українців на власну культуру та самобутність. Можна припустити, що саме етнічний компонент відігравав суттєву роль у становленні української нації та культури: спільність мови, побуту, традицій, звичаїв, психологічні характеристики, етнічна самосвідомість, тощо. Події 1917–1920 рр. внутрішньо переродили суспільство і прискорили процес кристалізації української етнічної маси на модерну політичну націю: «Під час революції в боротьбу за національне визволення втяглися мільйони українців. Хоча цей рух не спромігся вибороти українську незалежність, він виявився досить потужним, щоб змусити більшовиків піти на значні поступки. Заснування Української Соціалістичної Радянської Республіки, Комуністичної партії України та ухвалення курсу на українізацію були найсерйознішими з таких поступок», пише Б. Кравченко [29, с. 322-323]. Водночас події зламу століть докорінно змінили характер української культури – її трансформацію із етнічної у національну. Культурний рух під проводом української еліти почав тісно пов'язуватися із палкими прагненнями нової політичної та адміністративної еліти утвердити автономію республіки. Потрібно відзначити, що українська культура – не результат, а процес, певний щабель історичного розвитку суспільства.

Дедалі частіше переконуємося, що історія повторюється, як і кожен її поворот. А тому події, які відбуваються в переломні роки (1917-1918 рр.) і теперішні часи перегукуються, а тому для того, щоб зрозуміти сьогодення, ми шукаємо відповіді на болючі запитання саме в минулому. У свою чергу, минуле стає точним, хоча й іноді сумним пророцтвом нашого недалекого майбутнього. На багатовіковому шляху до своєї незалежності український народ зазнав величезних людських та матеріальних втрат. На разі постає багато питань про шляхи розбудови політичної системи нашої держави, про зміст і завдання внутрішнього життя і міжнародних стосунків. Чимало невизначеного залишається у питаннях про роль ідеології, політичну стратегію в сучасному житті. А тому багато ще треба зробити для виховання національно свідомого покоління країни, щоби процес розбудови нашої держави був поступальним і невідворотним. Україна буде державністю, а тому повинна використати

світовий досвід співвідношення суверенітету держави, народу і національної культури.

Висновки до IV розділу

Період кінця XIX – початку XX ст. в українській історіософії посідає особливе місце, оскільки постає як доба всестороннього національного і культурного підйому, пов'язана із процесами державотворення та націєтворення, культурно-національного відродження в цілому. В цей же час спостерігається пробудження національної самосвідомості нації та істотні зрушення у сфері культури. Зміни, що відбулися в свідомості українського народу яскраво свідчили про зародження української модерної нації. І хоча українці, маючи реальний шанс здобути історичну незалежність і створити власну національну державу у 1917–1920 рр., так і не стали нацією, однак національна культура все ж була сформована, і в першу чергу завдяки діяльності еліти.

Виявлено відмінність між елітою, інтелігенцією та інтелектуалами. Зокрема, еліта – це найбільш свідомі та активні представники своєї спільноти, діяльність яких спрямована не тільки на вироблення норм, цінностей та стандартів життєдіяльності спільноти, але й на діалог із зовнішнім світом; інтелігенція – це представники усіх тих інтелектуальних видів діяльності, що працюють «на замовлення» держави; їх головним завданням в процесі націє- та культуротворення є впровадження у широкі маси населення ідеалів і цінностей, сформованих елітою. У свою чергу, інтелектуали – найбільш вільний і незаангажований прошарок населення, який займається наполегливою інтелектуальною діяльністю та вільно висловлює свої думки. Усі три поняття можуть перетинатися, але не ототожнюватися.

Наявність провідної верстви є ознакою «історичності» нації, а її занепад неодмінно тягне за собою занепад нації. Особливістю націєтворчих процесів в Україні було те, що державницька і культурна еліта періодично асимілювалася та знищувалася. У цей час добре розвинена етнокультура, носієм якої виступав народ, давала змогу протистояти політичним процесам, зберігаючи свою тяглість. На зламі XIX–XX століть перед українською елітою стояла особлива

місія – відновити державність, однак, не виправдавши сподівань, вона втратила своє право бути провідниками нації. У свою чергу, криза ідентичності, що спіткала долю української інтелігенції зламу століть, негативно відобразилася на пошуку нею місця у новому суспільстві. Хоча витворити та консолідувати українську націю як самостійний політичний організм не вдалося, все ж немає підстав для аналогічних висновків щодо національної культури, яка завдяки діяльності культурної еліти стала повноцінним членом не тільки європейського діалогічного простору, а й змогла вести повноцінний діалог на зовнішньому та внутрішньому рівнях.

Еліта змінює рівень свідомості спільноти і піднімає її через літературу. Одним із основних завдань, що стояло перед українською елітою ХІХ століття було виведення української мови із літературного занедбання. Для цього потрібно було підняти простонародну, «мужицьку» мову до рівня літературної мови. Формування національної літератури на тлі національної мови на зламі ХІХ–ХХ століть зумовило усунення штучної стіни, що тривалий час існувала між елітою і народом. Відколи мова піднімається до загальнонаціонального рівня, вона стає засобом організації нації в єдину спільноту. Вперше українська література могла задовольнити не лише інтелектуалів, а й широке коло здиференційованих верств населення. Еліта і народ починають розмовляти спільною мовою, антагонізм між ними стирається, а отже, були створені підстави для формування національної культури.

Вперше основи української етнічної ідентичності через «вихід на своє» у ХІХ столітті заклала «котляревщина» (Гулак-Артемівський, Квітка), хоча і була перехідним етапом у становленні самостійної української літератури. Творчість Котляревського та котляревщини продемонструвала не лише окремішність української стихії від російської, а й спроектувала нову українську ідентичність. Обравши простонародну мову за основу літературної, українська писемність деякою мірою стала недоступною для загальноросійського читача і поставила україномовного у привілейоване становище. Українська література завойовує власний культурно-психологічний простір.

Трансформація суспільної свідомості майже у всіх європейських країнах

відбулася однаково і знайшла своє відображення у трьох етапах національного відродження: академічному, етнічному та політичному. На академічному еліта збирає матеріал для дослідження своїх коренів, походження, історії. Однак усе це робиться мовою іншого народу в межах академічних установ. На етнічному етапі «вихід на своє» є окресленням меж етнічної ідентичності, а спільна свідомість «Ми» формує спільний діалогічний простір між елітою і народом. Еліта виходить за межі академічної замкненості і «виходить у народ». Політичний етап характеризується участю еліти у політичних процесах, які сприяють побудові державності як необхідної умови виходу на зовнішній, якісно новий, міжнаціональний рівень.

Список використаних джерел до четвертого розділу:

1. Винниченко В. Відродження нації. К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. Ч. I. Репринтне відтворення видання 1920 року. К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. 348 с.
2. Винниченко В. Відродження нації. К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. Ч. II. Репринтне відтворення видання 1920 року. К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. 328 с.
3. Винниченко В. Відродження нації. К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. Ч. III. Репринтне відтворення видання 1920 року. К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. 542 с.
4. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. К.: Основи, 1997. 604 с.
5. Грабович Г. Шевченко як міфотворець: Семантика символів у творчості поета / Пер. з англ. С. Павличко. К.: Радянський письменник, 1991. 212 с.
6. Гринів О. І. Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми. Львів: Місіонер, 1995. 224 с.
7. Гринів О. Українська націологія: ХІХ — поч. ХХ століття. Історичні нариси. Львів: Світ, 2008. 288 с.

8. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної укр. нації ХІХ – ХХ ст.: [Навч. посібник]. К.: Генеза, 2000. 360 с.
9. Грицак Я. Українське національне відродження: тяглість і перерваність традицій. Зустрічі № 2/1991. С. 21-29.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. К.: Наукова думка, 1991. Т. 1: До початку ХІ віку. 736 с.
11. Грушевський М. С. Про українську мову і українську школу / Передм. Я. П. Гояна; [Худож. оформл. О. В. Ковалю]. К.: Веселка, 1991. 46 с.
12. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К.: Товариство «Знання» України, 1991. 240 с.
13. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій; Дух нашої давнини. К.: МАУП, 2005. 568 с.
14. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. К.: Товариство «Знання» України, 1991. 48 с.
15. Донцов Д. І. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / Упоряд.: К. Ю. Галушко. К.: Темпора, 2002. 208 с.
16. Донцов Д. Твори. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів: Кальварія, 2001. Т.1: Геополітичні та ідеологічні праці. 488 с.
17. Драгоманов М. Література українська, заборонена російським урядом. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К.: Дніпро, 2001. Т. 5. Кн.2. (Кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Упор., прим. О. Сліпушко. С. 18-39.
18. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. / Упор. та прим. І. С. Романченка і В. В. Лисенко. К.: Наукова думка, 1970. Т. II. С. 312-367.
19. Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. / Упор. і прим. І. С. Романченка. К.: Наукова думка, 1970. Т. I. С. 428-482.
20. Драгоманов М. П. Три листи до редакції «Друга». Літературно-

- публіцистичні праці. У 2-х т. / Упор. і прим. І. С. Романченка. К.: Наукова думка, 1970. Т. I. С. 397-427.
21. Скульчик С. Історія України: становлення сучасної нації / Авториз. пер. з англ. А. Цимбал. К.: Laurus, 2011. 376 с.
  22. Забужко О. С. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. К.: Абрис, 1997. 144 с.
  23. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. К.: Факт, 2006. 156 с.
  24. Зіньківський Т. Молода Україна, її становище і шлях. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. К.: Дніпро, 2001. Т. 5, Кн. 2. (Кінець XIX – початок XX ст.) / Упор., прим. О. Сліпушко. С. 75-88.
  25. Історія українського мистецтва у п'яти томах / НАН України. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; голов. ред. Г. Скрипник, наук. ред. Т. Кара-Васильєва. К., 2007. Т. 5: Мистецтво XX століття. 1048 с.
  26. Кебуладзе В. Чарунки долі [текст]: есеї. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. 160 с.
  27. Кононенко П. «Історія української літератури» Михайла Грушевського – етап у розвитку наукового літературознавства. Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. / Упоряд. В. В. Яременко; авт. передм. П. П. Кононенко; приміт. Л. Ф. Дунаєвської. К.: Либідь, 1993. Т. 1. С. 7-36.
  28. Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу). К.: Либідь, 1991. 40 с.
  29. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття / Пер. з англ. В. Івашко та В. Корнієнко. К.: Основи, 1997. 423 с.
  30. Липа Ю. Призначення України. «Дніпро» №11-12. К.: Фондація імені О. Ольжича, 1997. 268 с.
  31. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Твори, архів, студії / За заг. ред. Я. Пеленського.

- Київ-Філадельфія, 1995. Т. 6, Кн. 1. Твори. Політологічна секція. 471 с.
32. Липинський В. Релігія і церква в історії України. К.: Рада, 1995. 96 с.
33. Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Твори, архів, студії / За заг. ред. Я. Пеленського; пер. Є. Томашівського. Київ-Філадельфія, 1994. Т. 1. Студії. С. 267-275.
34. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй. Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої. К.: Основи, 1994. Т. I. С. 29-39.
35. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України. Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої. К.: Основи, 1994. Т. I. С. 173-191.
36. Лисяк-Рудницький І. Каразин і початки українського національного відродження. Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої. К.: Основи, 1994. Т. I. С. 203-220.
37. Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: «Переднє слово» до «Громади» Михайла Драгоманова. Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої. К.: Основи, 1994. Т. I. С. 349-374.
38. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії. Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої. К.: Основи, 1994. Т. I. С. 145-171.
39. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в ХІХ столітті. Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої. К.: Основи, 1994. Т. I. С. 193-202.
40. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні першої світової війни. Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеєвої. К.: Основи, 1994. Т. I. С.

- 471-483.
41. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу і нації (Методологічні зауваги). Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. К.: Основи, 1994. Т. I. С. 11-27.
  42. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура. Український історичний журнал №3 (360) березень. К.: Наукова думка, 1991. С. 97-107.
  43. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. К.: АТ «Обереги», 1992. 80 с.
  44. Міхновський М. Самостійна Україна. Київ-Львів: Всеукраїнське політичне об'єднання Державна Самостійність України, 1991. 22 с.
  45. Нариси історії української революції 1917 – 1921 рр. у двох книгах: Кн. 2 / За ред. В. А. Смолій. К.: Наукова думка, 2012. 464 с.
  46. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біографіч. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. К.: Либідь, 1995. 296 с.
  47. Огієнко І. (Митрополит Іларіон) Українська культура / Упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. К.: Наша культура і наука, 2001. 342 с.
  48. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. «Дегуманизация искусства» и другие работы. Эссе о литературе и искусстве. Сборник / Пер. с исп. С. Васильевой. М.: Радуга, 1991. С. 40-228.
  49. Попович М. В. Національна культура і культура нації. К.: Т-во «Знання» України, 1991. 64 с.
  50. Потєбня А. А. Мысль и язык. К.: СИНТО, 1993. 192 с.
  51. Потєбня А. А. Слово и миф. М.: Правда, 1989. 624 с.
  52. Потєбня О. Мова. Національність. Денаціоналізація / Упор. і вступ. стаття Ю. Шевельова. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія наук у США, 1992. 155 с.

53. Пруднікова О. І. Національна українська культура в системі сучасного суспільства. Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв 2'2005. К.: Міленіум, 2005. С. 62-66.
54. Ребет Л. Формування української нації. Мюнхен: Сучасна Україна, 1951. 59 с.
55. Ситник П. К., Дербак А. П. Проблеми формування національної свідомості в Україні: Монографія. К.: НІСД, 2004. 226 с.
56. Смит Э. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма / Пер. с англ. А. В. Смирнова, Ю. В. Филиппова, Э. С. Загашвили, И. Окуневой. М.: Праксис, 2004. 464 с.
57. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. К.: НІСД, 2011. 336 с.
58. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького. 3-тє вид., перероб. і доп. К.: Либідь, 1993. 720 с.
59. Франко І. Література, її завдання і найважливіші ціхи. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори / За ред. Ф. Сарани. К.: Державне Видавництво Політичної Літератури УРСР, 1956. С. 104-113.
60. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори / За ред. Ф. Сарани. К.: Державне Видавництво Політичної Літератури УРСР, 1956. С. 443-451.
61. Франко І. Поза межами можливого / Дослідження. Статті. Матеріали. Зібрання творів у п'ятдесяти томах: Наукові праці Томи 44-47 / За ред. В. Ю. Євдокименко. К.: Наукова думка, 1986. Т. 45: Філософські праці. С. 276-285.
62. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / Дослідження. Статті. Матеріали. Зібрання творів у п'ятдесяти томах: Наукові праці Томи 44-47 / За ред. В. Ю. Євдокименко. К.: Наукова думка, 1986. Т. 45: Філософські праці. С. 423-438.
63. Arel D., Ruble V. A. Introduction: Theorizing the Politics of Cultural Identities in Russia and Ukraine. Rebounding Identities. The Politics of Identity in Russia

- and Ukraine. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press; Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006. P. 1-3.
64. Kryvda N. Yu. The role of memory in the process of constructing Ukrainian identity. Development and modernization of social sciences: experience of Poland and prospects of Ukraine: Collective monograph. Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishin», 2017. P. 129-150.
65. Rudnytsky Ivan L., Himka J.-P. Rethinking Ukrainian History. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1981. 268 p.
66. Rudnytsky Ivan L. The Role of The Ukraine in Modern History. Slavic Review. Vol. XXII. N 2. June, 1963. P. 199-216.

ВИСНОВКИ

Підводячи підсумки дисертаційного дослідження, потрібно звернути увагу на той момент, що процес розбудови української державності не можливо уявити без відродження духовності нації та її культури. Чим багатша духовна творчість народу, тим менша небезпека деформацій, розбіжностей між теоретичною моделлю бажаного і дійсного. Особливої ж актуальності відродження нації та культури набуває в переломні періоди їх формування. На разі після проголошення незалежності Україна активно шукає основи для національної консолідації. Такою основою може бути витворення єдиного контексту національної культури. Процес консолідації національної спільноти не можливо уявити без відродження ціннісних орієнтирів, історичної спадщини народу та його традицій, що складають основу духовності нації та сприяють формуванню підвалин національної культури. Завдяки розвитку останньої Україна зможе підняти свій позитивний імідж у світі та заявити про себе на міжнародній арені, тим паче, що на культурній карті світу вона ще й досі залишається непізнаною.

Піднесення української культури до світового рівня потребує відродження державності, мови, традицій, культури та встановлення зв'язків зі своєю історією, минулого із сучасністю, засвоєння кращих досягнень світової культури та одночасно розвиток своєї, національної. А тому входження нашої держави в цивілізаційну еру не лише передбачає інтегрування в європейську культурну систему, а й вимагає збереження та уніфікацію своєї культурно-національної, історико-літературної та мистецької спадщини, самобутності народу. Нова історія української культури з'являється в той відповідальний для країни час, коли вкрай важливо відновити історичну пам'ять народу, встановити ідентичності і вивести націю у зовнішній діалогічний простір. Повноцінний розвиток демократичної незалежної України не можливий без використання духовно-енергетичних потужностей нації та її культуротворчого потенціалу, адже в ідеалі держава – це велика система, що є органічною ланкою в історичному успадкуванні, має здатність до самоорганізації та самооновлення. Однак нинішній кризовий стан культури, слабкість суспільної еліти як

виробника, носія і провідника духовних надбань нації вносять позаконтекстуальність історичного мислення. Необхідність розв'язання цих та інших проблем стимулює пошуки духовних та ідеологічних резервів відродження української культури як універсального інструменту життєзабезпечення спільноти.

Основні висновки, зроблені в процесі дослідження націєтворчих та культуротворчих чинників української культури кінця XIX – початку XX століття в контексті модерного історико-філософського дискурсу такі:

Одним із найскладніших витворів людського співжиття, природу і сутність якого важко науково пояснити є нація. Як стійка історична, політична, соціокультурна, економічна та комунікативна спільнота вона виникає на певній території, яку вважає своєю історичною батьківщиною, і претендує на створення власної держави. З точки зору субстанційних засад нація виникає внаслідок консолідації різних етнічних груп, що мешкають на даній території і об'єднуються навколо домінантного етносу (зазвичай найчисельнішого). У сучасному історико-філософському дискурсі під нацією прийнято розуміти в першу чергу політичне утворення, сформоване на основі спільного бажання колективу бути єдиним цілим. Незважаючи на багатогранність функцій, пов'язаних із феноменом нації, що нормує і легітимізує майже всі вияви суспільного буття людини, єдиної загально визнаної і однозначної дефініції поняття не існує.

Етимологічно слово «нація» (*natio*) походить з латини і означає рід, плем'я та спільноту кровного походження. Якщо римляни називали «націями» далекі варварські племена у якості чогось протилежного до себе та дикого, то у латинському варіанті Біблії відповідником християн стає слово «*populus*» на відміну від «*natio*», що позначає поган або нехристиян. За Середньовіччя слово знайшло своє застосування на позначення «земляків» – осіб, які походять із однієї місцевості, міста чи країни, а також набуло значення «спільноти за походженням» та «спільноти за інтересами» (корпорації чужоземних студентів, купецькі гільдії). Фактично, у премодерній добі поняття нації не існувало, оскільки різнорідні характеристики, що окреслюють його у цей час (варвари,

земляки, купецькі гільдії тощо) не мають між собою нічого спільного, однак створюють передмови до формування ідеї нації.

Нові горизонти у розвитку нації відкриває Модерна доба. У цей час слово «*patio*» набуває вищого ступеню буття суспільства у порівнянні із «*populus*», і вживається спочатку по відношенню до вищих, панівних верств населення, а згодом і по відношенню до третього стану, який також претендував на право називатись «націями». Формується поняття нації, пов'язане із політичним контекстом. Цьому сприяє Французька революція, яка дає поштовх відносити слово «нація» до тієї частини населення, яка найбільш активна (на противагу пасивному народу), його починають пов'язувати із такими категоріями як «громадянство» та «держава». Події, що передували націєтворчим процесам у ХІХ столітті беруть початок із перетворення аграрного, малограмотного і маломобільного суспільства на індустріальне, освічене та мобільне, одночасно активність як сутнісна ознака нації після революції вплинула на формування поняття нації. Носієм політичної волі та активності стає загаль.

Становлення націй знаходиться в амбівалентному взаємозв'язку з процесом етногенези: частіше за все нації виростають із етнічного ядра і поступово перетворюються у великі політизовані групи, однак подекуди спостерігається й прямо протилежний процес. В таких випадках, централізована держава, або прагнення політичної і культурної еліти до її створення, сприяє росту свідомості широких мас населення – формується спільна свідомість «Ми». Як специфічна форма існування людського суспільства, етнос – це стійкий соціокультурний організм, який сформувався в результаті історичного розвитку на певній території в результаті спільного способу буття, особливостей культури (сюди входить і мова), спільних рис (серед них расові) та психологічного складу, свідомості своєї єдності та відмінності від інших утворень. До сутнісних ознак етносу, як соціокультурної спільності належить мова, народне мистецтво, звичаї, обряди, традиції, норми поведінки, звички тощо. Жодна з ознак не є етнодетермінантною і набуває свого значення у сукупності з іншими, утворюючи етнічну культуру.

У ХІХ столітті дві традиції, французька – політична, і німецькомовна –

етнокультурна, вплинули на становлення феномену нації. Якщо у французькому інтелектуальному дискурсі під нацією прийнято розуміти політичну спільноту громадян, згуртованих у єдиній державі, то у німецькомовному нація – це спільнота, об'єднана на основі культурних елементів різної природи: мови, історії, міфології, традицій, звичаїв тощо. Існування культурної нації не потребує наявності держави, на відміну від політичної, однак у перспективі вона прагне до її створення. У такому разі держава розглядається як результат створення національної культури, а не навпаки. Процес консолідації нації навколо спільного організуючого начала – держави – є ознакою політизацію спільноти. Держава здійснює контроль над багатьма аспектами поведінки людей на даній території з метою підтримання ладу в країні, а її функціонування пов'язане із застосуванням примусу, для здійснення якого вона наділена найвищою узаконеною владою (суверенітетом). Із поняттям держави пов'язують вимогу громадянської консолідації населення, високого ступеня національної свідомості та етнічної однорідності.

Поділ націй на етнічні й політичні вперше здійснив німецький історик Ф. Майнеке. Однак у сучасному історико-філософському дискурсі процес творення європейських націй є цілісним процесом, який не варто розривати. Подальше обростання нації варіативним хаосом дефініцій та трактувань спричинило проблему вибору вичерпного її визначення, яке найбільш повно відповідало б тій чи іншій концепції. Так, найбільш поширеними у трактуванні даного феномену є чотири парадигми: примордіалістська, переніалістська, модерністська та етносимволістська. Усі вони хоча й окреслюють різноманітні підходи до тлумачення нації, однак приводять до думки, що нація – це єдиний соціальний, культурний, історичний та політичний організм, який претендує на самовизначення та функціонування як незалежна спільнота. Чинники, які домінують у обсязі поняття нація, визначають спосіб, у який вона утворюється. Найсуттєвішими у розумінні природи нації на теренах України є етнічний та політико-правовий чинники, а також суб'єктивний – національна свідомість.

Змістовна багатозначність поняття «культура» завжди проявляється через людину і по відношенню до людини, а тому єдиним і незмінним осердям його

змістовного навантаження виступає діяльність людини – і як процес, і як результат. З цього випливає, що людина культури – не абстрактна, позбавлена коріння «загальнолюдина», байдужа до історичної пам'яті свого народу, традицій і звичаїв предків тощо, а включена в соціокультурний процес та «життєвий світ» спільноти, з якою вона себе ідентифікує. З іншого боку, культура як спосіб людського буття постає у вигляді своєрідного «життєвого світу», завдяки якому людина та суспільство стають зрозумілими та своїми. При цьому відбувається перетворення негативної людської свободи (природний стан) у позитивну (шляхом усвідомлення цієї свободи).

Етимологічно слово культура походить із латини, і означає обробіток землі, ґрунту (М. Катон), або ж «обробіток душі» (М. Цицерон), чи виховання душі (пайдейя), тобто постає умовою прилучення індивіда до істинного буття. Істотних змін у тлумаченні слова «культура» не відбулося й в епоху Середньовіччя, де воно позначало рівень майстерності людини в певній галузі діяльності. Однак вже просвітники дають перші наукові визначення поняття – відтепер слово «культура» перестає слугувати метафорою, наповнюючись теоретичним і філософським змістом. На відміну від премодерної доби, де людська діяльність співвідносилася переважно із предметно-практичною та досвідною сферами її буття, світоглядні та соціокультурні зміни епохи Просвітництва зумовлюють постання докорінно відмінної парадигми людини – «істоти розумної та соціальної», що вимагає оволодіння не тільки навиками, а й необхідними знаннями, нормами та цінностями, формуючи при цьому новий етап у розвитку людської свободи. Культура починає розглядатися не лише як процес творчої та перетворюючої діяльності людини, але й як процес розвитку її свідомості, який визначає рівень залучення людини до істинного буття – царства абсолютної свободи, де вона й отримує своє кінцеве призначення.

Упродовж XIX століття змістове навантаження поняття культури розширюється і доповнюється, трансформуючись у комплексне поняття. Першу спробу дефініції поняття культури у цей час зробив англійський етнограф, культуролог і засновник антропології Е. Тайлор. У подальшому вплив соціальних, біологічних та соціобіологічних чинників позначився на розвитку

феномену культури. Порівнюючи «штучну» людину із первісною «природньою» (*cultura i natura*), приходимо до висновку, що культура не тільки розвиває людину, але одночасно обмежує її можливості (Ф. Ніцше, З. Фрейда та Г. Юнг) Відбувається зміна парадигми людського мислення та переоцінка цінностей: відтепер розум не лише не сприяє гармонізації людського життя, але заважає йому. Постає нова морфологія культури, адже включаються чинники, дія яких має потужніший характер, аніж розум здатен їх опанувати, а масштабами і силою вони перевершують його.

У другій половині ХХ століття феномен культури наповнюється новими змістовними аспектами: аксіологічним, екологічним, соціокультурним, економічним тощо. Принцип рівноправності культур доводить, що кожна культура має власну структуру, «програму» і метамову, в основі якої лише їй властиве світовідчуття і засоби вираження. Разом із тим, кожна культура національна за своєю суттю, оскільки постає як індивідуальним, так і груповим феноменом – культура родини, общини, етносу, народу, нації тощо. Головним демаркаційним чинником різного типу колективних культур виступає рівень розвитку свідомості групи. А тому культури та їхня система образів історично специфічні, а національною є лише та культура, що має міцну історичну основу у вигляді спільної пам'яті, традицій, міфів і символів, в основі якої лежать архетипи (Е. Сміт).

Народна культура найбільш повно проявила себе у фольклорі. Однак народна культура і фольклор – не тотожні поняття, оскільки народна культура визначає і регулює усі аспекти життєдіяльності общини: уклад життя, форми господарської діяльності, обрядовість, соціальні взаємовідносини між членами суспільства, звичаєве право, родинне життя, житло, одяг, харчування, знання (медицина, ветеринарія, календар, астрономія) тощо; у той час як фольклор зберігає і передає досвід чуттєво-емоційного розвитку народу, пов'язаного із творчістю. Колективність, синкретизм, варіативність, анонімність, як основні риси фольклору, постають головними засобами трансляції архетипних форм тієї синкретичної первісної культури, на тлі якої формується єдність народу, і яка визначає його тривкість у часі. У найширшому значенні цього слова фольклор

постає не тільки основним виявом народної культури (усіх прошарків непривілейованого населення), але й чинником самоідентифікації людини з групою, на основі якого відбувається творення вищого рівня культур – етнічної та національної. У процесі дослідження розкрито наважливіші культуротворчі чинники: міфологію (світогляд народу), звичаї та обряди (синкретизм дії), традицію (спосіб передачі накопиченого досвіду), релігію.

Якщо у народній культурі ключовою є свідомість «Ми» відмінні від «Вони», то в етнічній це протиставлення знімається в результаті свідомого витворення елітою етнічної культури через загальну свідомість «Ми» (єдиний контекст спілкування між елітою і народом). Цей тип свідомості завжди формується активною частиною групи – елітою, яка ідентифікує себе як представника пасивної більшості групи – народу. Етнічна культура – це культура означеного етносу. Вона є своєрідною реакцією на умови його життєдіяльності, первинним ступенем чуттєвого сприйняття буття (відображення спільних почуттів, звичок, настроїв, емоцій, що виникають і виявляються у процесі повсякденної життєдіяльності етносу). У найширшому розумінні слова під етнокультурою слід розуміти той «життєвий світ», який дана спільнота витворює колективно, у вузькому – вона охоплює спільний спосіб життя, виробництва, світогляд, систему взаємин, мову, етносимволіку, міфи, ритуали, художню творчість, мистецтво тощо.

Національна культура є найскладнішим типом комунікації, оскільки вимагає формування єдиного універсального контексту спілкування та високого ступеню національної свідомості. Остання увінчує духовну еволюцію нації та є загальним результатом її самопізнання на конкретному етапі історичного розвитку. Національна культура – це результат свідомої діяльності культурної еліти, яка, розглядаючи себе виразником духовних інтересів усіх прошарків населення, на основі переробки історично сформованих елементів етнокультури, формує такі ідеали, цінності та стандарти, які з одного боку, шляхом «впізнаваності» сприятимуть культурній гомогенізації національної спільноти, а з іншого – відповідатимуть основним стандартам соціокультурного розвитку. Саме тому, існування національної культури завжди поєднується із

загальносвітовими цінностями і нормами, а також охоплює систему національних міфів і символів.

Період кінця XIX – початку XX століття в українській історіософії посідає особливе місце, оскільки постає як доба всестороннього національного і культурного підйому, пов'язана із процесами державотворення та націєтворення, культурно-національного відродження в цілому. На цей час припадає бурхливе пробудження самосвідомості нації, радикальні зрушення в багатьох сферах національної культури, формування й становлення української словесності нового типу. Зміни, що відбулися в свідомості українського народу яскраво свідчили про зародження української модерної нації. І хоча українці, маючи реальний шанс здобути історичну незалежність і створити власну національну державу у 1917 – 1920 рр., так і не стали нацією, однак національна культура все ж була сформована, і в першу чергу завдяки діяльності еліти.

Виявлено відмінність між елітою, інтелігенцією та інтелектуалами. Зокрема, еліта – це найбільш свідомі та активні представники своєї спільноти, діяльність яких спрямована не тільки на вироблення норм, цінностей та стандартів життєдіяльності спільноти, але й на діалог із зовнішнім світом; інтелігенція – це представники усіх тих інтелектуальних видів діяльності, що працюють «на замовлення» держави; їх головним завданням в процесі націє- та культуротворення є впровадження у широкі маси населення ідеалів і цінностей, сформованих елітою. У свою чергу, інтелектуали – найбільш вільний і незаангажований прошарок населення, який займається наполегливою інтелектуальною діяльністю та вільно висловлює свої думки. Усі три поняття можуть перетинатися, але не ототожнюватися.

Наявність провідної верстви є ознакою «історичності» нації, а її занепад неодмінно тягне за собою занепад нації. Особливістю націєтворчих процесів в Україні було те, що державницька і культурна еліта періодично асимілювалася та знищувалася. У цей час добре розвинена етнокультура, носієм якої виступав народ, давала змогу протистояти політичним процесам, зберігаючи свою тяглість. На зламі XIX–XX століть перед українською елітою стояла особлива місія – відновити державність, однак, не виправдавши сподівань, вона втратила

своє право бути провідниками нації. Натомість криза ідентичності, що спіткала долю української інтелігенції зламу століть, негативно відобразилася на пошуку нею місця у новому суспільстві. Хоча витворити та консолідувати українську націю як самостійний політичний організм не вдалося, все ж немає підстав для аналогічних висновків щодо національної культури, яка завдяки діяльності культурної еліти стала повноцінним членом не тільки європейського діалогічного простору, а й змогла вести повноцінний діалог на зовнішньому та внутрішньому рівнях.

Еліта змінює рівень свідомості спільноти і піднімає її через літературу. Одним із основних завдань, що стояло перед українською елітою XIX століття було виведення української мови із літературного занедбання. Для цього потрібно було підняти простонародну, «мужицьку» мову до рівня літературної мови. Формування національної літератури на тлі національної мови на зламі XIX–XX століть зумовило усунення штучної стіни, що тривалий час існувала між елітою і народом. Відколи мова піднімається до загальнонаціонального рівня, вона стає засобом організації нації в єдину спільноту. Вперше українська література могла задовольнити не лише інтелектуалів, а й широке коло здиференційованих верств населення. Еліта і народ починають розмовляти спільною мовою, антагонізм між ними стирається, а отже, були створені підстави для формування національної культури.

Вперше основи української етнічної ідентичності у XIX столітті заклала «котляревщина» (Гулак-Артемівський, Квітка), хоча і була перехідним етапом у становленні самостійної української літератури. Через «вихід на своє», творчість Котляревського та «котляревщини» продемонструвала не лише окремішність української стихії від російської, а й спроектувала нову українську ідентичність. Обравши простонародну мову за основу літературної, українська писемність деякою мірою стала недоступною для загальноросійського читача і поставила україномовного у привілейоване становище. Українська література завойовує власний культурно-психологічний простір.

Трансформація суспільної свідомості еліти практично у всіх європейських країнах відбувається однаково та проходить три етапи національного

відродження, які, на нашу думку, доцільно назвати академічним, етнічним та політичним. На академічному еліта збирає матеріал для дослідження своїх коренів, походження, історії. Однак усе це робиться мовою іншого народу в межах академічних установ (університетів, бібліотек, редакціях тощо). На етнічному етапі «вихід на своє» демаркує межі етнічної ідентичності, а спільна свідомість «Ми» формує спільний діалогічний простір між елітою і народом. У такий спосіб еліта виходить за межі академічної замкненості і «виходить у народ». Політичний етап національного відродження характеризується участю еліти у політичних процесах, які сприяють побудові державності як необхідної умови виходу на зовнішній, якісно новий, міжнаціональний рівень.